શરદ્ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય કૃત

જ્ઞાનદા

(નવવિધાન, હેમાબહેન સાથે)

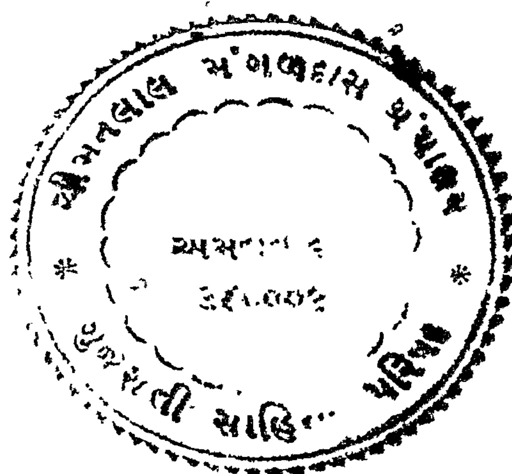
: અનુવાદક :

કિ[illegible]સિંહ ચાવડા

ડરની [illegible] ની
[illegible]ને પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

: મૂલ્ય :
૩-૮-૦ રૂપિયા

બીજી આવૃત્તી ૧૯૪૦
ત્રીજી આવૃત્તી ૧૯૪૬

Printed By Manilal Chhaganlal Shah At Navprabhat Printing Press Ahmedabad : and Published By Nandlal Mohanlal Thacker N. M. Thakker & Co. 140, Princess St. Bombay 2.

मित्रं प्रीतीरसायनं

સહૃદયી મિત્ર રામુભાઇને

નંદલાલ

"માસી, લ્યો બાએ આ મહાપ્રસાદ મોકલ્યો છે."

"કોણ અતુલ ! આવ ભાઈ, આવ." કહીને દુર્ગાદેવી ચોકમાંથી બહાર આવી. અતુલે પગ સુધી નમીને પ્રણામ કર્યા.

દુર્ગાએ કહ્યું—જીવતો રહેજે બેટા. ઓ જ્ઞાનદા ! જો, તારા ભાઈ આવ્યા છે. એમને બેસવા માટે કંઈ આસન તો લાવ. અને બેટા, આ મહાપ્રસાદ જરા લઈ જા, કાલે રાત્રે સાડાનવ દસ વાગે સડક પર ઘોડાગાડીનો અવાજ સાંભળીને મને એમ થયું કે કોણ આવ્યું ! એ વખતે મને ખબર હોત કે બહેન આવી છે તો તરત જ પ્રણામ કરવા આવત. બહેન જેવાં માણસો દુનિયામાં બહુ ઓછાં છે. ભાઈ, બહેન કુશળ તો છે ને ? તમે સૌ જગન્નાથપુરીથી આવો છો, નહિ ? જ્ઞાનદા, બેટા ! આ ભાઈ ક્યારના ઊભા રહ્યા છે, તું શું કરે છે ?

માતાના બોલવાથી એક ૧૨–૧૩ વર્ષની ઘઉંવર્ણી છોકરી હાથમાં પાથરવાનું આસન લઈને બહાર આવી. સંકો-ચથી ગરદન ઝુકાવીને એણે પરસાળમાં આસન બિછાવ્યું અને અતુલના પગ પાસે આવીને પ્રણામ કર્યા. એ મુખમાંથી એક શબ્દ બોલી નહિ અને અતુલ ભણી દૃષ્ટિ પણ ન કરી. પ્રણામ કરીને મહાપ્રસાદનો પડીઓ લઈ ને અંદર ચાલી ગઈ. પણ જતી વખતે સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે એ છોકરીના મુખ અને આંખોમાં દબાયલું સ્મિત બહાર નીકળવાનો અથાગ પ્રયત્ન કરતું હતું.

અતુલની પણ એવી જ અવસ્થા હતી. આ રૂપાળા છોકરાના ચહેરા પર પણ એક અદૃશ્ય વિદ્યુતરેખા ચમકી ગઈ અને એનું મુખ ઉજ્જવળ બની ગયું.

અતુલે એ આસન પર બેસીને પ્રવાસની વાતો કરવા માંડી. એના પિતા પુરાણા જમાનાના સરદાર હતા. ખૂબ રોકડ નાણું અને જમીનજાગીર કમાઇને, પેન્શન લઈ ને ઘરમાં બેઠા બેઠા ભગવદ્ભજન કરતા હતા. પણ ચાર વર્ષ થયાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બી. એ. ની પરીક્ષા આપીને અતુલ બે મહિના પહેલાં માતા સાથે લઇને તીર્થયાત્રા કરવા ગયો હતો. હમણાં જ બધા રામેશ્વરથી પુરી થઇને પાછાં ઘેર આવ્યાં હતાં.

વાતચીત સાંભળીને દુર્ગાએ લાંબો શ્વાસ મૂકીને કહ્યું—અને હું તો એવી પાપી છું કે બીજું બધું તો બાજુએ રહ્યું પણ એક વખત કાશીવિશ્વનાથના ચરણદર્શનની ઇચ્છા પણ આ જન્મમાં પૂરી નહિ થાય.

અતુલે કહ્યું—માસી, એ તો કાશી જવું હોય કે ગમે ત્યાં જવું હોય, જ્યાં સુધી બધું છોડીને જબરજસ્તીથી ઘરમાંથી ન નીકળીએ ત્યાં સુધી લાંબા પ્રવાસે જવાતું જ નથી. હું પણ જો એવી જબરજસ્તી ન કરત તો આ વખતે બાની યાત્રા અશક્ય જ હોત.

દુર્ગાએ પાછો નિઃસાસો નાખીને કહ્યું—બેટા, તું જાણે છે તો ખરો કે હું જબરજસ્તી શાના ઉપર કરું ? મહિને ત્રીસ રૂપિયાની એમની નોકરી રહી. એમાં જ ખાવુંપીવું, લેવુંદેવું અને ઇષ્ટ કુટુંબનો સત્કાર કરવો. ડૉકટરવૈદ્યનો ખર્ચ વગેરે બધું એમાંથી જ ચલાવવાનું. એક પણ પૈસો બચે ત્યારે હું તીર્થ-યાત્રાનો વિચાર કરુંને ? અને એ ચિંતા અધૂરી હોય તેમ છોક-રીને તેરમું વર્ષ શરૂ થયું છે, એટલે લગ્નની ચિંતા જીવ લેવા બેઠી છે ! હું સાચું કહું છું અતુલ, એમના ઉદાર ચહેરા ભણી નજર પડતાં જ મારું લોહી સુકાઈ જાય છે. આટલા

મોટા શત્રુ (છોકરી) ને પણ પોતાના ગર્ભમાં રાખવાની અને ખવડાવીપીવડાવીને ઉછેરવાની જખમારી માતાને જ કરવી પડે છે.

દુર્ગાની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં.

પરંતુ આશ્ચર્ય એ હતું કે આટલી ચિંતા અને કરૂણ પરિસ્થિતિનો જરાય ખ્યાલ કરતાં અતુલે ઉલ્ટું હસીને કહ્યું—માસી, તમારી તો વાતો જ વિચિત્ર હોય છે. કોઇ બીજાને જાણે છોકરી જ નહિ હોય! તમારી જ એકલી છોકરી પરણાવવા લાયક છે? અને જાણે આખી દુનિયાની ચિંતા તમને એકલાને જ હોય એમ તમે કેટલો વલોપાત કરો છો?

દુર્ગાએ કહ્યું—અતુલ, મારે માટે આ વસ્તુ માત્ર ચિંતા જ નથી; અમારે માટે તો આ મૃત્યુની યંત્રણા કરતાં ય વધારે છે. હું આપણા સમાજની નિષ્ઠુરતાને ઓળખું છું. છોકરીનું લગ્ન ન કરીએ તો તરત નાતબહાર મૂકે. પણ લગ્ન કરીએ શી રીતે? એને માટે તો નાણાં જોઈએ અને રૂપિયા ક્યાં મળે? આ ઘરમાં માત્ર એક ભાગ અમારો, એ સિવાય અમારી પાસે મિલકત પણ શું છે!

અર્ધા કલાક પહેલાં આ છોકરીના લગ્ન માટે પતિ અને પત્નીમાં બોલચાલ થઈ ચૂકી હતી. અડધુંપડધું ખાઇને પતિ ખીજવાઇને નોકરી પર ચાલ્યા ગયા હતા. એટલે દુર્ગાની વેદનામાં વધારો થયો. બે મોટાં મોટાં આંસુ ગાલ પર થઇને ખોળામાં સરી પડ્યાં. હાથથી આંખો લૂછીને દુર્ગા બોલી—ગયા જન્મમાં કોણ જાણે કેટલી સ્ત્રી હત્યા કરી હશે અતુલ, કે આ જન્મે મારે પેટ દીકરી આવી.

અતુલ કહેતો કહેતો ઊભો થયો કે—માસી, તમે એમ નહિ માનો. લ્યો, હું તો જાઉં છું. ત્યાર વિના તમે ચૂપ નહિ થાવ. મરજીમાં આવે તેમ બોલ્યા કરશો.

દુર્ગાએ બીજી વખત આંસુ લૂછીને કહ્યું—ભાઇ, એવું નહિ જવાનું. લે, હું નહિ બોલું બસ. આમ તારી આગળ રડી લેવાથી હૃદય જરા હળવું થયું. હું એમ કહું કે જો આ અભાગી છોકરીને મારે ખોળે જ મોકલવી હતી તો એનો રંગ જરા ઉજળો કેમ ન કર્યો? આ રંગવાળી છોકરીને તો કોઇ ગ્રહણ કરતાંય મોઢું મચકોડે, બધાયને રૂપાળી છોકરી જોઈએ છે. મુઓ આ સમાજ, શીલસ્વભાવ કે ચારિત્ર કંઇની પરવા જ નથી એને. માત્ર છોકરી જરા કાળી એટલે એનું લગ્ન જ ન થાય અને ન થાય એ ખાતર માબાપ જવાબદાર; કેવો અવળો ન્યાય!

અતુલે કહ્યું—એટલે કાળી છોકરી કુંવારી જ રહે? એમ તો ભમરાનો રંગ કાળો છે, કોયલ પણ કાળી છે, એટલે એમનો આદર જ નથી, એમને કોઈ ચાહતું જ નથી? એ બધું શું ત્યારે?

દુર્ગાએ કહ્યું—ભાઇ, એ બધું ખરૂં, કામ વખતે એનાથી જરાય મતલબ સરતી નથી. માત્ર વાતોથી હવે મને આશ્વાસન નથી મળતું અને હિંમતે નથી આવતી. અતુલ, ભાઈ, પેલા ગિરીશ ભટ્ટાચાર્યની છોકરીનું લગ્ન મારી આંખો આગળ જોઈને મને તો કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. બિચારા એ બ્રાહ્મણની અમારા જેવી જ દશા હતી. એની પાસે પૈસોય નહોતો અને છોકરી પણ રૂપાળી નહોતી. એટલે જમાઈ જુઓ તેય લગભગ ૬૦ વર્ષની ઉમરનો. એ છોકરીની માનું કલ્પાંત હજી મારી આંખ આગળથી ખસતું નથી.

અતુલે આશ્ચર્યથી કહ્યું—હેં, માસી ! સાઠ વર્ષ ! શું કહો છો ?

દુર્ગા—સાઠ વર્ષ કેમ નહિ થયા હોય ભાઈ? હરિ ચક્રવર્તીના જમાઈ જેટલી જ આ નિતાઈ ચેટરજીની ઉમ્મર છે. અને એને એક છોકરી પણ છે. હિસાબ કરી લેજો.

આ સમાચાર સાંભળીને અતુલ સમસમી રહ્યો.

દુર્ગાએ કહ્યું—એ છોકરી હવે કદાચ શોકની મારી ઝેર ખાઈ લે કે ફાંસી ખાય અથવા કુળને કલંક લગાવીને બહાર નીકળી જાય તો માતાનું હૃદય સંઘરીને હું કયે કાળજે એને શાપ દઉં ? તું જ કહે ભાઈ ?

અતુલ ચૂપ રહ્યો. દુર્ગાએ એકાએક એના બન્ને હાથ પકડીને કહ્યું—બેટા અતુલ, આજકાલ બધા વાતો કરે છે કે તમે નવા છોકરાઓ દયાધર્મના ભાવથી વંચિત નથી. ભાઇ, તું તારી કૉલેજ કે સ્કુલમાં કોઇ છોકરો હોય તો જરૂર જોજે કે જે માત્ર દયા કરીને આ છોકરીને પોતાની દાસી બનાવે. આટલું કરી આપીશ તો મરતાં સુધી તારી ઓશિંગણ રહીશ.

અતુલે તરત જ પોતાના હાથ છોડાવીને દુર્ગાની ચરણરજ લેતાં ગદગદ કંઠે કહ્યું—માસી તમે આટલા બધા ગભરાઈ કેમ ગયા ? લ્યો, હું વચન આપું છું......

પણ આની આગળ એ વચન મુખમાંથી ન નીકળ્યું. અકસ્માત લજ્જાના આવેશથી ચહેરા પર શરમની સુરખી છવાઈ ગઈ અને કંઠ રૂંધાઇ ગયો. બિચારી દુર્ગા આ ફેરફાર ન જોઇ શકી; પણ જો બીજું કોઇ ત્યાં હોત તો એને કદાચ સંદેહ થાત કે અતુલ આવેગની સનસનાટીમાં કંઇ કહેવા જતો હતો પણ રોકાઇ ગયો.

સ્નેહમુગ્ધ દૃષ્ટિથી એ કિશોરીની સુંદર અને ચારૂતાભરી મચકાતી હલકને જોઈ રહ્યા.

૨

મોટાભાઈ ગોલોકનાથના અવસાન પછી એમની વિધવા સ્ત્રી સ્વર્ણમંજરી વંશહીન પિતૃકુળની જે સામાન્ય જમીનજાગીર હતી તે વેચીને થોડા પૈસા એકઠા કરીને નાના દિયેર અનાથનાથના આશ્રયમાં આવીને રહી હતી. ગયે વર્ષે વચલા ભાઈ પ્રિયનાથે બરાબર આજ દિવસોમાં નાનાભાઈ અનાથનાથની સાથે ઝગડો કરીને જ્યારે આંગણાની વચ્ચોવચ દિવાલ કરી અને પોતે જુદા થઈ ગયા ત્યારે એ તમાસો જોઈને વિધિ જરૂર હસ્યો હશે. કારણ એક વરસ પણ પૂરૂ વીતે તે પહેલાં એ દીવાલ ઊભી કરવાના ઉદ્દેશને વ્યર્થ કરીને પ્રિયનાથ સાત દિવસ માંદગી ભોગવીને ચિકિત્સા વિના જ મૃત્યુ પામ્યા હતા.

મૃત્યુ પહેલાં એક દિવસ આગળ જ્યારે મરણ માટે જરાય સંદેહ નહોતો ત્યારે ગામલોક જોવાને બહાને એકઠાં થઈને અસ્પષ્ટ કલરવ દ્વારા શોક–ખેદના ભાવ પ્રકટ કરતા હતા. ત્યાં સુધી પ્રિયનાથની સંજ્ઞા લુપ્ત થઈ નહોતી, એનામાં હોશ હતા. અતુલ ગામમાં નહોતો. કલકત્તાની એક હોસ્ટેલમાં એણે આ શોકસમાચાર સાંભળ્યા અને એ જરાય રોકાયા વિના ગામમાં આવી પહોંચ્યો હતો. ભીડને હડસેલીને જ્યારે એ રોગીના ઓરડામાં દાખલ થવાની કોશિશ કરતો હતો ત્યાં કોણ જાણે ક્યાંથી જ્ઞાનદા પાગલની જેમ આવીને અતુલના પગમાં પડીને માથું કૂટવા લાગી. જે લોકો માત્ર તમાસો જોવાની ગરજથી આવ્યા હતા તેઓ આ આકસ્મિક પ્રસંગ જોઈને અચરજની

સાથે મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા, પણ અતુલને કંઈ કંઈ થઈ રહ્યું હતું, એ આટલી મોટી ભીડ જોઈને દુઃખ અને લજ્જાનો માર્યો હતબુદ્ધિ મૂઢ જેવો બની ગયો.

પળવાર પછી જ્યારે અતુલે ધીરજથી સંભાળીને જ્ઞાનદાને પગમાંથી ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એ તો ત્યાં જ પડી પડી, રડતાં રડતાં કહેવા લાગી—બાબુજીના અંત સમયે તમે જાતે જઈને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહી આવો. મારા ભાગ્યમાં જે થવાનું હશે તે થશે પણ આ અંતિમ વખતે તો એ મારી જેમ મારા તરફથી ચિંતાઓને પણ અહીં જ મૂકીને જઈ શકે. હું તમારી પાસે બીજું કશું નથી માગતી.

આટલું બોલીને જ્ઞાનદાએ પાછું માથું પછાડીને રડવા માંડ્યું. એના દુર્ભાગી અને ચિંતાગ્રસ્ત પિતા અત્યારે કવખતે મૃત્યુનો સાથ કરી રહ્યા છે; એટલે આ ઘડીએ જ્ઞાનદાને એ વિચારવાનું ભાન નથી કે શું કરવા જેવું છે, શું નથી, આટલા બધા માણસોની વચ્ચે એ શું કરે છે અને શું કહે છે, એનો વિચાર જ આવ્યો નહિ; એ તો માથું પછાડીને રડતી જ રહી.

પણ અતુલ સંયમશીલ પુરુષ હતો, જ્ઞાનદાના અસંયત અને અસંગત વ્યવહારથી એના અંતરમાં ગમે તેટલો કલેશનો એને અનુભવ થતો હશે પણ બહાર સંખ્યાબંધ કુતૂહલભરી આંખો આગળ તેને જરા કઠોર થવું પડ્યું. જબરજસ્તીથી પગ છોડાવીને એક કોમળ ઝટકો દઈને કહ્યું—અરે અરે! આ શું કરે છે! શાંત થા, જો રડીશ નહિ. મારે જે કહેવાનું છે તે હું જરૂર કહેવાનો છું.

અતુલ અંદર જઈને રોગીના ખાટલાની પાંગતે જઈને

બેઠો. દુર્ગા પતિના ઓશીકા આગળ બેઠી. અતુલના મુખ ભણી જોઈને એ પણ છાનીમાની રડતી હતી.

પાડોશી નીલકંઠ ચેટરજી બારણામાં જ ઊભા હતા. અતુલને સમય વીતાવતો જોઈને બોલ્યા—જુઓ, પ્રિયનાથને હજી કંઈક હોશ છે; ભાઈ, જે કાંઈ કહેવું હોય તે જરા જોરથી કહી નાખો એટલે હજી એમને સમજવાની તક છે.

વૃદ્ધના આ પ્રસ્તાવનું અનુમોદન ત્યાં ઊભેલા ત્રણ ચાર જણે એકી સાથે કર્યું.

ભીડ જોઈને અતુલ પહેલાં જ ક્રુદ્ધ થઈ ગયો હતો. અને તેમાં આ લોકોના આ અત્યંત અશોભન કુતુહલથી એ મનમાં ને મનમાં સળગી ઉઠ્યો. એણે કહ્યું—આપ લોકો વ્યર્થ ભીડ કરીને તો એમના ઉપર ઉપકાર નહિ કરી શકોને? ઈશ્વરને ખાતર પણ જો સૌ પળવાર બહાર જઈ શકો તો હું પ્રાર્થના કરું છું. રોગીને એકાંતની જરૂર છે.

નીલકંઠ ચીઢાઈને બોલ્યા—વ્યર્થ શા ખાતર? પાડોશીની વિપત્તિ વખતે પાડોશી જ કામ લાગે છે! તમે કયો સાર્થક ઉપકાર કરવા ખાટલા પર જઈને બેસી ગયા?

અતુલે ઉઠીને દૃઢ સ્વરે કહ્યું—હું ઉપકાર કરું કે ન કરું, પરંતુ તમને આમ આવતી હવા રોકીને અપકાર તો નહિ જ કરવા દઉં. કૃપા કરીને બધા બહાર જાવ.

અતુલનો દૃઢ ભાવ જોઈને નીલકંઠ બે ડગલાં પાછા હઠી બોલ્યા—આજકાલનો છોકરો થઈને તને આમ અસભ્ય થતાં શરમ નથી આવતી?

એક માણસે ભીડમાંથી કટાક્ષ કરતાં કહ્યું—એમ. એ. કે બી. એ. પાસ થયો છે કે નહિ?

એક દસબાર વરસનો છોકરો અંદર ઝાંખતો હતો તેને કોઈનીય પરવા કર્યા વિના અતુલે જોરથી ધક્કો મારીને હડસેલી દીધો. એ હડસેલાથી એ બીજા માણસ ઉપર જઈને પડ્યો. જેની ઉપર પડ્યો તેણે "મોટા ગવર્નરનો બેટો ન જોયો હોય તો"ની ગાળ દઈને ચાલવા માંડ્યું. નીલકંઠ પણ અતુલની વાત નહિ સંભળાય એવી છેલ્લી નિરાશાથી હતાશ નથી ચાલ્યા ગયા.

જ્યારે સૌ ચાલ્યા ગયા અને ઘર શાંત થયું ત્યારે અતુલે રોગીના મુખ પાસે જઈને એને સંભળાય એમ કહ્યું—માસા!

પ્રિયનાથ લાલ લાલ આંખો ઉઘાડીને મૂઢ અથવા બેહોશ માણસની જેમ અતુલ ભણી તાકી રહ્યા. અતુલે ફરીથી જરા મોટેથી કહ્યું—મને આપે ઓળખ્યો? પ્રિયનાથે આંખો ઉઘાડ-ઢાંક કરીને અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું—અતુલ.

અતુલ—હવે આપને કેમ છે?

પ્રિયનાથે માથું જરા હલાવીને એવા જ અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું—ઠીક નથી.

અતુલની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી. ખૂબ પ્રયત્ન કરીને આંસુઓથી રૂંધાઈ ગએલા કંઠને સાફ કરીને એણે કહ્યું—હું આપને એક વાત કહેવા ઈચ્છું છું. આપ નિશ્ચિંત થાવ, જ્ઞાનદાનો ભાર આજથી મારે માથે છે.

પ્રિયનાથ તરતમાં આ વાતને ન સમજી શક્યા. આમતેમ દૃષ્ટિ કરીને બોલ્યા—જ્ઞાનદા ક્યાં છે?

દુર્ગાદેવીએ સ્વામીના મુખ પર ઝુકીને રડતાં રડતાં કહ્યું—જ્ઞાનદાને જોવી છે, બોલાવું?

પ્રિયનાથે પહેલાં તો કંઇ ઉત્તર ન દીધો. ક્ષણભર મૌન રાખીને બોલ્યા—ના.

દુર્ગા રડી ઉઠી. રડતાં રડતાં જ બોલી—સાંભળો છો, અતુલ કહે છે તે? એ તમારી જ્ઞાનદાનો ભાર પોતાને માથે રાખે છે, હવે તમે ચિંતા ન કરો. બિચારી અભાગી છોકરીને બહુ ગાળો અને કટુ વચન સંભળાવ્યા છે, આજે જરા એક વાર બોલાવીને છેલ્લા આશીર્વાદ આપો.

પ્રિયનાથ મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા. દુર્ગાદેવીની વાતો સાંભળીને એમની આંખમાંથી બે મોટા આંસુ ગાલ પરથી સરી પડયાં, અસમર્થ હાથને અતુલને માથે મૂકી કરવટ બદલીને એક તરફ સૂઈ ગયા. જો કે એઓ એક શબ્દ પણ ન બોલ્યા તો પણ મરતી વખતે તેમના હૃદય ઉપરથી એક મોટો ભાર હઠાવવાની પોતાની સફળતાનો અનુભવ અતુલે નિઃશંકપણે કરી લીધો. આવો અનુભવ થવાથી અતુલ અકસ્માત બાળકની જેમ એક ઉંચો શ્વાસ લઈ રડી પડયો. અને આ વાતમાં સાક્ષી માત્ર દુર્ગાદેવી અને ઈશ્વર સિવાય કોઈ નહોતાં.

બીજે દિવસે પ્રિયનાથે એજ કર્યું જે દુનિયામાં એંસી ટકા માણસો કરે છે. કચેરીની ૩૦ રૂપિયાની નોકરીનો મોહ છોડીને, ૨૬ વર્ષની વિધવા અને ૧૩ વર્ષની કુમારિકાનો ભાર અને એનાથીય મોટું દુર્ભાગ્ય કોઈ સ્વજન પર લાદીને ચિકિત્સા વિના જ, એંસી વર્ષના કોઈ જીર્ણ વૃદ્ધના જેવી કંગાલ દેહને તુલસીતરુની વેદી પાસે મૂકીને હરિબોલનો ઉચ્ચાર સાંભળતા એઓ આ દુનિયા છોડી ગયા.

૩

નાનાભાઈ અનાથનાથને લાચાર બનીને આંગણાની દીવાલમાં એક બારણું મૂકવું પડ્યું, તેરમું થઈ ગયા પછી પંદર વીસ દિવસ વીતી ગયા. અકસ્માત એક દિવસ કચેરીમાં જતી વખતે પાન ચાવતા ચાવતા અનાથનાથે કહ્યું—ભાભી હવે શાંત રહ્યાથી કામ નહિ ચાલે. ભાઈએ મારી સાથે ગમે તેટલું ખરાબ વર્તન રાખ્યું હોય પણ તમને પેટ ભરીને અન્ન આપવું એને હું મારૂં કર્તવ્ય સમજું છું. પરંતુ આટલી મોટી દીકરીના લગ્નનો ભાર હું મારે માથે લાદી શકું એમ નથી. દોઢસો રૂપિયા મહિને મળે છે એ તો ફક્ત કહેવાના છે; આ બધાં કચ્ચાંબચ્ચાંઓનું લશ્કર તો તમે જુઓ છો. એમનું ખર્ચ પણ એમાંથી પૂરૂં થઈ શકતું નથી. તેમાં વળી મોટી છોકરી તો પરણાવવા લાયક થઈ છે, બારમું વર્ષ તો ક્યારનું ય શરૂ થઇ ગયું. આ બધું તમે જુઓ છો, એટલે જ હું કહું છું કે દીકરીને લઈને તમારે હરિપાલપુર જવું જોઇએ.

દુર્ગાદેવી રસોડામાં એક ખૂંટી પકડીને તેને આધારે જ ઊભી હતી. એણે સંકોચ અને ડરભર્યા અવાજે કહ્યું—મારા ભાઈની હાલતની તો તમને ક્યાં ખબર નથી, ભાઇ! એમની પાસે કશું જ નથી. આટલા મોટા દુઃખની ખબર સાંભળીને એ અહીં મને મળવા સુદ્ધાં તો આવી શક્યા નથી. એ સિવાય પણ જ્યાં સુધી એ પોતે આવીને મને ન લઇ જાય ત્યાં સુધી મારાથી જવાય પણ શી રીતે?

દુર્ગાની જેઠાણી સ્વર્ણમંજરી દિયેરની પાસે જ દીવાલની ઓથે ઊભી હતી. એણે જરા મોઢું બહાર કાઢીને કહ્યું—તમારા ભાઈની હાલત સારી નથી એ તો હું જાણું છું, પણ તમારા

દિયેર પણ કંઈ ઓછા ગવર્નર છે ? અને દોઢસો રૂપિયા તો માત્ર સાંભળવાના જ છે. હું ઘર કેમ ચલાવું છું એની મને બરાબર ખબર છે. અને પાછું તમારે એટલું તો સમજવું જોઇએ ને કે આ આટલી મોટી પરણાવવા લાયક દીકરી તમારે ગળે પડી છે; એવી દશામાં તમને પોતે થઈને તો કોણ બોલાવવા આવે ? પણ એટલા ખાતર માત્ર સ્વમાન કે અભિમાનનો ખ્યાલ કરીને ઓછું બેસી રહેવાય છે !

દુર્ગાદેવીએ ધીર સ્વરે કહ્યું—ના બહેન, મારે હવે માન-અભિમાન જેવું શું છે ?

સ્વર્ણમંજરી દિયેરને ડાબે હાથે પાછળ હઠાવીને આગળ આવી કહેવા લાગી—દુર્ગાવહુ, મેં તમને કંઈ બુરી વાતો નથી કહી તે તમે આવો કાપી નાંખે એવો જવાબ આપો છો. એ તો તમે ગુસ્સો કરો કે ખરાબ માનો પણ તમારી આ પાંખ વિનાની પરીનું લગ્ન અમારાથી તો નહિ થઈ શકે. દીકરી તો નાની વહુનેય પેટ પડી છે. પણ કોઇની મગદૂર છે કે એક વખત છોકરીને જોઇને એમને એમ પાછો ચાલ્યો જાય. હું તો સાચી વાત કહું છું, દુર્ગાવહુ ! જેવું છોકરીનું રૂપ છે એવા રૂપાળા કોઈ હરિપાલપુરના ખેડૂતને ગળે પડીને ભાઈની સહાયથી છોકરીને વરાવી દો, એટલે પીડા ટળે. એ તરફ તો લોકો રૂપ કે કુરૂપ કંઈ જોતાં નથી, માત્ર છોકરી જોઇએ.

દુર્ગા ચુપ રહી. જે વિષજ્વાલાની વેદનાથી એ પતિ સહિત જુદી નીકળી હતી એ જ વિષભર્યો દાંત આજે પતિના અવસાન પછી પાછો ડસવા તૈયાર થયો છે, એ જોઇને દુર્ગાદેવી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

સ્વર્ણે પાછું શરૂ કર્યું—એ તો જેને જોઇએ તેવું તેને મળી જ રહે છે. કોઈ અભણ ખેડૂતની સાથે છોકરીનું લગ્ન કરી દેવાથી તમને કોઈ કંઇ કહેવાનુંય નથી અને તમારી કોઈ નિંદા પણ નથી કરવાનું. હા, હજી લોકો ખરાબ બોલશે તો અમારૂં ખરાબ બોલશે. છોકરી કરતાં ઓછા ભણેલા છોકરાને જમાઈ બનાવું તો લોક સમાજમાં મારી મશ્કરી કરશે કે ઘરમાં મોટી પીઢ વહુ હોવા છતાં દુર્ગાની પ્રતિમા જેવી દીકરીને કૂવામાં નાંખી દીધી! કેમ, અનાથભાઈ ખોટું કહું છું?

આટલું કહીને સ્વર્ણે દિયેર ભણી જોયું.

એમાં શું ખોટું છે!—કહીને અનાથનાથે જાજ્વલ્યમાન મોટી ભાભીની રક્ષા કરીને ઓફીસનો વખત થઈ જવાથી પ્રસ્થાન કર્યું.

સ્વર્ણે કહ્યું—તમારા ભાઇને સમજાવી પટાવીને આ છોકરીને કોઇને ગળે બાંધી આવો. એમાં શરમ કે નિંદાનો ડર રાખવાનું જરાય કારણ નથી. તમારા પતિને માત્ર મહિને ત્રીસ રૂપિયા મળતા હતા. એ વિના એમને દુનિયામાં કોણ ઓળખતું હતું? એ તો આ લોકોના ભાઈ તરીકે લોકો થોડાય એમને ઓળખતા હતા. હા, હું તો ચોકખું કહું છું. કાલનો દિવસ સારો છે. કાલે જ ભાઇને ઘેર ચાલ્યા જાવ.

દુર્ગાદેવીએ એક વાર મનમાં અતુલનાં વચનો સંભાર્યાં, પણ જેઠાણીની આગળ આ બાબતમાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકી. કારણ કે જેઠાણીના સંબંધને લઇને જ અતુલનો સંબંધ બંધાયો હતો.

તે દિવસે જ્ઞાનદાએ અતુલના પગમાં પડીને જે આજીજી-ભર્યું કલ્પાંત કર્યું હતું એ દુર્ગાદેવીએ જોયું હતું, પણ આટલા

મોટા દુઃખના દર્દમાં એ પ્રસંગનો કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ એ સમજી ન શકી. અને દુઃખીના ઘરમાં તો એકાગ્ર મનથી શોક કરવાનો અવસર પણ નથી મળતો. એટલે જ સ્વામીના મૃત્યુ પછી બીજા દિવસથી જ એ આ વાતોનો વિચાર કરતી હતી. અંદર જઈને જોયું તો છોકરી એક શેતરંજી પર ચુપચુપ બેઠી હતી. ધીરેધીરે એની પાસે જઈને માતાએ કહ્યું—મોટી બ્હેને જે કહ્યું તે તેં સાંભળ્યું ને જ્ઞાનુ ?

છોકરીએ માથું હલાવીને ઉત્તર આપ્યો કે હા એણે સાંભળ્યું છે, દુર્ગાને સૂઝ ન પડી કે હવે શું કરવું જોઈએ. પણ છોકરીએ આગળની વાતચીતનો માર્ગ સરળ કરતાં કહ્યું—મા, આજ સુધી તું પિયેર ગઈ જ નથી. આ વખતે ચાલો એકવાર જઈ આવીએ.

માએ કહ્યું—મારો માતા આજે :હયાત ;નથી, ભાઈએ આજ સુધી ખબરઅંતરે પૂછી નથી. આટલી મોટી વિપત્તિની ખબર સાંભળીને એક પત્ર સુદ્ધાં લખ્યો નથી. આપણે ગળે પડીને તે ત્યાં શી રીતે જઈ શકીએ ? તું જ બતાવ ?

છોકરીએ કહ્યું—મા, દુઃખીની ભાળ પોતે થઈને કોઈ નથી લેતું. એ લોકોએ આપણી ભાળ ન લીધી તો આ લોકોય ક્યાં લે છે ! ઉલ્ટું આ તો આપણને કાઢી મૂકવાની પેરવી કરે છે. આપણું માનઅભિમાન બધું બાપુની સાથે ચાલ્યુ ગયું. ચાલોને ત્યાં જઈને રહીએ,

માની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી ચાલી. છોકરીએ સ્નેહપૂર્વક માતાના આંસુ લૂછીને કહ્યું—મા, હું જાણું છું કે મારે ખાતર જ તને ક્યાંય જવાનું ગમતું નથી; નહિ તો મોટીકાકીની કાતિલ વાતો સાંભળીને તું એક દિવસ પણ અહીં રહે

એવી નથી, પણ હું સાચું કહું છું મા, કે મારે ખાતર તારે લેશ માત્ર ચિંતા નહિ કરવી પડે. ગમે તેમ આપણે થોડા દિવસ માટે બીજે ક્યાંક ચાલ્યા જઇએ, અહીં રહેવાથી તો આ લોક તારો જીવ લેશે.

માતાથી હવે ન રહેવાયું. દીકરીને છાતી સરસી ચાંપીને એ ખુલ્લે દિલે રોઇ પડી. છોકરીએ પણ માતાને ન રોકી અને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. માત્ર માતાની છાતી પર માથું રાખીને ચુપ બેસી રહી. ખૂબ વાર પછી દુર્ગાદેવી પોતે જ શાંત રહીને આંસુ લૂછીને બોલી—સાચું છે, જ્ઞાનદા ! હું તો તારા બાપુ જે દિવસે આ દુનિયા છોડી ગયા તે જ દિવસે ગમે ત્યાં મારું કાળું કરત, પણ માત્ર તારે ખાતર કશું કરી શકી નહિ.

" એની મને ખબર છે મા. "

" હં બેટા, તે દિવસે અતુલે શું કહ્યું હતું ? જો, અત્યારે શરમાવાથી નહિ ચાલે, લાજશરમનો આ સમય નથી, હું જાણું છું કે એ છોકરો જૂઠું બોલે એવો નથી. હું તો એ જાણવા માગું છું કે એમના અંતકાલે અતુલે જ કેમ આવું આશ્વાસન આપ્યું અને તેં પણ કેમ એના પગમાં પડીને આટલું કલ્પાંત કર્યું ? "

જ્ઞાનદાએ માતાની છાતીમાં મુખ છુપાવીને અસ્પષ્ટ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો—એ હું કશું જ જાણતી નથી, મા.

દુર્ગાદેવીએ જોર કરીને છોકરીનું મુખ પોતાની સામે રાખીને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જ્ઞાનદાએ એટલી જ તાકાતપૂર્વક પોતાનું મુખ માતાની છાતી સર[illegible] ચાંપી જ રાખ્યું. નિષ્ફળ બનેલી દુર્ગાએ પાછું કહ્યું [illegible] ત્યારે એ વાતોનો

મેં વિચાર સરખોય કર્યો નહોતો, પણ એમના અવસાન પછી વિચાર કરતાં એ બધી વાતો હવે સમજાય છે. અતુલે કહેલી કેટલીય નાનીમોટી વાતો આજે મને યાદ આવે છે.

આમ કહેતાં કહેતાં દુર્ગાએ અકસ્માત વ્યગ્ર બનીને છોકરીના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઈને પૂછ્યું—સાચું કહેજે બેટા, હું કહું છું તે ખોટું તો નથી ને? આ બધાં મારા કલ્પનાનાં સ્વપ્નો તો નથી ને?

જ્ઞાનદાએ પ્રથમની જેમ જ મુખ સંતાડીને ઉત્તર વાળ્યો—મને શું ખબર મા, એમનો ધર્મ એમને હાથ. એ જાણે અને એમનો ધર્મ જાણે.

માતાએ આનંદથી અધીર બનીને રડતાં રડતાં કહ્યું—બેટા, મને સંશયમાં નાંખીને નકામી દુઃખી ન કરીશ. તું એક વાર ખુલાસો કરીને કહી દે, એટલે હું તારા બાપુને ખાતર એકવાર મન મૂકીને રડી લઉં. મારું આ રૂદન એ જરૂર સાંભળશે.

છોકરીએ ધીરે ધીરે કહ્યું—મા, રડશો નહિ. હું તમને રડવાની ના કહું છું. મેં તો માત્ર એમને બાપુની છેલ્લી વખત સૂચવી દેવાનું કહ્યું હતું અને અંત વખતે એમણે પોતે જ પોતાની પ્રતિજ્ઞા બાપુને કહી હતી. હવે તો એમના ધર્મની રક્ષા કરવી એ એમને હાથ છે.

હવે દુર્ગાદેવીને સંશય ન રહ્યો. જબરજસ્તીથી જ્ઞાનદાનું મુખ ઊંચું કરીને આંસુથી ભીંજાયલા ગાલ અસંખ્ય ચુંબનોથી ભરી દીધા અને પછી છાતી સરસી ચાંપીને નિરાંતે આંસુ વહાવ્યાં. થોડી વાર પછી આંસુ લૂછીને દુર્ગાએ બોલવા માંડયું—હું પણ એમ જ માનતી હતી. અતુલ મારો હજાર વરસનો થાય, એનો ધર્મ એને જ હાથ છે. આજ સુધી મને તો એનો ખ્યાલ પણ

નહોતો કે જ્ઞાનુ, તેં જ એક દિવસ અતુલને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો હતો. લોકો કહે છે એ વખતનો રોગ તો ખૂબ ભયંકર હતો. માદીકરો બન્ને એ રોગમાં સપડાયાં હતાં. એમાં પહેલાં તો શરીર ફૂલી જતું અને પછી ફૂલેલો ભાગ ફાટીને ત્યાં ઘા પડી જતા. એ સાલ અતુલની તો બચવાની આશા જ નહોતી. સડેલા ઘાસાંથી એટલી બધી બદબો છૂટતી કે પાસે કોઈનાથી બેસાતું જ નહિ. ભયને લીધે કોઈ અતુલના ઘર ભણી ઝાંખતુંય નહોતું. એ વખતે નાની હોવા છતાં રાતદિવસ યમરાજનો સામનો કરીને અખંડ સેવા કરી તેં અતુલનો જીવ બચાવ્યો હતો. એ ધર્મને એ કદીય નહિ ભૂલે સાવિત્રીની જેમ તેં પણ અતુલને યમરાજના હાથમાંથી છીનવી લીધો. હવે ભગવાન પણ તને બીજા પુરુષના હાથમાં શી રીતે સોંપે? આ ધર્મ ન રહે તો પછી સંસારનો વિનાશ જ થાય ને?

પળવાર ચુપ રહીને પાછું કહેવા માંડ્યું—હવે તો તું મને જ્યાં જવાનું કહીશ ત્યાં હું જઈશ. પણ તારાથી તો અતુલની સંમતિ લીધા વિના હવે ક્યાંય નિકળાય જ નહિ. તારું કહેવું તદ્દન સત્ય છે. હવે મને બરાબર સાંભળે છે કે અતુલ યાત્રાએથી આવીને તરત જ સવારમાં તારે માટે બંગડી આપવા કેમ આવ્યો હતો? એક વર્ષ વધારે જીવીને એઓ એમની આંખે જ આ મંગલ કાર્ય જોઈ ગયા હોત તો કેવું રૂડું થાત!

એમ કહીને દુર્ગાએ આવેલા રૂદનને પાલવના ડુચા વડે રોકી રાખ્યું,

"દુર્ગાવહુ! ઓ, દુર્ગાવહુ!"

દુર્ગાદેવી તરત પુત્રીને હટાવીને આંખો લૂછીને બોલી—શું છે મોટીબહેન?

મોટીવહુએ એક વાર અંદર દૃષ્ટિપાત કરીને સખત અવાજે કહ્યું—તમને શોકભર્યાં માણસોને તો કદાચ ભૂખતરસ ન લાગે: પણ ઘરના બધા માણસો ભૂખ્યાં નથી રહી શકતાં. જરા ઓરડાની બહાર નીકળીને જુઓ કે દિવસ કેટલો માથે આવ્યો છે!

દુર્ગાદેવી ઝડપથી ગભરાઇને ઓરડાની બહાર આવી, દિવસ વધારે માથે આવેલો જોઈને લજ્જિત બનીને છોકરીને નામે કંઈ ઉત્તર આપવા જતી હતી. ત્યાં જ સ્વર્ણમંજરીએ તીખા સ્વરે કહ્યું—રસોઈ પૂરી કરીને તમે તમારી મેળે નિરાંતે દીકરીને સમજાવો ને પટાવો. હું એક શબ્દે ય મોઢેથી નથી બોલવાની. પણ આમ તો મારાં બાળબચ્ચાં ભૂખે વલવલીને મરી જાય, ના ભાઈ, આવી રીત મારાથી નહિ સહન થાય; હા હું તો સાફ કહું છું વળી.

આટલું કહીને નિઃસંતાન મોટીવહુ નાની દેરાણીના બાળકો ઉપર માતૃસ્નેહની પરાકાષ્ઠા બતાવીને ઉત્તરની વાટ જોયા વિના જ ચાલી ગઇ.

અનાથનાથના ઘરમાં રહેવા જતાંવેંત તે જ દિવસથી દુર્ગાને આખા ઘરની રસોઈનું કામ માથે લેવું પડયું હતું. આથી મોટીવહુ અને નાનીવહુ બન્નેને નિરાંતે વખત મળતો. મોટી વહુ આખા ફળિયામાં ઘેર ઘેર ફરીને ઘરમાં બહુ ખર્ચ થાય છે, કહીને ઘરના દુઃખની દાંડી પીટતી અને નાની વહુ નિરાંતે સૂતી સૂતી નવલકથાઓ વાંચીને સરખી બહેનપણીઓ સાથે ગપ્પાં મારીને વખત વીતાવતી.

અનાથબાબુ કલકત્તામાં નોકરી કરતા હતા. રોજ કચેરીમાં જવાનું હોવાથી રોજ સવારે આઠ વાગે ઘેરથી નીકળી જતા.

વહેલી સવારે ઉઠીને વખતસર એમને માટે રસોઈ તૈયાર કરવી એ ઘરનું રોજનું એક ઘોર અશાંતિનું કાર્ય હતું. આજ કાર્યને માટે મોટીવહુ અને નાનીવહુની વચ્ચે રોજ ચકમક ઝરતી અને બન્નેને મન દુઃખ રહ્યા જ કરતું. પણ જ્યારથી દુર્ગાદેવી ઘરમાં આવી અને એને માથે રસોઈનો ભાર નંખાયો ત્યારથી આ કંકાસમાંથી છુટીને ઘણા સમય પછી બન્ને વહુઓમાં પાછું સંપીલું વાતાવરણ જામવા માંડયું હતું, પરંતુ આજે સવારે એ પ્રીતિબંધન ફરીથી એક વાર તૂટી પડવાનો ઉપક્રમ બની ગયો. કારણ એ બન્યું કે સાત વાગ્યા નહોતા ત્યાં દાસીએ આવીને તરત જ નાનીવહુને ખબર આપી કે ચૂલામાં કોલસા બળી ગયા છે અને હવે હોલવવાની તૈયારી છે, માટે તરત રસોઇ ચઢાવી દેવાની જરૂર છે,

નાનીવહુએ ખીજાઇને પૂછયું—તે દુર્ગાદેવી શું કરે છે? સાત વાગ્યા તોય હજી પથારીમાં ઘોરે છે?

દાસીએ કહ્યું—ના, એ તો મા દીકરી સવારથી ઉઠીને એમનાં પોટલાં તૈયાર કરે છે. આઠ વાગ્યાની ગાડીએ એ સૌ હરિપાલપુર જવાનાં છે.

નાની વહુને ગઈ કાલની વાત યાદ આવી. પણ એણે ખીજાયેલે ચહેરે જ કહ્યું—જવું એ કંઇ મશ્કરી નથી કે જવાનો વિચાર કર્યો ને આ ચાલ્યાં. બાબુજીની આજ્ઞા લીધી? મોટી-બહેનને પૂછયું?

દાસીએ કહ્યું—બાબુજીની વાત તો હું નથી જાણતી નાનીબહેન, પણ મોટી બહેને તો પોતે જઈને જ એ લોકોને કહ્યું કે તમે આજે જ ચાલ્યાં જજો.

તો તો મોટીબહેનને જ જઈને કહે કે બાબુજીને સાડા આઠ વાગે જમાડે, હું ના જ [illegible]ઈને નાનીવહુ ગુસ્સાની

મારી ચીઢાઈને હાથમાં રાખોડી લઈ, ખભા પર ટુવાલ નાંખીને ઘરની પાછળના તળાવમાં નહાવાને ચાલતી થઈ.

મોટીબહેન ઘરમાં હોય ત્યારે કહું ને ! એ તો ગંગાજી નહાવા ગયા છે.—આટલું બોલીને દાસી પણ પોતાને કામે ચાલી ગઈ.

નાનીવહુને નહાઈને તરત પાછું ફરવું પડયું. કારણ કે કચેરીના સાહેબ ક્રુદ્ધ એના ક્રોધની કદર નહિ કરે. બે જ ઉપાય હતા. એક તો જે તૈયાર થઈ શકે તે સ્વામી આગળ વખતસર મૂકી દેવું અથવા વખત થાય એટલે પતિદેવે ભૂખ્યા જ કચેરીમાં પધારવું. નાનીવહુએ પાછા ફરીને દુર્ગાદેવીના ઓરડાના બારણા આગળ ઊભા રહીને તીખા સ્વરે કહ્યું—જવું હતું તેની કોણે ના પાડી હતી ? પણ આવી દુષ્ટતા કર્યા વિના નહોતું જવાતું ?

આ અકસ્માત આક્રમણ જોઇને દુર્ગાદેવી સમસમી રહી.

નાનીવહુએ કહ્યું—અમને ખબર નહોતી કે તમે સવારે જ ચાલ્યા જવાનાં છો. મોટીબહેન ગંગા નહાવા ગયાં અને હું હજી હમણાં ઊઠી છું. હવે બાબુજીને વખતસર રાંધીને કોણ મૂકશે ?

"નાની માસી કેમ છો ?"

નાનીવહુએ પાછળ ફરીને અતુલને જોતાં જ કહ્યું—અતુલ, તું અકસ્માત ક્યાંથી ?

અતુલ કલકત્તામાં એક બોર્ડીંગમાં રહેતો હતો. એ તો દુર્ગાદેવીનો પત્ર જોઇને એકદમ અહીં આવ્યો હતો. હજી પોતાને ઘેર પણ નહોતો ગયો.

અતુલે કહ્યું—સવારે દુર્ગામાસી હરિપાલપુરની ગંગાયાત્રા* કરવાનાં છે એટલે હું તો અંતિમ મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી

આવ્યો. હરિપાલપુર એટલે મેલેરીઆનું ઘર ! દુર્ગામાસી તમને આ શ્રાવણ મહિનામાં તે કોણે હરિપાલપુર જવાની બુદ્ધિ સૂઝાડી? ઓહો ! આ તો ગાંસડાંપોટલાં ય બંધાઈ ગયાં છે.

નાનીવહુએ પૂછ્યું—અતુલ તને આ ખબર કોણે આપી ?

"મને ?" કહીને અતુલે પોતાનો ઉત્તર સમાપ્ત કર્યો.

અકસ્માત આંગણામાંથી ગંગાસ્નાન કરીને પાછી ફરેલી સ્વર્ણમંજરીનો સ્વર શબ્દવેધી બાણની જેમ આવીને સૌના કાનમાં પેસી ગયો. ગંગાસ્નાન કરીને આવતાં જેવો એણે ઘરમાં પગ મૂક્યો કે દાસીએ ચૂલામાં કોલસા ઠરી જવાની ખબર આપી. બસ, દુર્ગાદેવીના વૈધવ્યના યથાર્થ કારણની મુક્તકંઠે ઘોષણા કરતી એ અંદર આવી. એનો સારાંશ હતો કે "એ તો પાપ અને અધર્મનો પૂરો ઘડો ભરાયા વિના ભગવાન આમ કોઇનું સર્વનાશ નથી કરતો." સીધી જ ઓરડામાં આવીને મોટી વહુએ ગર્જના કરી–તમારી ઇચ્છા તો એવી જ ને દુર્ગાવહુ, કે અપવાસ કરીને ભૂખે પેટ અનાથ કચેરીમાં જાય અને સાંજે પિત્ત ચઢાવીને તાવ લઇને પાછો ફરે, એમ ને ? એટલે જેમ તમારૂં કરમ ફૂટ્યું એમ બીજાનુંય સત્યાનાશ જાય !

દુર્ગા મનમાં ને મનમાં કંપી ઉઠી. ધીરેથી એણે કહ્યું—જેનું કરમ ફૂટ્યું છે તે તો પોતાના ખરાબમાં ખરાબ શત્રુને માટે પણ એવી કામના કદી નહિ કરે, બહેન ! મેં તમારું શું બગાડ્યું છે તે રોજ ઊઠીને મને આવી કડવી વાતો સંભળાવો છો ?

* ગંગાયાત્રા વિષે બંગાળીઓમાં એવી રીત છે કે જ્યારે કોઇનું મૃત્યુ અનિવાર્ય સમજાય ત્યારે અંતિમ ક્રિયા માટે ગંગા લઇ જવામાં આવે છે. આને ગંગાયાત્રા કહેવામાં આવે છે.

સ્વર્ણે હાથ હલાવીને અને મોઢું બગાડીને કહ્યું—વાહ રે ! મારી નાદાન વહુ ! તું તો જાણે કશું જાણતી જ નથી તે પાછું મારે બતાવવાનું ? સાડા સાત તો વાગી ગયા. કચેરીમાં જવાનો વખત થશે તે રસોઇ કોણ કરવાનું છે ?

અતુલ હજી સુધી સન્નાટામાં આવીને ઊભો ઊભો બધું સાંભળતો હતો. એ પોતાની મોટી માસીને બરાબર ઓળખતો હતો. એટલે એની સાથે વાતચીત પણ ક્વચિત્ જ કરતો. પણ આ વખતે એનાથી વધારે સહન ન થયું. એટલે મોટીમાસીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં એનાથી બોલાઈ જવાયું—તમને સાચું કહેવાથી ખોટું લાગશે, મોટીમાસી ! અને એ તો તમેય જાણો છો અને આખા કૂળિયાના લોકોય જાણે છે કે કરમ ફૂટી ગયા વિના તો આપણા આપેલા રોટલાથી પેટ ભરવા કોઈ નથી આવતું. આજે જવાને દિવસે આ અભાગી માદીકરીને માફ કરવાથી તમારું મોટું નુકસાન નહોતું થવાનું.

એકાએક અતુલના મર્મભેદી કટાક્ષથી બન્ને દેરાણીજેઠાણીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. પળવાર તો કોઇનાય મુખમાંથી શબ્દ પણ ન નીકળ્યો. પછી સ્વર્ણમંજરી જ પહેલાં બોલી—કલકત્તાથી તું અહીં અમારી સાથે લડવા આવ્યો છે, અતુલ ?

નાનીવહુએ વ્યંગથી કહ્યું—મોટી બહેન, એ શા માટે લડાઈ કરવા આવે ? એ તો એની દુર્ગામાસીને આપણે હરિપાલપુર ગંગાયાત્રા કરવા મોકલીએ છીએ તે અંતિમ મુલાકાત લેવા આવ્યો છે !

મોટીવહુએ કહ્યું—એમ !

નાનીવહુ બોલી—એમ જ છે મોટીબહેન. હું ક્યારનીય એ જ વિચાર કરું છું કે હજી ઘરના લોકોને તો આ લોકોના :

જવાની જાણ પણ નથી થઈ ત્યાં મારી બહેનનો છોકરો કલકત્તેથી તે શી રીતે દોડી આવ્યો ? ત્યારે તો હું કહું છું કે લોકો કંઈ જૂઠું નથી કહેતા.

સ્વર્ણમંજરીએ ગુસ્સો કરીને, ચીઢાઈને હાથમોંના ચાળા કરીને ચેડાં કાઢવા માંડયાં. એ જ અભિનય ચાલુ રાખીને બોલી—ભાઈ, તને જો બહુ જ દર્દ થતું હોય તો તારી સાસુને ગંગાયાત્રાને બદલે તારે ઘેર જ લઈ જા. જોઈને ગામના લોક વાહવાહ કરશે.

સ્વર્ણના દ્વેષની બળતરામાં અતુલનો મિજાજ પણ હાથથી ગયો. એનાથી પણ બોલાઈ ગયું—સારું થયું માસી, તમે ઘરના માણસ છો એટલે આ વાત બે દિવસ પહેલાં જ જાણી લીધી એ પણ ઠીક થયું. એ જો મારે ઘેર આવશે તો એમના પગલાં મારે માથે છે. એને માટે તમારા ગામના લોક વાહ વાહ કરશે કે છી છી કરશે એની મને જરાય પરવા નથી.

ક્રોધના આવેશમાં અતુલે વાત કહી તો નાંખી પણ એ તો થંભી રહ્યો અને આ વાત સાંભળીને બન્ને માસીઓ પણ આશ્ચર્યની મારી સ્તબ્ધ બની ગઈ. જાણે કોઈ પ્રચંડ વંટોળીઆએ આવીને વચ્ચેના પડદા—આંતરા તોડીને સૌને વિશાળ મેદાનમાં લાવીને ઊભાં કરી દીધાં હોય એવી અવસ્થા સૌની બની રહી. હવે કોઈનાથી કોઈને કશું જ સંતાડવાનું નહોતું.

અતુલ ચુપચુપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જદુ ગાડીવાળાએ બળદગાડી લાવીને આંગણામાં ખડી કરી દીધી અને અંદર આવીને કહ્યું—માતાજી, ગાડી આવી છે. શું સામાન મૂકવાનો છે તે બતાવો. હમણાંથી નીકળ્યા વિના સ્ટેશને ગાડી હાથ નહિ આવે.

આજ્ઞા થતાં જ ગાડીવાળો અંદર આવીને બતાવેલા ટ્રંક અને બીસ્તરા ઉપાડીને ચાલ્યો ગયો. નાનીવહુ અને મોટીવહુ પણ ઝડપથી બીજે ઘેર ચાલી ગઈ. દુર્ગાદેવીએ દુર્ગાભગવતીનું નામ દઈને બારણે તાળું માર્યું અને છોકરી બિચારી બેહોશની જેમ માતાની ગોદમાં મોઢું સંતાડીને સમસમી રહી.

૪

અગિયાર વર્ષે દુર્ગાદેવી હરિપાલપુરમાં પોતાના બાપને ઘેર આવી. એ ગામમાં પહોંચી તે વખત શરદ ઋતુની સંધ્યા એક વિચિત્ર જાતના અમંગલ વાતાવરણનો ઘેરો ઘાલીને આખા ગામ ઉપર વિસ્તરતી હતી. ગામમાં પેસતાં જ આ જોઈને દુર્ગાદેવીનું કલેજું ધડકી ઊઠ્યું. ઘરમાં મા કે બાપ હયાત નહોતું. માત્ર મોટા ભાઈ શંભુ ચેટરજી મોજુદ હતા. એમને એકાંતરીઓ તાવ આવતો હતો. આજે તાવની વારી હતી. એટલે સૂર્યાસ્ત થતાં જ તાવને આવકાર દેવાની તૈયારી કરવા એ બિછાના પર બેઠા હતા. દુર્ગાના આવવાની ખબર મળતાં જ એ પુરાણી કાનટોપીથી કાન ઢાંકીને અને પાવડીઓ ખખડાવતા બહાર આવ્યા. બહેનને ઓળખીને બોલ્યા—કોણ, દુર્ગા આવી છે? આવ, અંદર આવ.

દુર્ગાએ રડતાં રડતાં આગળ આવીને મોટાભાઈના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા.

જ્ઞાનદાએ પ્રણામ કર્યા ત્યાં જ મોટાભાઈ બોલી ઊઠ્યા—આ તો તારી દીકરી ને? એનાં લગ્ન ક્યાં કર્યાં?

દુર્ગાએ કુંઠિત સ્વરે કહ્યું—ભાઈ, લગ્ન તો હજી નથી કર્યાં, પણ ગમે ત્યાં હવે કરવાં જ પડશે.

શંભુ—હેં ! હજી લગન નથી કર્યાં ? આટલી મોટી ઉંમરે પહોંચેલી છોકરીનાં હજી લગન નથી કર્યાં ? દુર્ગા, આ તો બહુ ઉંમર લાયક ગણાય !

ઘણા દિવસથી ભાઇબહેન મળ્યાં નહોતાં. લાંબા વિયોગને કારણે ભાઈને બહેન તરફ જે સહાનુભૂતિ થઇ હતી તે ક્ષણવારમાં ઓસરી ગઈ. ભાઇનો અનુકંપાભર્યો કરૂણ સ્વર પળવારમાં કઠોર થઈ ગયો. લુખા સ્વરે ભાઈએ કહેવાનું શરૂ કર્યું— આ તો મોટી ચિંતાની વાત કહેવાય. અહીંના લોકો હવે જંપે તો સારૂં. જો દુર્ગા, એને દેવમંદિર અને રસોડામાં ન જવા દઇશ. તું આપણા સમાજની સખ્તાઇના હાલ જાણે છે. ખાસ કરીને આ હરિપાલપુરના જેવા પાજી માણસો તો બીજે ક્યાંય નહિ હોય. ઠીક, પણ તું અંદર તો આવ. આ છોકરીને એના કાકાની પાસે થોડા દિવસ મૂકીને આવત તો બે દિવસ અહીં સુખથી તારાથી રહી પણ શકાત. અને અહીં એ રીતે રહેવાથી તો...તું તો બધું સમજે છે દુર્ગા. ખેર, જા હાથપગ તો ધો.

અરે, ક્યાં ગઇ સાંભળે છે ?

આમ પોતાની પત્નીની શોધ કરતાં શંભુ ચેટરજી પાવડીઓ ખખડાવતા પાછા ઘરમાં ગયા. દુર્ગા અને એની પુત્રી જ્ઞાનદાએ જે મન મારીને એમની પાછળ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એ દશા તો એમનો ભગવાન જ જાણે.

શંભુની પ્રથમ સ્ત્રી મૃત્યુ પામી હતી એટલે એમનું આ બીજું લગ્ન હતું. પહેલી ભાભીને તો દુર્ગાએ દીઠી હતી. પણ આ બીજી ભાભીને એ નહોતી ઓળખતી. શંભુ ચેટરજીની આ પત્ની જેટલી શ્યામ હતી તેટલી જ રોગીષ્ટ, નબળી અને લાંબી હતી. મેલેરીઆના આઘાતો સહન કરી કરીને એનું

શરીર બળેલા લાકડા જેવું કાળું થઈ ગયું હતું. ત્રણ દિવસના છાણનો આંગણામાં ઢગલો પડયો હતો. હમણાં જ હજી સવારનું વાસીદું વાળીને હાથપગ ધોઇને એ દીવાબત્તીની તૈયારી કરતી હતી; સ્વામીની બૂમ સાંભળી અને પાસે આવતાં મહેમાનોને જોતાં જ એ જડ પૂતળીની જેમ ઊભી રહી. શંભુને તાવ ચઢવા માંડયો હતો, એટલે અતિથિઓની સંભાળ પત્નીને સોંપીને અને બહેન ભાણેજની ઓળખાણ આપીને એ તો પાછો પોતાની કોટડીમાં ચાલ્યો ગયો.

દુર્ગાની ભાભીનું નામ ભામિની હતું. મેદનીપુર જીલ્લાની છોકરી હતી. એટલે ત્યાંના લોકોના સ્વભાવ પ્રમાણે વાતચીત જરા અકડાઈને જ કરતી. ભાભી હસીને નણંદનો હાથ પકડીને રસોડાની પરસાળમાં લઈ ગઇ અને ત્યાં એક આસન પાથરી આપ્યું. ભાભીનું હસવું અને વાતચીતની નિરાળી રીતભાત જોઇને દુર્ગા તો સૂકાઇ જ ગઇ. આવતી વખતે દુર્ગા એક નાની માટલી ભરીને રસગુલ્લાં લાવી હતી. એ માટલી નીચે મૂકતાં જ બાળકોના નાશા લશ્કરે કોણ જાણે કયાંથી આવીને અકસ્માત છાપો મારી એ માટલીનો કબજો લઇ લીધો. કોઈ રડતું હતું ને કોઈ ચીઢાતું હતું, કોઇ બીજાને હડસેલા મારતું અને કોઇ થપ્પડનો ઉપયોગ કરતું. થોડી વારમાં તો કકલાણ મચી ગયું. શોરબકોરથી કાન થાકી ગયા. છોકરાંની માતા એકને અડધો અને બીજાને ટુકડો, વળી બીજાઓને એક એક આપીને ચીલની ઝડપે સૌને દૂર ખસેડીને માટલી લઈ આવી. સૂવાના ઓરડામાં શીકા ઉપર આ માટલીને એણે વિશ્રામ આપ્યો. બાળકોને જેટલું મળ્યું તેટલું તેઓ એક જ કોળિયામાં અમૃતની જેમ પેટમાં ઉતારી ગયાં અને હાથે ઉતરેલા રેલા ચાટતાં ચાલ્યાં ગયાં.

દુર્ગાને અહીંના રીતરિવાજની થોડી ઘણી ખબર હતી. પણ જ્ઞાનદાએ આઠદસ વરસના છોકરાઓને બીલકુલ નાગા ફરતા જોઈને શરમથી મોઢું પાડી દીધું. છોકરીઓની પણ લગભગ એવી જ દશા હતી. જ્ઞાનદા જે ગામમાં રહેતી હતી એ પણ કંઈ શહેર નહોતું, પરંતુ ત્યાંના રસ્તાય સારા અને સડકો પણ પાકી હતી. અહીંની જેમ આંબા અને વાંસના ઝાડો ગામને ઘેરો ઘાલીને ગમે તેમ ઊભાં ન હતાં. અહીની જેમ ચારે તરફથી છાણમૂતરની બદબો શ્વાસ નથી લેવા દેતી એવું નથી.

હજી પૂરૂં અંધારૂં તો થયું નહોતું ત્યાં એક શિયાળ આવીને આંગણામાં ઊભું રહ્યું. મોટો છોકરો મારવા દોડયો એટલે બિચારૂં પલાયન કરી ગયું. ચારે તરફ તમરાં અને વાગોળોએ એકસરખી ચીસો પાડવા માંડી. ભીંતને અડકેલી એક ઝાડની સૂકી ડાળીએ અચાનક એક ભયંકર અવાજ થયો તે સાંભળીને જ્ઞાનદાએ ધીરેથી પૂછ્યું—આ, આ અવાજ શાનો છે?

આ પ્રશ્ન મામીએ પણ સાંભળી લીધો એટલે એણે જ ઉત્તર આપ્યો—બેટા, એ તો તકખપનો અવાજ છે.

જ્ઞાનદા કંપી ઉઠી. એણે પૂછ્યું—તકખપ કોણ? તક્ષક નાગ તો નહિ?

મામીએ કહ્યું—હા, બેટા એજ. પેલા કોઈ રાજાને કરડયો હતો તેજ. અહીં તો દરેક ઝાડમાં ભરાઈ રહે છે.

ઉત્તર સાંભળીને જ્ઞાનદાએ એક વાર પોતાની માતાના મુખ ભણી જોયું. પહેલાં જ એને એમ થતું હતું કે પેટ ભરીને રડે, અને આવી વાત સાંભળીને એ તો બિચારી માતાની ગોદમાં લપાઈને ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા માંડી. રડતાં રડતાં જ અસ્પષ્ટ

સ્વરે કહેતી ગઈ—મા અહીંથી ચાલો, ચાલ્યા જઈએ. અહીં તો મારાથી પળ વાર જીવતું નહિ રહેવાય.

આ સાંભળી મામીને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. એણે કહેવા માંડયુ—એમ, રડવાનું શું છે? એ તો બધા દેવ છે, કોઈ દિવસ એ તો કોઈને રંજાડતા નથી. અને અહીં સાપ કરડવાથી માણસો કંઇ મરી જતા જ નથી. ભય તો જે કંઇ છે તે આ રાંડ મેલેરીઆનો છે. એક વખત જેને પકડે છે તે તેને મુડદું બનાવીને જ મૂકે છે. આ સાલ વીસ દિવસથી એ રાંડ તારા મામાની પાછળ પડી છે. શરીરમાંથી રોજ ને રોજ લોહી નીચોવાતું જાય છે. જો થોડા દિવસ આમ ને આમ ચાલશે તો આ ગામમાં કોઈને પાણી પીવડાવનાર નહિ રહે.

જ્ઞાનદા નીકળતી વખતની અતુલની વાતો સાંભળીને ચૂપચાપ પડી રહી. એ રાત્રે એને જરાય ઉંઘ ન આવી. માની સોડમાંથી થોડી થોડી વારે ઝબકીને જાગી ઊઠતી. એમ ને એમ આખી રાત વીતી ગઈ. સવાર પડયું. નવી જગ્યા અને નવો પ્રકાશ આંખો આગળ હોવા છતાં જ્ઞાનદાને જરાય આનંદ ન થયો. એના અંતરમાં જરાય ઉલ્લાસ ન પ્રકટયો. ઉલ્ટું એના હૃદય પર ભાર વધ્યો.

આટલી મોટી કુંવારી છોકરી જોઈને ગામમાં આડોશીપાડોશી કુતૂહલ અને આશ્ચર્યથી સાંહોમાંહે ગુસપુસ કરવા માંડયા. બંગાળમાં છોકરીની સાચી ઉંમર કહેવાનો રિવાજ જ નથીઃ બધા જ જાણે કે માબાપને બેચાર વર્ષ ઓછી ઉંમરજ લોકોને કહેવી પડે છે. એટલે દુર્ગાએ જ્યારે કન્યાની ઉંમર તેર વર્ષની કહી, ત્યાં બધાએ પંદર સોળ તો સ્હેજે માની લીધાં. આ ઉપરાંત એક જ સંતાન હોવાને કારણે માબાપે અને

ખાંસ કરીને માતાએ પોતે ઓછું ખાઈને દીકરીને હાથમાં ને હાથમાં રાખી હતી, એટલે જ્ઞાનદાનું આરોગ્ય પણ સુંદર હતું. અખંડિત આરોગ્યે આ વખતે વધારે દુઃખદ ભાગ ભજવ્યો. જ્ઞાનદાની સાચી ઉંમરની વિરૂદ્ધ એનું નિરોગી અને સશક્ત શરીર જ સાક્ષી પૂરવા તૈયાર થયું.

બે દિવસ વીત્યા નહોતા ત્યાં ભાઇએ પ્રસંગ લઇને બહેનને કહ્યું—આ છોકરીને લીધે તો ગામમાં મોઢું દેખાડવું ભારે થઇ પડયું છે. એક સુપાત્ર છોકરો મળ્યો છે, એની સાથે છોકરીનાં લગ્ન કરી નાંખવા છે?

દુર્ગાએ કહ્યું—લગ્નની વાતચીત તો નક્કી થઈ ગઈ છે એટલે હવે બીજે ઠેકાણે એવી વાતચીત ન થાય.

શંભુએ કહ્યું—તો તો પછી કંઇ જ હરકત નથી. પણ આવો સુપાત્ર વર સુભાગીને જ મળે છે. ૨૦–૨૫ વીઘાં બ્રહ્મોત્તર જમીન, તળાવ, બાગ અને ધાનથી ભરેલું ઘર. બધું છે, વળી થોડો ભણેલોય છે.

વાત પૂરી થતાં પહેલાં જ દુર્ગા વચમાં બોલી ઊઠી—ભાઇ, હવે કોઇ પણ ઠેકાણે છોકરીનું લગ્ન થઇ શકે એમ નથી. આ વર્ષ પૂરૂં થાય એટલી જ વાર છે. આવતી સાલ તો હું જ્ઞાનને જરૂર પરણાવી દેવાની છું.

પાછું શંભુએ કહ્યું—પણ મારી સમજણ પ્રમાણે તો આજ આસોમાં છોકરીનું લગ્ન કરી નાખવું જરૂરનું છે.

પાછો ઉત્તર આપવો નિરર્થક સમજીને "મારે કામ છે" કહીને દુર્ગાદેવી ત્યાંથી ઊઠી ગઇ. ધીરે ધીરે એ વાત બહાર આવી ગઈ કે મોટાભાઈ કહેતા હતા એ વર બીજો કોઇ નહિ પણ શંભુનાથની હયાત પત્નીનો મોટો ભાઈ જ હતો. એ

સાહેબ પહેલી પત્નીના મૃત્યુથી છેલ્લા છ મહિના થયાં એકારી હાલતમાં આમતેમ નિરાંતે રખડતા હતા. આજ હાલતમાં વધારે વખત એમનું રહેવું લોકોને મુનાસિબ લાગતું નહોતું. ખાસ કરીને ઘરમાં કચ્ચાંબચ્ચાં હોવાને કારણે એક ઉંમર લાયક કન્યા સાથે લગ્ન કરી લેવું અનિવાર્ય હતું.

આજ કારણથી કદાચ દુર્ગાદેવીના વારંવાર અસ્વીકાર છતાં એ સુપાત્ર એક દિવસ પોતાના બનેવીને ઘેર પધાર્યા. આવતાંની સાથે જ એમની નજરે જ્ઞાનદા પડી, અને સાહેબ કન્યાને વણપૂછે પસંદ કરીને જ પાછા ઘેર ગયા. ત્યાર બાદ તો શંભુ-નાથના સ્નેહનો આગ્રહ બહેનની ઉપર કઠોર અત્યાચાર રૂપે પ્રકટ થવા માંડયો. એક દિવસ એમણે બહેનને સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું કે પ્રિયનાથની ગેરહાજરીમાં પોતે જ બહેન અને ભાણેજના સાચા વાલી છે અને આજ આસોમાં એઓ જબરજસ્તીથી પોતાના પસંદ કરેલા સુપાત્રની સાથે કન્યાનું લગ્ન કરી દેશે.

ભાઇની સાથે વાદવિવાદ કરીને દુર્ગાએ અંદર આવીને જ્ઞાનદા પર નજર નાંખી તો એને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે છોકરીએ બધી જ વાતો સાંભળી લીધી છે. રડી રડીને જ્ઞાનદાની આંખો લાલચોળ બનીને ફૂલી ગઇ હતી. છોકરીને પોતાની સોડમાં ખેંચીને માતાએ સ્નેહભર્યા વાત્સલ્યથી કહ્યું—બેટા, હું છું ત્યાં સુધી તને શાનો ડર છે ?

દુર્ગાએ મુખેથી અભયદાન તો અવશ્ય આપ્યું, પણ ભયને લીધે એનું પોતાનું હૃદય અંદર ને અંદર કંપતું હતું. આ જીલ્લામાં જબરજસ્તીથી લગ્ન કરાવી દેવું એ રોજની સાધારણ ઘટના છે એની દુર્ગાને ખબર હતી.

માતાની છાતીમાં મોઢું સંતાડીને છોકરી તો ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોવા માંડી. માતાએ એના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો. તાવની ગરમીથી એનું શરીર સળગતું હતું. માતાએ પોતાના પાલવથી જ્ઞાનદાના આંસુ લૂછતાં કહ્યું—બેટાં, તાવ ક્યાંથી આવ્યો ?

" કાલ રાતનો. "

" મને કહ્યું કેમ નહિ ? આજકાલ અહીં મેલેરીઆનો તો પાર નથી. "

છોકરી ચૂપ રહી; કંઇ ઉત્તર ન આપ્યો.

ભાભીની સાથે હજી સુધી દુર્ગાએ સંબંધની ગાઢતા વધારવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો, માત્ર ભાભીનો ભયાનક ચહેરો અને એનાથીય વધારે ભયાનક હાસ્ય જોઇને જ એ એનાથી ડરતી નહોતી, પણ એની કર્કશ વાણી પણ સહન થતી નહોતી. ગામડાની સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી જ જરા ઉંચે સાદે બોલે છે, પણ દુર્ગાની ભાભીનો અવાજ દૂરથી સાંભળનારને પણ એમ લાગે કે જાણે એ કોઇની સાથે ઝગડો કરે છે. અને ભામિની તો જેવી બોલવામાં હતી તેવી જ લડવામાં પણ પ્રવીણ હતી. પણ તેનો એક ગુણ દુર્ગાએ જાણી લીધો હતો—એ ગળે પડીને કોઇની સાથે લડવાઝગડવા માગતી નહોતી. એના માર્ગમાં વચ્ચે ન આવનારને એ કશી જ નડતર નહોતી કરતી. એ એના કચ્ચાંબચ્ચાંની સંભાળ અને ઘરકામમાં મશગૂલ રહેતી.

પહેલાં આવતાંની સાથે જ દુર્ગાની ભાભીને રાંધવામાં સહાય કરવાની ઇચ્છા હતી. પણ ભાભીએ આ પહેલાં જ કહી દીધું હતું કે દુર્ગાબહેન, ચારપાંચ દિવસ માટે આવ્યાં છો એટલે તમને કંઇ જ કામ કરવા નહિ દઉં. એ પોતે જ પોતાનું દેવમંદિર અને રસોડું કોઇને સોંપવા તૈયાર નહોતી.

એટલે દુર્ગાને એ તરફની એક રીતે નિરાંત હતી.

આજે વાર થઇ એટલે ભામિનીએ બારણાં આગળ આવીને સ્વાભાવિક બૂમ પાડીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, કેમ આજે કંઇ ખાવાપીવાની ઇચ્છા નથી? આ રાંધેલું બધું અમારે જ ખાવાનું છે?

દુર્ગાએ માથું ઊંચું કરીને કહ્યું—છોકરીને સખત તાવ ચઢયો છે. ભાભી, એટલે તમે પરવારી લો અમે તો આજે જમી શકીએ એમ નથી.

ભાભીએ કહ્યું—છોકરીને તાવ છે પણ તમે તો જમી લો! તમે શા માટે નથી જમતાં? અને તાવ તો કોને નથી આવતો! ચાલો ઉઠો, જમી લો..

દુર્ગાએ લુખ્ખા અવાજે કહ્યું—ભાભી, તમે નકામો આગ્રહ ન કરશો. જ્ઞાનુને તાવ છે એટલે મારાથી મોંમાં કોળીઓ નહિ મૂકાય.

"તમારી તો બાઈ, બધી વાતો વિચિત્ર જ હોય છે." કહીને ભામિની ચાલી ગઇ.

રસોડાના ચોકમાં રહ્યા રહ્યાં જ ભામિનીએ સલાહ પોકારી કે—તાવ ચઢયો હોય તો વૈદ્યને બોલાવીને ઉકાળાની ગોઠવણ કરો! મેલેરીઆના તાવમાં વળી અપવાસ કોણ કરે? બધા જ ખાય છે, પીએ છે. અમારે ત્યાં ભૂખે મરવાનો પાઠ કોઇને ય આવડતો નથી.

આટલી વણમાગી શિખામણ આપીને એ તો પોતાના કામકાજમાં પરોવાઈ ગઈ.

ત્રીજે પહોર ભામિની પોતે જઇને ઉકાળો તૈયાર કરીને

લઈ આવી અને જ્ઞાનદાને કહ્યું--લો બેટા, આટલો ઉકાળો પી જાવ તો. પછી ઉઠીને જરા દાળભાત જમી લેજે.

જ્ઞાનદા મામીથી ખૂબ ડરતી હતી. જરાય સામનો કર્યા વિના ઊઠીને એણે કડવો ઉકાળો પીધો ને એ તો સડક જ થઈ ગઈ. ઉકાળો પીને જ્ઞાનુ તો પાછી સૂઇ ગઈ. દુર્ગા એ વખતે ત્યાં નહોતી. ગડગડ સાંભળીને એ જ્ઞાનદા પાસે દોડી આવી અને ત્યાંનું દૃશ્ય જોતાં જ થંભી ગઈ. ભામિની આંગણામાં આવીને ફળિયાવાળાઓને સંભળાવવા લાગી કે—આવી મિજાજી છોકરીને લઈને અમારે ગરીબ ઘેર આવવાની શું જરૂર હતી ?

એ દિવસથી જ જ્ઞાનદાની પીડા દિનપરદિન વધવા માંડી. મામીએ તે દિવસે કહ્યું હતું કે: "અહીં ગામડામાં સાપ વગેરે કરડવાથી તો કેટલા માણસો મરે છે! જે કંઇ મરે છે તે આ રાંડ મેલેરીઆને લીધે જ. એક વાર એના પંજામાં સપડાયલો માણસ નથી બચી શકતો." એ વાત ચરિતાર્થ થતી ચાલી. થોડા દિવસોમાં તો જ્ઞાનદાથી ખાટલામાંથી ઊઠાતું પણ નહોતું.

તે દિવસે કારતકની સંક્રાન્તિ હતી. દુર્ગાએ કોટડીમાં જઈને જે દૃશ્ય જોયું તેથી એને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. ભામિની જ્ઞાનદાને ઓશીકે બેસીને તેને માથે હાથ ફેરવતી હતી, એ આશ્ચર્યનું કારણ હતું. એક તો ઘરનું અગત્યનું કામકાજ છોડીને આવા ફાલતુ કામને માટે એને વખત જ નહોતો. અને તેમાંય પરાઈ છોકરીની આમ વણમાગી સેવા કરવાનું પોતાની ભાભીનું સ્વભાવ વિરૂદ્ધનું કાર્ય હતું. એટલે દુર્ગાને પોતાના ભાઈએ જ્ઞાનદાના લગ્ન વિષે કરેલા દબાણનું સ્મરણ થયું અને ભયના માર્યા એને રોમાંચ થયાં. એને જરાય સંશય ન રહ્યો કે ભાભીની આ લીલા એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિનો પ્રયત્ન માત્ર છે. કારણ કે દુર્ગાને

પહેલેથી જ જાણ થઈ હતી કે ભામિનીએ જ પોતાના ભાઈ સાથે જ્ઞાનદાનાં લગ્ન કરાવવા માટે પોતાના ઉપર દબાણ કર્યું હતું, અને રોજ એ જ એમને વારંવાર આ વિષે ટકોર કર્યા કરતી.

આજે ભામિનીએ સ્વરને જરા ધીરો અને કોમળ બનાવીને કહ્યું—દુર્ગાબહેન, તારકેશ્વરમાં જે મોટા ડોક્ટર રહે છે તેમને બોલાવવા મેં તમારા ભાઇને મોકલ્યા છે. તાવ તો રોજને રોજ વધતો જાય છે, એ સારું ચિહ્ન નથી.

દુર્ગાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે જે કંઇ કહ્યું એ સ્પષ્ટ સંભળાયું નહિ. કારણ ડોક્ટર બોલાવવાના સમાચાર સાંભળીને પણ એના અંતરમાં કશો આનંદ ન થયો.

ભામિની પોતાનું ઘરકામ કરવા ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદાએ ઓશીકા નીચેથી એક ચિઠ્ઠી કાઢીને કહ્યું—જવાબ આવી ગયો.

ક્યાં છે જોઉં !—કહીને માએ તરત જ ચિઠ્ઠી છોકરીના હાથમાંથી લઇ લીધી, પણ તરત જ પોતાના અસહ્ય આગ્રહને દબાવીને એ ચિઠ્ઠીને બન્ને હાથની મુઠ્ઠીમાં ચાંપીને ચૂપચાપ બેસી રહી. એક વાર વિચાર્યું લાવ વાંચી જોઉં. બીજી વાર વિચાર આવ્યો કે વાંચવી ઠીક નથી. છોકરીએ તો ચિઠ્ઠી આપી પણ માતાથી છોકરીનો પત્ર વંચાય ?

દુર્ગાએ ધીમા સ્વરે પૂછ્યું—અતુલે શું લખ્યું છે, બેટા?

જ્ઞાનદા કરવટ બદલીને જ સૂતી હતી. એણે ટૂંકાણમાં એટલું જ કહ્યું—અહીં આવવું ઉચિત નહોતું એવું બધું જ લખ્યું છે.

પત્રની આ બે જ વાતો સાંભળીને માતાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. દુર્ગાએ મનમાં ને મનમાં પૂર્વોક્ત વાક્યની પુન-

રાવૃત્તિ કરી : "અહીં આવવું ઉચિત નહોતું એવું બધું જ લખ્યું છે!" દુર્ગાનું હૃદય માતૃભાવથી ભીંજાઈ ગયું, એણે અતુલનું સુખ સંભારીને અસંખ્ય આશીર્વાદ આપી મનમાં જ કહ્યું—કોણ જાણે એ છોકરાની કેટલી મોટી મર્મભેદી વ્યથા આટલા શબ્દોમાં છુપાઈ છે. જ્ઞાનદાને અહીં તાવ આવ્યો, એટલે જ એણે તે દિવસે કહ્યું હતું કે હું તો એમની ગંગાયાત્રા જોવા કલકત્તાથી આવ્યો છું. સાચું છે. હું ગમે ત્યાં જાઉં અને ગમે તે કરું પણ છોકરીને લઈને આ રોગભર્યાં ગામડામાં આવવું ઉચિત નહોતું. ગમે તેટલું દુઃખ વેઠીને પણ ત્યાં જ પડી રહેવું ઠીક હતું.

પત્રના કાગળને અપૂર્વ મમતાથી મૂઠીમાં રાખતાં એને કેટલીય સ્મૃતિ તાજી થઈ—સ્વામીની મૃત્યુશય્યા પર અતુલની પ્રતિજ્ઞા, મહાપ્રસાદ આપવાને બહાને અંગડી આપી જવી અને પોતાની સગી માસી સ્વર્ણમંજરીની સાથે લડી પડવું. તે દિવસ એ કલકત્તાથી દોડી આવ્યો એનું રહસ્ય એની માતાએ જાણ્યું છે, પાડપાડોશીઓએ તો તે જ દિવસે જાણ્યું હતું. આનંદ અને ગૌરવથી દુર્ગાનું માતૃહૃદય ભરાઈ ગયું. એણે મનમાં જ કહ્યું—મારે છો રહી કાળી કદરૂપી છોકરી. એ કાળી કદરૂપી છોકરીના ગૌરવ અને સૌભાગ્યને લોકો ય જોઈને છક થઈ જશે. કોયલે કાળી છે અને ભમરો ય કાળો જ છે તો!

દુર્ગાએ છોકરીને પૂછ્યું—હવે કેમ છે, બેટા?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—હવે તો ઠીક છે, મા.

દુર્ગાએ ફરીથી પૂછ્યું—બેટા, અતુલે મારે માટે કંઈ લખ્યું છે?

જ્ઞાનદા—મા, વાંચી જુઓ ને!

હવે દુર્ગાથી કુતૂહલ ન જીરવી શકાયું. બારી પાસે અજવાળે જઈ પત્ર ઉઘાડીને વાંચવા માંડ્યો. આટલાં મોટા કાગળમાં બે જ પંક્તિઓ લખેલી જોઈને પહેલાં તો એને એમ લાગ્યું કે છોકરીએ ઉતાવળમાં બીજો જ કાગળ આપી દીધો છે. પરંતુ તરત જ સરનામામાં શ્રી ચરણેષુ જોઈને મનમાં જ હસીને કહ્યું—હં, એટલે જ છોકરીએ પત્ર વાંચવાનું કહ્યું. આ તો મારા જ નામનો પત્ર છે.

પત્રમાં લખ્યું હતું—મેં તો જતી વખતે કહ્યું હતું કે એ તો મેલેરીઆનું જન્મસ્થાન છે. જ્ઞાનદાને તાવ આવે છે. સાંભળીને ખૂબ દુઃખ થયું છે, આશા છે, જલદી સારું થઈ જશે. અહીં અમે બધા કુશળ છીએ. મારા પ્રણામ સ્વીકારજો.

છોકરીને પૂછવામાં પહેલાં તો દુર્ગા જરા અચકાઈ, પણ માતાનો જીવ હતો એટલે પૂછ્યા વિના ન રહેવાયું, પાસે બેસીને દીકરીને લુખ્ખા વિખરાયલાં વાળમાં આંગળીઓ ફેરવીને ધીરે ધીરે દુર્ગાએ પૂછ્યું—બેટા, તારા પત્રમાં અતુલે જરૂર દિલગીરી બતાવી હશે. નહિ!

જ્ઞાનદાએ અચકાઈને મોઢું ફેરવીને કહ્યું—મારો વળી પત્ર જ ક્યાં છે, મા,! આ એક જ પત્ર આવ્યો છે.

દુર્ગાએ જરા હસીને કહ્યું—બેટા મારે એ પત્ર જોવો નથી. મને તો સાંભળીને જ સુખ થાય છે, એણે પત્રમાં તારી ઉપર ગુસ્સો ઉતાર્યો હશે એ તો હું તરત સમજી ગઈ.

જ્ઞાનદા વચમાં જ બોલી ઉઠી—ના મા, હું સાચું કહું છું મારો જુદો પત્ર એમણે લખ્યો જ નથી. આ એક જ પત્ર લખ્યો છે.

જ્ઞાનદા કરવટ બદલીને સૂઈ રહી.

ત્યારે આ જ બે ચાર પંક્તિઓ લખી છે? બીજું કંઈ જ નથી?—કહીને દુર્ગા થોભી થઈ. માતાની આંગળીઓ જે છોકરીના વાળમાં અનેક પ્રકારની વિચિત્ર ગતિમાં સંચરતી હતી તે પણ લાકડાની જેમ કઠણ થઇ ગઈ. આમ ને આમ વિના બોલે થોડી વાર બેસી રહીને દુર્ગા ઊંઠી ગઈ.

પાછા પહેલાંની જેમ દિવસો વીતવા માંડયા.

૫

માગશરનો ઠંડો પવન સુસવાતો હતો. દુર્ગાની બચપણની એક બહેનપણી પિયેર આવી હતી. આજે બપોરે છોકરીની તબિયત જરા ઠીક જોઇને એ પોતાની સખીને મળવા એને ઘેર ગઈ. રસ્તામાં ટપાલીને બોલાવીને દુર્ગાએ પૂછ્યું—કેમ દાસુ, મારા નામના કંઈ કાગળપત્ર નથી લાવતો?

દાસુએ હસીને કહ્યું—પત્ર આવતો જ નથી એટલે તમને ક્યાંથી લાવીને આપું, બહેન?

દુર્ગાએ સંદેહભર્યા સ્વરે પૂછ્યું—મારા અથવા મારી દીકરી જ્ઞાનદાદેવીના નામનો પત્ર જ નથી આવતો?

દાસુએ કહ્યું—બહેન આવતો હોત તો જરૂર તમને આપી જાત; વહેંચનાર તો હું જ છું ને.

તો પણ દુર્ગાએ ફરીથી કહ્યું—ના પણ, દાસુ તારા થેલાને જરા ફરીથી જો. સંભવ છે કદાચ આજે કાગળ આવ્યો હોય. ત્રણ ત્રણ કાગળો લખ્યાં છતાં જવાબ ન આપે એવો મારો અતુલ નથી.

દાસુએ વૃથા પરિશ્રમ ન કરતાં કહ્યું—ના, બ્હેન, તમારો પત્ર નથી, આવશે તો હું પહેલાં તમને આપી જઈશ, બસ.

હવે એણે જવા માંડયું. દુર્ગાએ રોકીને પાછું કહ્યું—પણ દાસુ, એમ તો ન બને કે પત્ર તારી પોષ્ટ ઓફિસમાં જ પડી રહે ? કારણ પોષ્ટમાસ્તરને અમારા નામની ખબર નથી. કદાચ ટેબલના ખાનાખાનામાં પડી રહ્યો હોય, બાકી મને તો અહીં બધા ઓળખે છે. હું જઇને પોષ્ટમાસ્તરને કહું કે જરા સંભાળપૂર્વક મને ટેબલ વગેરે જોવા દે.

દુર્ગાની વ્યાકુળતા જોઈને દાસુને દયા આવી. એણે કહ્યું–બહેન, તમને જરુર પોષ્ટમાસ્તર જોવા દેશે પણ એ બધું નિષ્ફળ થશે. તમારી એવી ઇચ્છા છે તો આજે હું જ પાછો ફરીને બધું ફરી વાર જોઇ જઇશ અને મળશે તો તમને તરત પાછો આપી જઇશ, બસ ?

ઉત્તર રાહ જોયા વિના ટપાલી ચાલ્યો ગયો.

દુર્ગાદેવીએ આખા જગતના દેવદેવીઓની માનતા માનવાની શરૂઆત કરી—હે દુર્ગામૈયા, હે કાળીમાતા, એક જ પત્ર જો શોધતાં શોધતાં મળે તો......

જ્ઞાનદાની આટલી બીમારી સાંભળીને પણ અતુલ ઉત્તર ન લખે એ શી રીતે મનાય ? એણે અમુક પત્ર લખ્યો હશે પણ વચમાં ક્યાંક ગુમ થઇ ગએલો; દુર્ગા આવા આવા વિચાર કરતી હતી.

શું મનુષ્યની આશા ! હજારો લાખો સંભવ—અસંભવ કલ્પના કલ્પનાઓમાં એક વાર પણ દુર્ગાદેવીના ધ્યાનમાં એ વાત ન આવી કે અતુલના મનના ભાવો કદાચ બદલાયા પણ હોય ! અને કદાચ એમ થયું હોય તો ! એણે એક વાર પણ

એવું ન વિચાર્યું કે અતુલની જે કામના અત્યંત ગુપ્ત રૂપે સંપૂર્ણ આવરણમાં નિર્વિવાદ રૂપે પ્રકટી ચૂકી હતી. તેને આવા કસમયે ખુલ્લા પ્રકાશમાં ખેંચી લાવવાથી પલક મારતાં જ સૂકાઈ જઈ શકે છે! એને મનમાં એમ પણ ન થયું કે આ વખતે સેંકડો વિરોધી શક્તિઓ જાગૃત અને સાવધાન બનીને એ ઇચ્છાનું ગળું મરડી શકે છે. માણસ એવું જ સ્વાર્થાન્ધ પ્રાણી છે!

દુર્ગા પોતાની બહેનપણીને ઘેરથી જરા સવેળા ઘેર પાછી ફરી. છોકરીની પથારી પાસે આવતાં એણે પહેલાં એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે—જ્ઞાનુ, દાસુ કંઈ કાગળપત્ર આપી ગયો?

છોકરીએ કુંઠિત સ્વરે કહ્યું—ના, માં.

આજે બે મહિના થયાં, ત્રણ ત્રણ પત્રો લખ્યા છતાં એકનો પણ ઉત્તર નથી આવતો. દુર્ગાએ સંશયભર્યા સ્વરે કહ્યું—તું કદાચ સૂતી હોઇશ અને કોઈએ જવાબ નહિ વાળ્યો હોય, એટલે દાસુ પત્ર લઇને પાછો ચાલ્યો ગયો હશે. હું ઘરમાં ન હોઉં ત્યારે બેટા, તું એક પણ દિવસ જાગી ન શકે?

આટલું કહી દુર્ગાદેવી મોઢા પર ઉદાસીનતા લાવીને ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદા શાંત બેસી રહી. એ બિચારી જરાય સૂતી નહોતી પણ આ કેફિયત આપીને માતાને વધારે ઉશ્કેરવી એને ઠીક ન લાગ્યું. માતાની સામે એના એક જ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ન આપતાં એ બિચારી લજ્જાના ભારથી દબાઈ જતી હતી.

દુર્ગા તરત જ પાછી આવી. ઓરડાની બહારથી એણે જ્ઞાનુને સવાલ પૂછ્યો—પણ દાસુએ મને તો કહ્યું હતું કે બનતા સુધી શોધીને એ પત્ર જરૂર આપી જશે.

કોણ જાણે કેમ દુર્ગાને શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી કે આજે તો અતુલનો પત્ર આવ્યો જ હશે.

છોકરીએ કશો જ જવાબ ન આપ્યો. એ તો એક મેલી પથારીમાં મોઢું સંતાડીને પડી રહી. પરંતુ દુર્ગાને એટલાથી સંતોષ ન થયો એટલે એણે પોતાના ભત્રીજાને પોષ્ટઓફિસમાં મોકલ્યો અને ખબર મંગાવી કે દાસુ પત્ર લઇને નહોતો આવ્યો.

ત્યારપછી ત્રણ ચાર દિવસ પત્રની આશામાં ને આશામાં ખૂબ વ્યાકુળતામાં પસાર થયા. જ્યારે જુઓ ત્યારે પત્રની વાટ જોતી અને નિરાશા મળતી ત્યારે બેચેન બની જતી. આખરે હતાશ બનીને એણે અતુલની માતાને નામે એક પત્ર લખ્યો. અતુલની માતાનો તરત જવાબ આવ્યો કે અતુલ કલકત્તે આનંદમાં છે, અને એના ભણવાના કામમાં નિરાંતે દિવસો કાઢે છે.

દુર્ગાને એ પત્રમાં ઉપેક્ષાનો સૂર લાગ્યો. આમ ને આમ માગશર વીત્યો અને પોષ પણ ચાલ્યો ગયો, પણ અતુલનો પત્ર ન આવ્યો. સાહની અધવચ્ચે જેસતેમ કરીને છોકરીની તબિયત જરા સુધરી ત્યાં માતા બીમાર પડી. આટલી મોટી નિરાશા એનાથી આખરે સહન ન થઇ.

આ સિવાય ભાભી તરફ એના અંતરમાં દ્વેષ જામતો હતો. ભાભીનો ઉલ્લેખ કરવાની વારી આવતી. તો કેટલાંય વિશેષણો વાપરી નાંખતી. જેમ જેમ દિવસો જતા હતા તેમ તેમ એ ઘૃણાની માત્રા વધતી જતી હતી, એનું એક બીજું પણ કારણ હતું. એ કારણ તે એ કે જ્ઞાનદાના મીઠા અને મળતાવડા સ્વભાવથી જ ભામિનીએ એ છોકરીને ચાહવાનું શરુ કર્યું હતું. અને એ જ કારણે એ એની સેવાચાકરી પણ કરતી. પણ ભાભીના આ

વાત્સલ્યમાં સ્વાર્થની ગંધ જોઇને દુર્ગા મનમાં ને મનમાં દ્વેષથી સળગી ઊઠતી.

એના શરીરે મોટાં મોટાં કષ્ટ સહન કર્યાં હતાં. એ દુઃખો અને વેદનાઓમાં જ ઉછરી હતી. પણ હવે એનાથી કષ્ટ સહન થાય એમ નહોતું. માહ ઉતરતાં ઉતરતાં તો બિચારી ખાટલાવશ બની ગઈ. છોકરીએ રડતાં રડતાં કહ્યું—મા, હવે અહીં રહેવું ઠીક નથી. ચાલો આપણે ગામ જતા રહીએ. ત્યાં જે થવાનું હશે તે થશે.

૬

દુર્ગા રાજી થઈ ગઈ. આ વખતે અહીંથી જવામાં એના સહમત થવાનું કંઈ ખાસ કારણ નહોતું, માત્ર ભાભીના વાત્સલ્યના ફંદામાંથી છૂટવા એનું મન તલપી રહ્યું હતું.

બહેનના જવાના સમાચાર સાંભળીને શંભુ ચેટરજી એ પ્રસ્થાનના વિરોધી થઈ બેઠા. એ વખતે સવારના સાત આઠ વાગ્યા હશે. શંભુનાથે સંધ્યાતર્પણ વગેરે નિત્યકર્મથી પરવારીને પાવડીઓ ખખડાવતા આવીને બૂમ પાડી—દુર્ગા !

દુર્ગા પરસાળમાં એક થાંભલાને ટેકે મોઢું ધોતી હતી. જ્ઞાનદા માતાને લોટાથી પાણી આપતી હતી. ભાઇનો અવાજ સાંભળીને દુર્ગાએ કહ્યું—શું છે, ભાઈ?

શંભુનાથે કહ્યું—આજે તો તારાથી નહિ જઇ શકાય.

દુર્ગાએ કહ્યું—કેમ, ભાઈ?

શંભુનાથે કહ્યું—કેમ, ભાઈ-શું? તારે ખાતર હું કંઈ કોઈને વચન આપીને જૂઠો પડું? મારા સ્વભાવમાં એવી વાત જ નથી.

ભાઈએ શું વચન આપ્યું છે એ ન જાણવા છતાં દુર્ગાનું હૃદય ધડકવા માંડયું. એણે ધીરેથી પૂછ્યું—શાનું વચન આપી ચૂક્યા છો ભાઈ?

શંભુનાથે કહ્યું—જ્ઞાનદાના લગ્નનું. હવે વધારે દિવસ કંઈ મારાથી છોકરીને કુંવારી રાખી ન શકાય, એટલે જ આપણા નવીનચંદ્રની સાથે આ ફાગણની પાંચમે જ મેં લગ્નની વાત પાકી કરી દીધી. છે. એણે છોકરીને ઘરેણાં પણ સારા આપવાનું કહ્યું છે. મેં જોયું કે સંબંધ બધી રીતે યોગ્ય છે, એટલે મેં તો વાત નક્કી કરી નાખી.

આ વાત સાંભળીને દુર્ગાને માથે વીજળી પડી. રડવા જેવી થઈને એણે કહ્યું—મને પૂછ્યાગાછ્યા વિના તમે શી રીતે વચન આપી દીધું, ભાઈ? હું જીવું છું ત્યાં સુધી આ સંબંધ નહિ થાય.

શંભુનાથે ક્રોધ કરીને કહ્યું—કેમ નહિ થાય? તારા કહેવાથી ઓછું કંઈ નહિ થાય? હું છોકરીનો મામો છું અને વાલી છું; એટલે હું કહું તે જ થવાનું. તારે ખાતર હું કંઈ વચન ન પાળું એ ન બને, એની તને ખબર છે? કોઈના કહેવાથી જ માત્ર હું ઈરાદો બદલી નાખું એવા બાપનો હું છોકરો નથી, સમજી?

દુર્ગા સાચે જ રોઈ પડી. અને બોલી—ભાઈ, હું મરી જઈશ તોય છોકરીનું લગ્ન અહીં નથી કરવાની, મારી દીકરીને ખાતર તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.

આટલું કહેતાં કહેતાં તો એનું ગળું રૂંધાઈ ગયું અને પોતાની વાત પણ પૂરી કરી શકી નહિ.

આ રૂદન જોઈને શંભુનાથ વધારે ચીઢાઈ ગયા, એમણે મોઢું ભારે કરીને કહ્યું—જો, દુર્ગા, શુભકાર્ય વખતે રોકકળ

ઠીક નથી, જે નથી થવાનું તે મારાથી નથી જ થવાનું......

વાત પૂરી પણ નહોતી થઈને ભામિનીએ રંગભૂમિ પર દર્શન દીધાં. બન્ને હાથ છાણથી ખરડાયલા હતા, એટલે વાસીદું વાળતી વાળતી આવી હતી. પરસાળમાં આવીને સ્વામીને લક્ષ્ય બનાવી તૂટેલી થાળીની જેમ રણકી ઉઠી—સાંભળ્યું. જરા સંભળાવો તો ખરાં કે તમારા શોધેલા સુપાત્રનું નામ શું છે?

સ્ત્રીના રંગઢંગ જોઇને શંભુનાથ વિચલિત થઇ ગયા. પણ મોઢું ગંભીર રાખીને બોલ્યા—એ ગમે તે હોય, તારે તેમાં શું?

છાણથી લબદાયેલા હાથ પટકાવીને ભામિની કૂદકો મારીને વધારે નિકટ આવી અને આખો મહોલ્લો સાંભળે એવા જોરથી કહેવા માંડયું—મામા થયા છે તે મોટા! નવીનની સાથે લગ્ન કરવાં છે નહિ? અને પેલા વ્યાજ સહિત સો રૂપિયા દલાલીમાં વાળી આપવા છે? એટલે નવીન સુપાત્ર છે, કેમ? નવીન તમારો તો સાળો પણ મારો તો ભાઈ છે એની તમને ખબર છે? તાડી પીને અને ગાંજાના દમ મારીને પાંચ છોકરાંની માને આઠમે મહિને પેટમાં લાત મારીને મારી નાખી, એ લાયક વરને આ બિચારી ગાય જેવી છોકરી પરણાવવી છે, નહિં? તમને ગળે ફાંસો ખાવા દોરડું કેમ નથી મળતું તે આવા કાળાધોળા કરવા બેઠા છો. ધિક્કાર છે, લ્યાનત છે. તમને!

બહેન ભાણેજ આગળ પોતાનો દંભ ઉઘાડો પડી જવાથી શંભુનાથ ક્રોધના વેગને સંભાળી ન શકયા. પગમાંથી પાવડી કાઢીને જોરથી બોલી ઉઠયા—ચૂપ રહે હરામખોર!

હવે તો ભામિનીએ પણ મિજાજ ખોઈ દીધો. એણે તો એવું ભયાનક રૂપ બનાવીને બોલવા માંડયું કે એ દશ્ય આંખોએ

મારે શું કરવી હતી, દુર્ગાબહેન ? દુર્ગાબહેન, તમે એટલું જ ઇચ્છો કે આ ચાર ચૂડીઓ અને કપાળે કંકુનો ચાંદલો રાખીને સ્વામી, પુત્ર અને ગાય-બ્રાહ્મણની સેવા કરતાં કરતાં મરી જાઉં. લ્યો, હવે બેસી જાવ. બીમારીનું શરીર છે એટલે ઊભા ઊભા થાકી જવાશે. જ્ઞાનુ બેટા, મામીને ત્યાં તને બહુ દુઃખ પડ્યું, પણ મામીને યાદ કરીને પાછી આવજે. જરૂર હોં, બેટા !

ભામિનીએ જ્ઞાનદાને છાતી સરસી ચાંપીને જબરજસ્તીથી એના હાથમાં બે રૂપિયા મૂક્યા.

ગાડી ચાલ્યા પછી દુર્ગાએ આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું—ભાભી, જાણ્યેઅજાણ્યે ઘણા અપરાધ કર્યા છે તે માફ કરજો.

ભામિનીનું હાસ્ય શમી ગયું. એની આંખમાંથી પણ જોર કરીને આંસુ સરી પડ્યાં. આંસુ લૂછીને એણે કહ્યું—બહેન, અપરાધ તો અમારા થયા છે. જ્ઞાનુ બેટા, મામામામી પર ગુસ્સો ન કરીશ. બેટા, આવતી મોસમમાં મારા જમાઈને લઈને જરૂર આવજે. જોજે ભૂલતી નહિ હોં કે !

આટલું કહીને લાંબે સંભળાય એવો નિઃસાસો નાંખીને ભામિનીએ આંસુ લૂછ્યા.

૬

ખબર આપ્યા વિના જ એકાએક દુર્ગા પોતાને ગામ આવી ગઈ. જ્ઞાનદાનો ચહેરો જોતાં જ એની મોટી કાકી હસી પડી, અને બોલી—અરે ! જ્ઞાનુ બેટા, આ શું ! તારા માથાના વાળ ક્યાં ગયા ? ઓ નાની વહુ, આ જ્ઞાનુ તો જરા જો ! બહેન, મામામામીએ ચામડી પણ બાળી બાળીને કાળી કરી નાખી !

જ્ઞાનદા માથું નીચું રાખીને છાનીમાની બેસી રહી. નાની કાકી આવી એટલે તરત જ જ્ઞાનદાએ ઊઠીને પ્રણામ કર્યા.

નાની વહુ જોઇને કંપી ઉઠી અને બોલી—હેં ! આ તારી શું દશા થઈ ગઈ, બેટા !

મોટી કાકીએ જરાય અતિશયોક્તિ વિના કહ્યું—જાણે ચુડેલ જોઇ લો; રાત્રે અંધારામાં મળે તો કોઇ ડરી જ જાય.

આટલું કહીને સ્વર્ણમંજરી હસી પડી. પણ આજે નાની વહુ જેઠાણીને હસવામાં સાથ ન આપી શકી. એ ગમે તેવી હતી, પણ એ બાળકોની માતા તો હતી જ ને ? છોકરીના કંગાલ ચહેરા તરફ જોઇને એનું માતાનું હૃદય જાણે તૂટી ગયું.

પાસે બેસીને એણે જ્ઞાનદાને માથે અને મોઢે હાથ ફેરવ્યો. જ્ઞાનુને મોઢેથી રોગની વિગતવાર વાતો સાંભળીને એક લાંબો શ્વાસ લઇને એણે કહ્યું—તો બેટા, તું તરત જ કેમ ન ચાલી આવી ? મેં કંઈ તને આવવાની ઓછી મનાઈ કરી હતી ? દુર્ગા બહેન ક્યાં છે ?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—માને તો રસ્તામાં જ તાવ ચઢ્યો હતો, એટલે એમને ઓરડામાં સૂવાડીને આવી છું.

સ્વર્ણમંજરીએ કહ્યું—એ તો એવી જ દશા થાય. ગમે તેમ પણ હું મોટી જેઠાણી છું ! આમ છણકો કરીને ચાલ્યા જવું ભગવાને સહન ન કરે.

નાની વહુ જ્ઞાનદાનો હાથ પકડીને એની માને જોવા ઉભી થઈ. જેઠાણીની કડવી વાતો આજે એને એટલી બધી અપ્રાસંગિક અને કડવી લાગી કે એનાથી એ સહન જ ન થઈ. એણે ન રહેવાયું એટલે કહ્યું—મોટીબહેન, બે ત્રણ વર્ષ મધુ-સંક્રાન્તિનું વ્રત કરો તે બીજે જન્મે જરા મીઠી જીભ મળે.

સ્વર્ણમંજરી આ કઠોર મંતવ્ય સાંભળવા માટે તૈયાર નહોતી. એટલે ક્રોધ અને આશ્ચર્યની મારી અવાક્ બની ગઈ. પણ પછી સ્વભાવ પ્રમાણે ગર્જીને બોલી—નાની વહુ, તેંય ભારે કરી હોં ! આટલા દિવસ પછી દુર્ગા વહુના શોકમાં હમદર્દી દેખાડવાની તારી વૃત્તિ ઉછળી પડી કંઈ? બાપ રે! તને અદ્ભુત ઢોંગ કરતાં આવડે છે,

નાની વહુએ કંઈ જવાબ ન દીધો. જ્ઞાનદાનો હાથ પકડીને એ બીજા ઘરમાં ચાલી ગઈ. નાની વહુનું આ વર્તન જ્ઞાનદાને માટે નુકસાનકારક નીવડ્યું. એક તો એની અને એની માતાની તરફ સ્વર્ણમંજરીનો દ્વેષ જાણીતો હતો, તેમાં નાની વહુની આ સહાનુભૂતિએ તો ગજબ કરી દીધો.

હરિપાલપુરમાં તો તાવ ચઢતો ત્યારે દુર્ગા સૂઈ રહેતી અને ઉતરતાં પાછી થોડું કામકાજ કરીને એકાદ વખત રસોઈ પણ બનાવતી. પરંતુ અહીં આવ્યા પછી બીજી જ દશા થઈ ગઈ. પાડપાડોશ અને ગામની સ્ત્રીઓએ દિનરાત સહાનુભૂતિનો પ્રવાહ વહેવડાવીને એને બિલકુલ પથારીવશ જ કરી દીધી.

નીલકંઠ મુકરજીની વહુ દુર્ગાને જોવા આવતાં જ જાણે આસમાનથી નીચે પડી ગઈ, કપાળે આંખો ચઢાવીને કહ્યું—આ તેં શું કર્યું, દુર્ગા? હવે દીકરીનું લગ્ન ક્યારે કરીશ? છોકરી તો એટલી બધી ઉમરે લાયક થઈ છે કે એની સામે ય નથી જોવાતું.

દુર્ગાએ થાકેલી આંખોને બંધ કરીને ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું—મોટીબા, મને શી ખબર કે ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ ક્યારે થશે?

મોટીબાએ કહ્યું—એ તો ખરું, પણ બેટા આપણે કોશીશ તો કરવી જોઈએ ને. ભગવાન પોતે આવીને તો કંઈ છોકરીની સામે નથી ઉભો રહેવાનો !

દુર્ગાએ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

પળવાર પ્રતીક્ષા કરીને મોટીબાએ ફરીથી ચલાવ્યું: પિયેરમાં ભાઈએ લગ્ન માટે કંઈ પ્રયત્નો ન કર્યા? અહીં દિયેર કશું બોલે છે કે નહિ?

"ભગવાન જાણે." કહીને દુર્ગા કરવટ બદલીને સૂઈ ગઈ.

એક કલાક પછી આહરિણી આવી. ઓટલા ઉપરથી જ બૂમ પાડીને કહ્યું—દુર્ગાવહુ, અત્યારે કેવી તબિયત છે?"

જ્ઞાનદા પલંગને એક છેડે બેસીને માતાના પગ દાબતી હતી. તેણે ઉત્તર આપ્યો—હજી તાવ એવો ને એવો જ છે, ફઈબા.

દુર્ગાએ મોઢું ફેરવીને આવનાર ભણી જોઈને કહ્યું—આવો ને બહેન.

"નહિ ભાભી, ખૂબ વાર થઈ છે. હવે તો જઈશ. હું તો એમ કહેતી હતી કે હવે છોકરીનાં લગ્ન માટે ઉતાવળ કરીને કંઈ કરી નાંખો. બેસી રહેવામાં સાર નથી. મારાથી આટલું બધું ન કહેવાય, પણ કહ્યા વિના નથી રહેવાતું. પહેલાં તો છોકરી જરા દેખાવડીય લાગતી હતી, પણ આ મેલેરીયાએ તો એને કોયલા જેવી બનાવી દીધી. જ્ઞાનુ, માથાના વાળ તાવમાં જ જતા રહ્યા?"

જ્ઞાનદાએ માત્ર માથું હલાવ્યું અને નીચું મુખ કરીને બેસી રહી. આહરિણીએ સ્વરને જરા કોમળ કરીને કહ્યું—પેલા ફળિયાવાળા ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય ફરીથી લગ્ન કરવાના છે. એકવાર અનાથનાથને મોકલીને જરા ખબર તો કઢાવ, દુર્ગા?

"સારું, કહીશ." કહીને દુર્ગા એક લાંબો નિસાસો નાંખીને ભીંત ભણી મોઢું કરીને સૂઈ ગઈ.

આમ ને આમ કેટલાય માણસો હિતોપદેશ સંભળાવી ગયા, પણ જેમની રાહ દુર્ગા પાણીની માફક જોતી હતી, એમાંથી કોઈનાં દર્શન ન થયાં. અતુલ પણ એક વાર ન આવ્યો, અને એની માતાએ પણ મોઢું ન બતાવ્યું.

નાની વહુના અંતરમાં દયા અને મમતાનો અભાવ નહોતો, પણ એની પ્રકૃતિ જરા આળસુ હતી. એ ઉપરાંત એને દિવસો હતા એટલે જ્ઞાનદાને બોલાવી, જ્યારે સ્વર્ણમંજરીએ કહ્યું—જુઓ, રોગનું બહાનું હંમેશા ન ચાલે બેટા. અને તારી મા કદાચ માંદગીને કારણે કંઈ ન કરી શકે પણ તું ય હવે કંઈ નાની નથી; એટલે તું જ સવારે તારા કાકા માટે કેમ રસોઇ તૈયાર ન કરે?

ઓરડીમાં સૂતેલી નાની વહુ જેઠાણીના આ ઉપદેશને અન્યાય સમજીને પણ ચૂપ રહી. પારકાના દુઃખમાં એ બધાનો અનુભવ જરૂર કરતી હતી, પણ પોતે થઇને કંઇ પણ મહેનત-મજૂરી કરી દુઃખીના દુઃખમાં સમભાવ દેખાડવો એ એને માટે અસાધ્ય હતું.

જ્ઞાનદા તરત રાજી થઈ ગઇ. એણે ધીરે અવાજે કહ્યું—હા, કાકી, હું કરી શકીશ.

હજી જ્ઞાનદાને રોજ રાત્રે તાવ આવતો હતો, પણ માતાને દુઃખ થાય એટલા ખાતર એ વાત એણે કોઇને કહી નહોતી. ખોખલા નિર્જીવ દેહને મળસ્કે જબરજસ્તીથી પથારીમાંથી ઉઠાડતી. તો પણ એણે કાકીના કહેવા સામે જરાય મોં બગાડયું નહિ, કે હા કહેવામાં આંચકો ખાધો નહિ.

દુઃખી મા–બાપનું સંતાન હોવા છતાં જ્ઞાનદા પોતાના માબાપની એકની એક છોકરી હતી. એનું લાલનપાલન માત-

પિતાએ પ્રેમ અને લાડથી કર્યું હતું. પણ બચપણથી જ મોટાઓની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીને જરાય સંકોચ વિના એનો અમલ કરવાનો જ્ઞાનદાનો સ્વભાવ થઇ ગયો હતો.

પરન્તુ આજે એણે જે જવાબદારી પોતાને માથે લીધી એની મુશ્કેલીઓ કોઇ ભલે ન જાણે પણ નાની વહુ સારી રીતે જાણતી હતી.

મોટી જેઠાણીના આ અત્યંત અનુચિત હુકમને સાંભળીને નાની વહુ મનમા ને મનમાં બળી રહી, પણ ઉઘાડે છોગ સામનો કરવાની એની હિંમત ન ચાલી; એને ભય હતો કે પોતે જો કંઇ બોલશે તો એને માથે જ સવારની રસોઇની જવાબદારી પડશે.

બીજે દિવસે વખત થતાં કાકાને નાહીને અંદર આવતાં જોઇને જ્ઞાનદા થાળી પીરસીને એમની આગળ મૂકવા જતી હતી, ત્યાં જ "હાં, હાં" કરીને મોટી કાકી દોડતી આવી પહોંચી. પાસે આવીને બોલી—ક્યાં જાય છે, જ્ઞાનુ ?

જ્ઞાનદાએ સંકોચાઇને કહ્યું—કાકા નાહીને તૈયાર થઇ ગયા છે.

"તેમાં તારે શું ?" કહીને સ્વર્ણમંજરી ચીઢાઇ ગઇ. ચીઢભરી બોલી—મેં તને થાળી લઇ જવાની ના નહોતી કહી? તારૂં પીરસેલું વળી પુરૂષો ખાય ખરા કે ?"

દુર્ગા ઉઠીને પોતાના ઓરડાની બહાર બેઠી હતી. બૂમો સાંભળીને ડરની મારી એ તરફ તાકીને જોવા લાગી.

નાની વહુએ તરત પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવીને પૂછ્યું—શું છે, મોટી બહેન ? કેમ આટલાં ચીઢાવ છો ?

સ્વર્ણે કોઇના તરફ ધ્યાન ન દેતાં પેલી બિચારી ગાય જેવી છોકરીને સંબોધીને [illegible] આપવા માંડયું—પોતાને

હાથે થાળી પીરસીને લઈ જવાથી ખુશી થઈને કાકા તને ગોદમાં બેસાડીને ફરવા લઇ જશે, અને કોઈ રાજકુમાર સાથે પરણાવી દેશે, નહિ ? આટલી નાની ઉંમરે ઠીક ઠીક ચાળા શીખી છું.

આટલું કહીને જ્ઞાનુના હાથમાંથી થાળી છીનવી સ્વર્ણ ચાલી ગઇ.

દુર્ગા રોજ હજારો તરેહની જ્વાળાઓથી બળી બળીને અસહિષ્ણુ બનતી જતી હતી. આ વખતે છોકરીને નાહકની પજવણી જોઇને રડતાં રડતાં બોલ્યા વિના એનાથી ન રહેવાયું એટલે જ્ઞાનદા ઉપર જ બધો ગુસ્સો ઠાલવીને બોલી—કાળમુખી, મોટાઓનું કહ્યું માનતી નથી તે તારૂં મોત કેમ નથી આવતું ?

જ્ઞાનદા છાનીમાની રસોડામાં ચાલી ગઇ. એણે એ પણ ન કહ્યું કે આ વસ્તુને માટે કોઇએ એને કશું જ કહ્યું નહોતું. માથું ઊંચું કરીને પ્રતિવાદ કરવાનો એનો સ્વભાવ જ નહોતો.

આ અત્યાચારનો પ્રતિવાદ કોઇ કરી શકે એમ હોય તો તે નાની વહુ હતી. પણ એ પોતાની કર્કશા જેઠાણીને સારી પેઠે ઓળખતી હતી એટલે જાણી જોઇને જ મૂંગી રહી. સ્વર્ણ જેટલી લડાઈખોર હતી, તેટલી જ સ્વમાનના જ્ઞાનથી શૂન્ય હતી. એને મોંઢે કોઇ એના હજારો દોષ સાબીત કરી આપે તોય શરમિંદુ થતાં એને આવડતું જ નહોતું. આમ કરવાથી એ વધારે નિષ્ઠુર બનીને છોકરી પર અત્યાચાર કરશે એની નાની વહુને બરાબર ગમ હતી, એટલે જ એણે છાનામાના જ્ઞાનદાની પાછળ પાછળ રસોડામાં આવીને સ્નેહ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક છોકરીને માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું—મોટી કાકીનું કહેવું કેમ ન માન્યું, બેટા ?

હજી જ્ઞાનદા આટલી કઠોર યાતના સહન કરી રહી હતી, પણ આ સ્નેહની સહાનુભૂતિ એને અસહ્ય થઈ પડી. એકવાર આંખ ઊંચી કરીને નાની કાકીની સામે જોતાં જ આંસુભરી એ એને બાઝી પડી અને બોલી—કાકી, મને કોઈએ કશું જ કહ્યું નહોતું. નહિ તો હું એવી ભૂલ કદી ન કરૂં.

જ્ઞાનદા ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોઈ પડી.

નાની વહુએ પોતાના પાલવથી જ્ઞાનદાના આંસુ લૂછ્યા પણ એને એ ન સમજાયું કે કયા શબ્દો બોલીને આ દુઃખી છોકરીને આશ્વાસન આપવું.

આમ ને આમ આ અભાગી છોકરીના દિવસો વીતવા માંડયા. ઘરમાં ને બહાર, પોતાના અને પારકા, બધા મળીને એને હેરાન કરતા. આ રોજના અત્યાચાર અને પરેશાનીથી એને બચાવનાર કોઈ જ નહોતું.

૭

હવે તો પકડીને ઉઠાડયા વિના દુર્ગાનું ઉઠવું બેસવું અશક્ય બની ગયું હતું. અને જ્ઞાનદા વિના એની સેવામાં હાજર રહેનાર બીજું કોઈ નહોતું. એટલે ઘરનાં હજાર કામકાજ કરતાં કરતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે જ્ઞાનુ માતાની પથારી આગળ આંટો દઈ જતી.

આજે સવારે પણ જરા અવકાશ મળતાં જ્ઞાનદા આવીને માતા પાસે બેઠી હતી, અને ધીરે ધીરે એની પીઠ પર હાથ ફેરવતી હતી. અકસ્માત એક પરિચિત સ્વર સાંભળીને એનું કાળજું અંદરથી ધડકી ઉઠ્યું.

હાથે થાળી પીરસીને લઈ જવાથી ખુશી થઈને કાકા તને ગોદમાં બેસાડીને ફરવા લઇ જશે, અને કોઈ રાજકુમાર સાથે પરણાવી દેશે, નહિ ? આટલી નાની ઉંમરે ઠીક ઠીક ચાળા શીખી છું.

આટલું કહીને જ્ઞાનુના હાથમાંથી થાળી છીનવી સ્વર્ણ ચાલી ગઇ.

દુર્ગા રોજ હજારો તરેહની જ્વાળાઓથી બળી બળીને અસહિષ્ણુ બનતી જતી હતી. આ વખતે છોકરીને નાહકની પજવણી જોઇને રડતાં રડતાં બોલ્યા વિના એનાથી ન રહેવાયું એટલે જ્ઞાનદા ઉપર જ બધો ગુસ્સો ઠાલવીને બોલી—કાળમુખી, મોટાઓનું કહ્યું માનતી નથી તે તારૂં મોત કેમ નથી આવતું ?

જ્ઞાનદા છાનીમાની રસોડામાં ચાલી ગઇ. એણે એ પણ ન કહ્યું કે આ વસ્તુને માટે કોઇએ એને કશું જ કહ્યું નહોતું. માથું ઊંચું કરીને પ્રતિવાદ કરવાનો એનો સ્વભાવ જ નહોતો.

આ અત્યાચારનો પ્રતિવાદ કોઇ કરી શકે એમ હોય તો તે નાની વહુ હતી. પણ એ પોતાની કર્કશા જેઠાણીને સારી પેઠે ઓળખતી હતી એટલે જાણી જોઇને જ મૂગી રહી. સ્વર્ણ જેટલી લડાઈખોર હતી, તેટલી જ સ્વમાનના જ્ઞાનથી શૂન્ય હતી. એને મોઢે કોઇ એના હજારો દોષ સાબીત કરી આપે તોય શરમિંદુ થતાં એને આવડતું જ નહોતું. આમ કરવાથી એ વધારે નિષ્ઠુર બનીને છોકરી પર અત્યાચાર કરશે એની નાની વહુને બરાબર ગમ હતી. એટલે જ એણે છાનામાના જ્ઞાનદાની પાછળ પાછળ રસોડામાં આવીને સ્નેહ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક છોકરીને માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું—મોટી કાકીનું કહેવું કેમ ન માન્યું, બેટા ?

હજી જ્ઞાનદા આટલી કઠોર યાતના સહન કરી રહી હતી, પણ આ સ્નેહની સહાનુભૂતિ એને અસહ્ય થઈ પડી. એકવાર આંખ ઊંચી કરીને નાની કાકીની સામે જોતાં જ આંસુભરી એ એને બાઝી પડી અને બોલી—કાકી, મને કોઈએ કશું જ કહ્યું નહોતું. નહિ તો હું એવી ભૂલ કદી ન કરૂં.

જ્ઞાનદા ધ્રૂસ્કે ધ્રૂસ્કે રોઈ પડી.

નાની વહુએ પોતાના પાલવથી જ્ઞાનદાના આંસુ લૂછ્યા પણ એને એ ન સમજાયું કે ક્યા શબ્દો બોલીને આ દુઃખી છોકરીને આશ્વાસન આપવું.

આમ ને આમ આ અભાગી છોકરીના દિવસો વીતવા માંડયા. ઘરમાં ને બહાર, પોતાના અને પારકા, બધા મળીને એને હેરાન કરતા. આ રોજના અત્યાચાર અને પરેશાનીથી એને બચાવનાર કોઈ જ નહોતું.

૭

હવે તો પકડીને ઉઠાડ્યા વિના દુર્ગાનું ઉઠવું બેસવું અશક્ય બની ગયું હતું. અને જ્ઞાનદા વિના એની સેવામાં હાજર રહેનાર બીજું કોઇ નહોતું. એટલે ઘરનાં હજાર કામકાજ કરતાં કરતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે જ્ઞાનુ માતાની પથારી આગળ આંટો દઈ જતી.

આજે સવારે પણ જરા અવકાશ મળતાં જ્ઞાનદા આવીને માતા પાસે બેઠી હતી, અને ધીરે ધીરે એની પીઠ પર હાથ ફેરવતી હતી. અકસ્માત એક પરિચિત સ્વર સાંભળીને એનું કાળજું અંદરથી ધડકી ઉઠ્યું.

હોળીની રજાઓમાં કૉલેજ બંધ થઈ હતી, એટલે અતુલ ઘેર આવ્યો હતો. બે ત્રણ સાથીદારોની સાથે રંગગુલાલ રમીને મુઠ્ઠીમાં થોડો ગુલાલ ભરીને 'માસી'ની વ્હાલભરી હાંક મારી અતુલ ઘરમાં આવ્યો.

આજકાલ દુર્ગા એક તરેહની ખુમારીમાં અડધી જાગતી અને અડધી બેહોશ ખાટલા પર પડી રહેતી હતી. અતુલનો અવાજ સાંભળીને માતા જાગી ન જાય એ આશંકાથી જ્ઞાનદા વ્યાકુળ બની ગઈ. એ જાણતી હતી કે મા પાણીની જેમ મનમાં ને મનમાં એ માણસની રાહ જોયા કરે છે. પણ આ દિવસોમાં અને દશામાં પહેલાનું એનું સ્વાભાવિક ધૈર્ય, ગાંભીર્ય અને સ્વમાન ધીરે ધીરે ઓસરતું જતું હતું. એની બુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિ પણ વેગબંધ વિકૃત બનતી જતી હતી. જે મા કલહનો આભાસ જોઈને પણ શંકિત બની જતી હતી તે હવે કલહ–કોલાહલથી બેપરવા રહેતી, એ જ્ઞાનદાએ સ્પષ્ટપણે જોઈ લીધું હતું. એટલે જ્ઞાનદાને મનમાં ભય પેઠો કે કદાચ અતુલની મુલાકાતથી માતાના અંતરમાં અશોભન કલહ જન્મે.

અને શું કરવાથી એ મુશ્કેલી ટળે એ જ વિચારે જ્ઞાનદા વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. ધીરે પગે એ બારણા બંધ કરવા જતી હતી, ત્યાં જ માતાએ ક્ષીણ સ્વરે પૂછ્યું—જ્ઞાનુ, બેટા! અતુલ જેવો અવાજ સંભળાયો?

જ્ઞાનદા બારણાં બંધ કરીને પાછી આવીને બોલી—કોણ જાણે મા, એ તો નહિ હોય.

દુર્ગાએ કહ્યું—વાહ! એ જ હશે! જરા ઊઠીને જો તો ખરી.

જ્ઞાનદાને ખબર હતી કે ચર્ચા કરવાથી એ ક્રોધે ભરાશે એટલે ધીરે ધીરે જઇને એણે ઝાંકીને બહાર જોવાની ચેષ્ટા કરી, પણ કંઇ જ દેખાયું નહિ. આંગણાને પેલે છેડે બીજા માણસોના સ્વરમાં અતુલનો સ્વર માત્ર એને સંભળાયો.

આટલા જ સમાચાર લઈને એ પાછી ફરી શકતી હતી, પણ એક વાર અતુલનું મુખ જોવાનો લોભ એને ઠેલીને જરા આગળ લઈ ગયો.

એ ચુપચાપ આગળ જઈને એક થાંભલાને ઓથે ઉભી રહીને જોવા લાગી. એણે જોયું કે એની મોટી માસીના પગ પર મુઠીભર ગુલાલ નાંખીને અતુલ હસતો ઉભો છે. ફળિયાના બીજા છોકરાઓએ પણ દેખાદેખી અતુલનું અનુકરણ કર્યું.

નાની વહુ ત્યાં હાજર નહોતી. થોડી પીડા થતી હોવાથી એ પોતાની ઓરડીમાંથી બહાર જ આવી નહોતી. પાછા વળ-વાની પ્રબળ ઇચ્છા છતાં ભાનભૂલી હાલતમાં જ્ઞાનદા જ્યાંની ત્યાં જ ઉભી રહી. અકસ્માત જાણે વજ્રઘાત થયો હોય એમ જ્ઞાનદાએ પાછળ ફરીને જોયું તો એની દુર્બળ માતા લથડતી આથડતી એ જ તરફ આવતી હતી.

જ્ઞાનદાએ દોડીને બન્ને હાથે માતાને પકડી લીધી અને વ્યાકુળ સ્વરે કહ્યું—મા એ તરફ ન જઇશ, ચાલો પાછા.

દુર્ગાએ લાલ આંખો કરીને પૂછ્યું—કેમ ?

જ્ઞાનદાએ કહ્યું—'કેમ'નો ઉત્તર હું નથી આપી શકતી-બસ, પણ તું પાછી ચાલ. એમની હવે આશા નકામી છે.

"પણ અભાગી મને છોડ તો ખરી" કહીને અમાનુષિક બળપૂર્વક દુર્ગા પોતાની દીકરીના બાહુબંધનમાંથી છૂટી થઈ ગઇ.

જ્ઞાનદા પુતળીની જેમ જોતી જ રહી અને પછી માતાની પાછળ ગઇ. સૌએ આશ્ચર્યની વચ્ચે જોયું કે જેનામાં એક પગલું ભરવાની શક્તી નહોતી તે દુર્ગા આવીને સામે ઉભી છે.

એનું કંગાલ મુખ એ વખતે ભૂખ્યા વાઘ જેવી દૃષ્ટિથી જરા વિચિત્ર લાગતું હતું. એ ભયંકર નેત્રો ભણી એક વાર તાકીને, અતુલે દૃષ્ટિ ભયની મારી પાડી દીધી.

દુર્ગાએ કહ્યું—અતુલ, અમે તારું શું બગાડ્યું હતું કે અમારું આમ સર્વનાશ કર્યું?

અતુલ શું જવાબ આપે! અપરાધના ભારને લઇને એનું માથું જ ઊંચું ન થયું.

પણ ઉત્તર વાળવાનું કાર્ય અતુલની વતી સ્વર્ણમંજરીએ કર્યું; એનામાં હૃદય નામની કોઈ વસ્તુ તો હતી જ નહિ. એટલે સહજ ભાવે જ શિર ઉઠાવીને બોલી—અતુલે તમારું શું સર્વનાશ કર્યું?

દુર્ગાએ કહ્યું—બહેન, તમને એનો જવાબ ન હોય. મેં જેને પૂછ્યું એ જ જાણે છે કે એણે અમારૂં શું સર્વનાશ કર્યું!

સ્વર્ણ બોલી—દુર્ગાવહુ, અમે કંઇ ઘાસ નથી ખાતાં. અમે પણ બધું સમજીએ છીએ. અતુલે કંઈ તમારી દીકરી સાથે લગ્ન કરવાનું કરારનામું લખી આપ્યું હતું, તે આટલા માણસોની વચ્ચે એને શરમિંદો બનાવવા દોડી આવ્યાં? જાઓ, જરા ઓરડામાં પધારો. આજે હોળી જેવા હર્ષ અને રંગના તહેવારને દિવસે મારા ઘરમાં રહીને નાહકનો કંકાસ ન કરાવશો.

"બહેન, હું કંકાસ કરું છું?" કહીને દુર્ગાએ અતુલને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું—અતુલ, તને ખબર નથી કે અમારું

આ એક વર્ષ કેમ ગયું! એ તો અમારો ભગવાન જ જાણે છે. પણ જો તારા મનમાં આવું જ હતું તો એમને મરતી વખતે શા ખાતર નકામી આશા આપીને છેતર્યાં?

હવે સ્વર્ણમંજરીથી ન રહેવાયું, એટલે તાડુકીને બોલી—જુઓ, દુર્ગાવહુ, મારા છોકરાને વધારે સતાવવામાં તમે સાર નહિ કાઢો. અમે બેઠાં છીએ ત્યાં સુધી એવું વચન આપવાની એની માલિકી નથી.

આટલા બધા માણસોમાં આ પ્રસંગ બનવાથી અતુલને પોતાનું અપમાન લાગતું હતું, માસીના વચનોનું બળ મેળવીને એણે આખરે કહ્યું—મેં કંઈ પોતે લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું હતું? જ્ઞાનુ મારા પગ છોડતી નહોતી અને નાહકનો કંકાસ થતો હતો, એટલે એમાંથી ઉગરવા મેં જરા કુશળતાપૂર્વક કામ લીધું, એને તમે વચન શી રીતે માની લીધું?

સ્વર્ણમંજરી જોરથી ભયાનક રીતે હસી પડી, અને બોલી—બાપરે! આ લાજ વિનાની છોકરીએ પોતે જાતે તને કહ્યું હતું કે મારી સાથે જ લગ્ન કરી લો? બાપરે! આ કળિયુગ નહિ તો બીજું શું?

અતુલે કહ્યું— જૂઠું કહેતો હોઉં તો આ તમારી છોકરી ને જ પૂછી લો. દુર્ગામાસી પણ સાક્ષી પૂરશે, કે જ્ઞાનુ મારા પગમાં માથું પછાડતી હતી કે નહિ? અને નહિ તો હું કંઈ આવી છોકરી સાથે લગ્ન કરત? મારે માટે નદીતળાવ આપઘાત કરવા ખુલ્લાં હતાં.

અતુલના સાથીઓ બીજી તરફ મોઢું ફેરવીને હસવા લાગ્યા.

દુર્ગા આ અપમાનથી પાગલ જેવી બની ગઇ, એણે ચીઢા-

આ વખતે દુર્ગાપૂજાની રજાઓમાં માધુરી પોતાના પિતાને ઘેર આવી હતી, તે વખતે જ લગ્નની વાતચીત નક્કી થઈ ગઈ હતી. અતુલ જેવું સુપાત્ર વગર શોધે અને વગર મહેનતે આવી મળ્યું. માધુરીના આ સુભાગ્યમાં અને ઘરવાળાઓની આ ફત્તેહમાં સ્વર્ણમંજરીનો જ મોટો હિસ્સો હતો.

નાની વહુના ભાઈ શ્રીમંત હતા, અને એમની માતા પણ હજી હયાત હતી. માતાએ પોતાની દીકરીને સુવાવડ આવવાની ખબર સાંભળીને એને પોતાને ઘેર તેડી લાવવા માણસ મોકલ્યું, તેથી તેની સાથે જ માધુરી આવી હતી, માધુરી દુર્ગાકાકીને ઘણા સમયથી મળી નહોતી; એટલે આવીને સૌથી પહેલી એ દુર્ગાને પ્રણામ કરવા ગઈ.

ચિરંજીવ થાવ બેટા.—કહીને આશીષ આપતી દુર્ગા માધુરીને એકીટશે જોઈ રહી. એક તો માધુરી સુંદર તો હતી જ તેમાં વળી મામામામીએ જરા શણગારીને મોકલેલી એટલે કપડાંઘરેણાંનો ઠાઠ હતો તે જુદો.

માધુરીની સામી કલકત્તાની દીકરી હતી. છોકરીઓને કેમ શણગારવી એ કળામાં પારંગત હતી. માધુરીના શરીર પર નહિ જેવાં જ ઘરેણાં હતાં, પણ જેટલાં હતાં એટલા સુંદર અને શોભીતાં હતાં. સાડી પણ બહુ કીમતી નહોતી, પણ એની ફેશન સાવ નવી હતી. દુર્ગાની આંખો માધુરીને જોઈ જ રહી.

એકાએક એક લાંબો શ્વાસ દુર્ગાના મુખમાંથી નીકળી ગયો— ઓહ ! છોકરી તો સોનાની પ્રતિમા છે. તરત જ પાસે બેઠેલી કદરૂપી જ્ઞાનદાને જોતાં જ દુર્ગાની આંખોમાં પાણી આવ્યું. કરવટ બદલીને લુખા સ્વરે એનાથી બોલી દેવાયું—અને મારે પેટે આ કૂતરી અવતરી.

માધુરીના આવતાંની સાથે જ એનાં રૂપ અને શણગાર જોઇને જ્ઞાનદા પોતાની હીનતાને કારણે સંકોચથી પડી ગઈ હતી. માધુરીએ ત્રણે દિવસે બ્હેનને વાતો કરવા માટે પોતાની સાથે બહાર આવવા આગ્રહ કર્યો. એના ઉત્તરમાં જ્ઞાનદાએ અસ્પષ્ટ સ્વરે જે કંઇ કહ્યું તે બરાબર સમજાયું નહિ. પરંતુ એ સાંભળીને દુર્ગા તીખા સ્વરે બોલી ઉઠી—આ કાળું મોઢું લઈને હવે વારંવાર બહાર જવાની જરૂર નથી.

જ્ઞાનદા ચુપચાપ બેસી રહી.

માધુરીના ગયા પછી મૂગા ક્લેશથી દુર્ગાએ “ઉં...આં...” કર્યું એટલે જ્ઞાનદાએ ધીરેથી માતાને પૂછ્યું—બા, માથું દાબી આપું?

“નહિ.”

“દવા એક વખત...”

વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં દુર્ગા ચીઢાઈ ઊઠી—મારે કંઈ જ નથી કરવું. તું તારૂં કાળું મોઢું લઈને મારી પાસેથી હટી જા.

આ ગુસ્સો બહાર કાઢીને અશક્ત દુર્ગાએ જોરથી લાત મારીને જ્ઞાનદાને હડસેલી દીધી.

જ્ઞાનદાએ ખૂબ સહન કર્યું હતું, પણ આ લાત એનાથી સહન ન થઈ. પલંગ પરથી નીચે પડેલી જ્ઞાનદા ચુપચાપ પડી જ રહી અને નીચેની જમીન એના આંસુથી ભીંજાઈ ગઈ.

મનમાં ને મનમાં એનો અંતરાત્મા કકળી ઊઠયો—ઓ, ભગવાન! મેં આટલો મોટો કયો અપરાધ કર્યો છે કે મારી માતા સુદ્ધાં મારો તિરસ્કાર કરે છે! મારામાં રૂપ નથી, મારી પાસે ઘરેણાંકપડાં નથી, મારે પિતા નથી; પણ એમાં મારો

શું દોષ? દિવસ જાય તેમ તેમ મારી ઉંમર વધે. એમાં પણ મારો શું ગુન્હો? ભગવાન મારો અપરાધ સાચે જ એટલો મોટો હોય તો મને મારા પિતાજીની પાસે મોકલી દો.

એટલામાં " જ્ઞાનદા " કહીને દુર્ગાએ પાસું ફેરવ્યું. માતાના બોલાવવાથી જ્ઞાનદા છાનીમાની આંસુ લૂછીને ઊભી થઇ ગઈ.

"બેટા, તારૂં માંદલું શરીર લઈને નીચે શરદીમાં કેમ સૂતી છું?" કહીને દુર્ગા ઉત્કંઠા અને આશંકાની મારી પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ.

"ઓહ! મેં તને લાત મારી, નહિ બેટા?" કહીને સ્ફુર્તિથી બન્ને હાથે દીકરીને છાતીસરસી ચાંપીને દુર્ગા ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોઈ પડી.

આજે સમી સાંજ પછી અકસ્માત અનાથનાથે દુર્ગાદેવીના ઓરડામાં આવીને ઉદાસ ચહેરે પૂછ્યું—દુર્ગાભાભી, આજે તબિયત કેમ છે: હં હં સૂઈ રહો, ઉઠવાની જરૂર નથી. મેં સાંભળ્યું કે તમને જે દવા આપવામાં આવે છે, તે તમારે નથી ખાવી. આમ કરશો તો પછી આરામ શી રીતે થવાનો છે?

દુર્ગાએ જાણી જોઇને દવા છોડી દીધી હતી. એને જીવવાની આશાય નહોતી અને ઇચ્છાય નહોતી. રોજને રોજ અંધારિયાની ચંદ્રકળા પેઠે એનું શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું. અવાજ પણ એટલો મંદ થઈ ગયો હતો કે પાસે આવ્યા વિના સંભળાતું જ નહિ.

આજે દિયેરના આ આકસ્મિક સમભાવ અને સહાનુભૂતિથી દુર્ગા શંકિત બની ગઈ. તો પણ અવ્યક્ત સ્વરે દુર્ગાએ જે કંઈ કહ્યું તે ગરદન ઝુકાવીને સાંભળી લીધા પછી અનાથનાથે કહ્યું—

ભાભી, એ તો સાચું છે કે વિધવા થઇને જીવવામાં શું લાભ છે! પણ આપણાથી આમ કંઈ આત્મહત્યા ઓછી થાય? જેટલા દિવસનું આયુષ્ય છે તેટલા દિવસ સંસારમાં રહેવું જ પડશે. પછી એ તો ગમે તે રીતે હોય, તમારા શરીરની અવસ્થા જોતાં તમારી આગળ દુનિયાદારીની વાતો કરવી મને ઠીક નથી લાગતી, પણ કેટલીક વાતો એવી છે કે મારે કહ્યા વિના ચાલે એવું જ નથી. એટલે જ કહું છું કે મારા અથાગ પ્રયત્ન છતાં જ્ઞાનદાને માટે કોઈ પણ પાત્ર મળતું જ નથી. સાત આઠ ઠેકાણે વાતચીત કરી, પણ બધે જ ઠેકાણેથી રોકડો જવાબ મળી ગયો. છોકરી જ કોઇને પસંદ નથી આવતી ત્યાં હું શું કરૂં?

દુર્ગા કંઈજ ન બોલી. જરા થોભીને અનાથનાથે ફરીથી કહેવા માંડયું—ભાઇના મૃત્યુ પછી તમે મારા કુટુંબમાં આવીને રહ્યાં છો એટલે થોડી હોહા પણ થઈ છે. નીલકંઠ મુકરજીને તો તમે ઓળખો છો. એ જ દરેકને ઘેર જઇને લોકોને ભડકાવી આવે છે. એ હંમેશાં એ જ પ્રયત્ન કરે છે કે તમારું નામ લઇને મારું ખરાબ દેખાડવું. અને એ લોકોને પણ શી રીતે દોષ દેવાય! આપણે આપણી આંખે તો છોકરીની ઉંમર જોઈએ છીએ. લગ્નની ઉંમરની જે હદ સમાજે બાંધી છે એ તો ક્યારનીય વીતી ગઈ છે. અને આ બધા બંધનો ગામડાંઓમાં જ રહી ગયાં છે; શહેરમાં એનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી.

આટલું કહીને અનાથે એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખ્યો. અનાથનાથની આ નવી ચાલબાજી તરતમાં દુર્ગાને ગળે ન ઉતરવાથી એ મૂગી જ રહી અને દિયેર સામે જોઈ રહી. પણ એના નબળા મુખ ઉપર એક અનિશ્ચિત આશંકાની છાપ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

એક વાર ખાંસી ખાઈને, આમતેમ જોઇને અનાથનાથે હવે મૂળ વાત જાહેર કરી—આ દશામાં તમે ક્યાંય જઈ શકો એમ છો જ નહિ અને હું તમને કંઈ જવાનું કહેતો પણ નથી. પણ તમે જાણો છો ભાભી, કે મારી દીકરી પણ હવે ઉંમર લાયક થઈ છે અને એનું લગ્ન કર્યા વિના મારો છૂટકો નથી. એટલે બધી બાજુનો વિચાર કરતાં મને એમ થાય છે કે જ્ઞાનદાને કોઈ ઠેકાણે મોકલી દીધા વિના છૂટકો નથી. એના ઘરમાં રહેવાથી ગામવાળાઓ એવો બખેડો મચાવશે કે મારી છોકરીના લગ્નમાં વિઘ્નોનો પાર નહિ રહે,

દુર્ગાનો ક્ષીણ સ્વર બન્ને હોઠની અંદર જ લીન થઇ ગયો. દુઃખી હૃદયે એણે કહ્યું—ભાઇ, જ્ઞાનુ ક્યાં જાય ?

અનાથ—ત્યાં સુધી હરિપાલપુર જાઇને રહે.

દુર્ગા—ત્યાં તો એ શી રીતે જાય ! અને ત્યાં જઈને પણ એનું શું થવાનું છે ?

હવે અનાથનાથથી ગુસ્સે થયા વિના ન રહેવાયું. એણે ચીઢાઈને કહ્યું—ભાભી, આ તો તમારી આડાઈ છે. માત્ર પોતાનું બગડતું હોય એટલાને ખાતર તમે બીજાનુંય બગાડવા બેઠાં છો. તમે જેના પરિવારમાં રહો છો, જેમણે તમને અણીને વખતે સથવારો આપ્યો, એમનુંય સારૂંનરસું તમારે જોવું જોઇએ.

દુર્ગા આનો ઉત્તર ન આપી શકી. માત્ર એક લાંબો નિઃસાસો નાંખીને રહી ગઈ. આ નિઃસાસાની અસરથી અનાથ-નાથે પહેલાં કરતાં સ્વરને જરા કોમળ કરીને કહ્યું—આ અવસ્થામાં જ્ઞાનદાને મોકલી દેવાથી તમને દુઃખ થશે એ હું કબૂલ કરૂં છું, પણ બીજો શું ઉપાય ? ભાભી, સાચી વાત તો એ છે કે એમાં તમારીય કસુર છે. મેં તમારા ભાઈને જ્ઞાનુના

સંબંધમાં પત્ર લખ્યો હતો. એમણે આનો સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો હતો કે હરિપાલપુરમાં તો છોકરીના લગ્નનું નક્કી થઈ ગયું હતું. પણ તમે જ અસંભવિત આશામાં પડીને એની ના પાડી દીધી અને છોકરીને લઈને ત્યાંથી અહીં ચાલ્યા આવ્યાં. નહિ તો આજ ખુશીથી......

ખુશીથી શું થાત એ અનાથનાથે સ્પષ્ટ ન કર્યું. પણ દુર્ગા બરાબર સમજી ગઈ કે એ સ્વાર્થનું પૂતળું આમ એકાએક જ્ઞાનદાને મોકલી દેવાની વાત લઈને કેમ પધાર્યા હતા. પોતાની ગાંઠનો એક પણ પૈસો ખર્ચ્યા વિના ભત્રીજીના લગ્નની જવાબદારી પોતાને માથેથી ઉતારી દેવાનો આવો સુઅવસર ગુમાવે એવો અમરનાથ ગાંડો નહોતો.

અમરનાથ ગયા પછી કામકાજ પૂરું કરીને જ્ઞાનદા જ્યારે દુર્ગાની પાસે આવી, ત્યારે માતાની દશા જોઈને એ ચોંકી પડી. દુર્ગાદેવીની ઊંડે ઉતરી ગએલી તેજહીન આંખો આજે લાલ બનીને ફુલી ગઈ હતી.

જ્ઞાનદાને જોતાં જ થંભી ગયેલું રૂદન જોર કરીને બહાર પડયું. ઈશારાથી પાસે બોલાવીને દીકરીની છાતી પર માથું મૂકીને માતા એક નાના બાળકની જેમ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડી.

ઘણી વાર પછી જ્યારે રડવાનો વેગ બંધ પડયો ત્યારે જ્ઞાનદાએ કહ્યું—મા, આપણને છૂટા પાડે એવું આ સંસારમાં ભગવાન વિના બીજું કોઈ નથી. આ ઘર કંઈ કાકાનું નથી, આ તો મારા બાપનું ઘર છે. બહુ બહુ તો કાકા એટલું કરી શકે કે આપણને ખાવાનું ન આપે, અને જ્યારે એ લોકો એટલી માઝા મૂકી દેશે ત્યારે હું ય લાજશરમ છોડીને- મારાથી બનશે એટલી ય મહેનતમજૂરી કરીને આપણું ગુજરાન ચલાવીશ.

એટલી હિંમત તો મારામાં છે અને એટલું તો મારાથી જરૂર થશે, બા.

આટલું કહીને દીકરી આજે માતા બની ગઈ. માતાને એક નાના બાળકની જેમ સોડમાં લપાવીને જ્ઞાનદા બેસી રહી. થોડીવારમાં શરીર ઠંડુ થયું અને દુર્ગાને કુદરતી જ નિદ્રા આવી ગઈ. જ્ઞાનદા બિચારી તે રાત્રે મોડે સુધી જાગીને પણ એ નક્કી ન કરી શકી કે કાકા ખાવાનું નહિ આપે તે દિવસે પોતે કઈ અને કેવી મજૂરી કરીને પોતાનો અને પોતાની માતાનો નિર્વાહ ચલાવશે ? એ દુર્દિનમાં એને કોણ સહાય કરશે ?

જ્ઞાનદાને હરિપાલપુર મોકલી દેવાની વાત જ્યારે નાની વહુને કાને પહોંચી, ત્યારે એણે પતિને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું—તમે કંઈ અક્કલ વિનાના તો નથી બની ગયા ને, કે આવી ચિંતાજનક અવસ્થામાં માતાની પાસેથી દીકરીને જુદી કરવાની વાત મોટી ભાભીની શિખામણે ચઢીને કરવા તૈયાર થયા છો. કસાઈ લોકો પણ તમારા કરતાં વધારે દયાળુ હોય છે.

ગમે તેમ હોય પણ આ કાર્ય અસંભવિત હતું, એટલે અનાથનાથ ચુપ જ રહ્યા.

સ્વમાની દુર્ગા કદાચ આ છેલ્લી અવસ્થામાં પણ દીકરીને લઈને ભાઈને ત્યાં હરિપાલપુર જવાનો વિચાર કરત, પણ ત્યાં પેલા પાંચ છોકરાંની માતાને સગર્ભા અવસ્થામાં લાત મારીને મારી નાંખનાર સુપાત્રનું સ્મરણ થતાં જ એનું કાળજું કંપી ઊઠતું હતું.

બીજે દિવસે દુર્ગાએ અનાથને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને દિયરના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું—ભાઈ, આજે સગપણમાં તમે નાના અને હું મોટી ન હોત તો તમારા

પગ પકડીને એ ભિક્ષા માગત કે ભાઈ, તમારું મન માને ત્યાં આ દીકરીનું લગ્ન કરી નાંખો, પણ આ અંત સમયે એને મારાથી વિખૂટી ન પાડશો.

આટલું કહીને દુર્ગાએ જ્ઞાનદાનો હાથ એના કાકાના હાથમાં મૂક્યો.

અનાથે પોતાના હાથ ખેંચી લઈને કહ્યું—બીજાને ખાતર હું સમાજમાંથી બહિસ્કૃત થઈ રહ્યો છું. મેં કંઇ પ્રયત્ન કરવામાં બાકી રાખી નથી, પણ ભાભી, હું શું કરું ? સ્મશાનમાં સૂતેલું મડદું પણ આ દીકરી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર નથી થતું. હા, પણ એટલું તો કહો કે તમે તમારી બંગડીઓનું શું કર્યું ?

દુર્ગાએ કહ્યું—એ તો તમારા ભાઇના તેરમાને દિવસે જ વેચી નાંખી હતી, ભાઇ !

અનાથે હાથ ઉલ્ટાવીને કહ્યું—તો હવે શું કરી શકું ? તમારી પાસે એક પૈસો તો છે નહિ, અને છોકરીને જુદી પાડવાય રાજી નથી. આનો અર્થ તો એવો કે તમારે મારે ગળે પથરો બાંધીને મને કૂવામાં નાંખવો છે. બીજું શું ?

ક્રોધથી ફૂલાઇને અનાથનાથ ચાલ્યા ગયા.

એમના ગયા પછી દુર્ગાદેવી થોડી વાર સ્થિર બેસી રહી. આસપાસ જોઇને બોલી—જ્ઞાનુ, રાત પડી. દીવોબીવો કર કંઇ !

છોકરી ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ માતા કર્કશ સ્વરે બોલી ઊઠી—મોત પણ નથી આવતું ! રાજકન્યાની જેમ મોઢું ફુલાવીને બેઠી છે તે ! આટલી ધિક્કારાય છે તોય મરી નથી જતી ! પેલા યદુ ઘોષનો એકનો એક દીકરો આ તાવમાં ત્રણ જ દિવસમાં મરી ગયો, પણ તારું મોત આ એક વરસની સાંદ-

ગીથીય નથી આવતું. યમરાજ પણ તારાથી હારી ગયા હશે. બીજી કોઇ છોકરી હોત તો આજ સુધી કોઇ કૂવોતળાવ પણ શોધી લેત! રાતદિવસ તારી બળતરા જ મારો જીવ લેવા બેઠી છે.

દીકરીને હાથનો હડસેલો મારીને દુર્ગા પાસું ફેરવીને સૂઇ રહી.

ખરી રીતે તો માતાનું કહેવું જ સાચું હતું, કે બીજી કોઇ છોકરી હોત તો લાજ અને ઘૃણાની મારી આત્મહત્યા કરી લેત. આવી રીતે ઘણી છોકરીઓએ આત્મહત્યા કરી છે, પણ કોણ જાણે ભગવાને આ છોકરીને તો પૃથ્વીમાતાની જેમ સહનશીલ બનાવી હતી.

જ્ઞાનદા ગુપચુપ ઊઠીને ઘરનું કામકાજ કરવા ચાલતી થઇ. જતાં જતાં આટલું મોટું અપમાન સહન કરીને ક્ષણભર આત્મવિસ્મૃત થઈને એણે એટલું જ કહ્યું—બા, મરતાં તો મને આવડે છે! માત્ર તમારા દુઃખનો ખ્યાલ કરીને હું મરેલી જેવી જ જીવતી રહી છું.

ઘરમાં દીવો સળગાવીને, એક નાનો દીવો હાથમાં લઈને જ્ઞાનદા તુલસીક્યારા પાસે ગઈ. હિંદુઓની નાની કન્યાઓ બચપણથી જ નાના છોડવાઓને દેવ માનીને પૂજતાં શીખે છે.

તુલસીક્યારાની પાસે જતાં જ જ્ઞાનદા પોતાની જાતને સંભાળી શકી નહિ. પ્રણામ કરવા બેઠી તે પાછું ઊઠાયું જ નહિ. સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતી કરતી તે જમીન પર જ પડી રહી.

અંતરાત્મા દુઃખેથી ચીસ પાડી ઊઠયો—ઓ ભગવાન! ઓ દયામય! આજ ઠેકાણે તમે મારા બાપુને તમારા ચરણોમાં

સ્થાન આપ્યું છે. હવે મને અને મારી દુઃખી માતાને પણ તમારી ગોદમાં લઈ લો. હવે અમારાથી વધારે સહન નથી થતું.

૯

ચૈત્રના આખરી દિવસોમાં ઋતુ અનુકૂળ ન હોવાને કારણે, નાની વહુ પોતાને પિયર ન જઈ શકી. પણ એ મહિનો પૂરો થયો કે તરત જ, એનો નાનો ભાઈ, પોતાની બ્હેનને તેડવા આવ્યો.

આજે શુભ દિવસ હતો. તહેવાર ઉપરાંત આજે યાત્રાનો દિવસ હતો. એટલે આ અવસરે અતુલ પણ પોતાને ઘેર આવ્યો હતો. સ્વર્ણમંજરીએ આજે એને પોતાને ઘેર નિમંત્રણ આપ્યું હતું.

બપોરે અતુલ અને માધુરીના મામા બન્ને જમવા બેઠા. સ્વર્ણમંજરી પાસે બેસીને જમાડતી હતી.

એણે જાણી જોઈને પીરસવાનું કામ માધુરીને સોંપ્યું હતું. પરંતુ રસોઈની લગભગ બધી જ વસ્તુઓ જ્ઞાનદાએ તૈયાર કરી હતી. પણ બહારનો કોઈ માણસ પૂછત તો સ્વર્ણમંજરી, આ સાચું જૂઠાણું તરત કહી દેત કે, એ જ્ઞાનુડીને તો અમે અમારા રસોડામાં અડકવાય દેતા નથી.

એટલે કોઈની થાળી પીરસવી, એ જ્ઞાનદાને માટે નિષેધ કાર્ય હતું. એ ઉપરાંત, એ બિચારી લજ્જાની મારી કોઈની આગળ નીકળતી પણ નહોતી. જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી ઘર સિવાયના માણસોની દૃષ્ટિથી એ હંમેશાં પોતાની જાતને બચાવી લેતી.

અતુલની સાથે માધુરીનું લગ્ન થવાનું હતું, એટલે જ એ સુંદરી રૂપાળા શણગાર સજીને, આખી દુનિયાની લાજશરમ પોતાનામાં પ્રગટ કરીને, પોતાના અનાડી હાથે પીરસવામાં જ્યારે ભૂલ ઉપર ભૂલ કરતી ત્યારે હેતાળ કાકી સ્વર્ણમંજરી ક્યારેક મશ્કરીમાં, ક્યારેક ગાળ દઈને અને ક્યારેક હસવામાં એ ભૂલોને દાબી દેવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી. એ જ વખતે આખી દુનિયાનો તિરસ્કાર સહન કરતી બિચારી જ્ઞાનદા રસોડાના એક ખૂણામાં બેઠી બેઠી રસોઈ ગોઠવીને માધુરીને મદદ કરતી, અને ભૂલો ઓછી થાય એની કાળજી લેતી. પણ માધુરીનું અજ્ઞાન આ સહૃદય સહાય છતાં ઉઘાડું પડી જતું.

સ્વર્ણમંજરીએ વાતમાં ને વાતમાં માધુરીના લગ્નની વાત છેડી, ત્યાં તો એ નાસીને રસોડામાં જઈ પહોંચી.

જ્ઞાનદાએ પૂછ્યું—શું જોઈએ, બ્હેન ?

માધુરી—કંઈ નહિ, બ્હેન ! પણ મારાથી હવે આ કવાયત નહિ થાય.

બસ, એ તો હાથમાંની થાળી ધબ દઈને જમીન પર પછાડીને બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

સ્વર્ણમંજરીએ બહારથી જરા બૂમ પાડીને કહ્યું—બેટા, જરા મીઠું લાવજે.

પણ મીઠું પીરસવા માટે માટે માધુરીનો પત્તો નહોતો.

સ્વર્ણે થોડી વારે પાછી બૂમ પાડી—માધુરી, તારા મામા મીઠા વિના બેઠા છે, જરા જલદી આપી જા.

તો પણ માધુરી ન આવી. સ્વર્ણમંજરીએ ક્રોધમાં બૂમ પાડીને કહ્યું—કેમ કોઈ સાંભળતું નથી ? મહેમાનોને અધૂરા જ જમાડવા છે ?

આટેલું છતાં પણ, જ્યારે માધુરી ન આવી ત્યારે જ્ઞાનદાએ ચુપ બેસી રહેવું ઉચિત ન માન્યું. એણે વિચાર્યું, મીઠું તો એવી વસ્તુ છે, કે જે હાથ અડકાડયા વિના પણ પીરસી શકાય છે. એટલે જ કદાચ આ આજ્ઞા કાકીએ આમ પોતાની ઉપર કરી હશે. આમ મન મનાવીને, મેલી અને થીગડાં મારેલી સાડીથી અંગ ઢાંકતી જ્ઞાનદા હાથમાં મીઠું લઈને બારણા આગળ આવીને ઉભી રહી. જમનારાઓની નજર ન પડી પણ સ્વર્ણમંજરીએ જોઈ લીધું. એણે કઠોર સ્વરે પૂછ્યું—માધુરી ક્યાં ગઈ?

જ્ઞાનદાએ રસોડામાંથી જ બહુ ધીરે અવાજે કહ્યું—ખબર નથી, બહાર ગઈ છે.

સ્વર્ણમંજરી બોલી—એટલે તું આવી એમ ને? એક વાતને માટે તને કેટલી વખત મનાઇ કરૂં? હજાર વાર કહી ચૂકી કે તારૂં મોઢું જોવાથી સાત પેઢી નરકમાં જાય છે. તું મારી સામે ન આવીશ. આજે અતુલ જમવા આવ્યો છે, એટલે તારે કોઈને કોઈ રીતે અહીં આવવું જ જોઇએ, એમ ને? મીઠાનું વાસણ અહીં મૂકી જા.

વાસણ મુકીને જ્ઞાનદા ચાલી ગઈ. એ ત્યાંથી જીવતી એટલા માટે પાછી ગઈ, કે ધરતીમાતાએ ફાટીને એને માગ ન દીધો.

સ્વર્ણે પોતે ઊઠીને મીઠું પીરસી દીધું.

પછી પોતાની જગાએ બેસીને અતુલને સંબોધીને કહેવા લાગી—તું તો પુરુષ છો. તને વળી શરમ કેવી, કે નીચું મોઢું રાખીને જમે છે?

માધુરીના મામાએ પૂછ્યું—આ છોકરી કોણ છે?

સ્વર્ણે જરા હસીને કહ્યું—કોઈ નહિ, તમે તમારે જમો.

પરન્તુ અતુલને માટે બધું ખાવું સ્વાદહીન બની ગયું. પૂરીનો કોળિયો કોઈ રીતે એના ગળામાં ઉતરતો જ નહોતો.

આજે એ માધુરીને જોઈને એના રૂપ પર જરૂર રીઝી ગયો હતો. વળી જ્ઞાનદાનેય એ સારી પેઠે ઓળખતો હતો. આ વખતે જ્ઞાનદા એને ચાહતી હતી, કે એનો તિરસ્કાર કરતી હતી એની એને ખબર નહોતી. તથાપિ એક દિવસ તો એ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્યાર કરતી હતી, એ વાતની અતુલને બરાબર ગમ હતી, પરન્તુ એ દિવસોમાં પણ, કોઈ દિવસે જ્ઞાનદાએ મર્યાદા મૂકીને, એની સામે આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. એટલે અતુલથી જ્ઞાનદાને માથે ઢોળાયલો નિર્લજ્જતાનો આરોપ સહન ન થયો.

ત્રીજે પહોર, નાની વહુ પોતાની દીકરી માધુરીને લઈને પિયેર ચાલી ગઇ. પરન્તુ જતી વખતે એ દુર્ગાને ન મળી. માત્ર રસોડામાં જઈને છાનીમાની જ્ઞાનદાના હાથમાં દસ રૂપિયાની નોટ મૂકીને ચુપચુપ ચાલી ગઈ. જ્ઞાનદાના પ્રણામ પણ એણે પૂરા ઝીલ્યા નહિ.

આખાય ઘરમાં એક જ એવું માણસ હતું, જે આ છોકરીના અંતઃકરણ સુધી પહોંચ્યું હતું; અને તે નાની વહુ. પણ આજે કોણ જાણે કેટલા દિવસને માટે તે બીજે ઠેકાણે ચાલી ગઈ.

નાનીવહુના રહેવાથી પણ જ્ઞાનદાનું કંઈ ખાસ દુઃખ ટળે એમ નહોતું. કોઈની વ્યથામાં હમદર્દી બતાવવી અને એનું દુઃખ દૂર કરવું એ એક વસ્તુ છે, પણ આ વસ્તુ બધા જ કરી શકતા નથી. તો પણ નાની કાકીને જતી જોઈને આજે જ્ઞાનદાનું અંતર રડી પડયું.

વૈશાખ અડધો વીત્યો હતો. એક દિવસ, અનાથનાથના ઓફિસ જવાને વખતે સ્વર્ણમંજરી આખી દુનિયાની ચિંતા

મુખ પર લાવીને એની પાસે આવીને ઉભી રહી.

અનાથબાબુએ ફરીને પૂછ્યું—શું થયું, ભાભી ?

સ્વર્ણે કહ્યું—ભાઈ, તમે આ શું કરો છો ? દુર્ગા વહુનો આ તો અંતકાલ છે !

અનાથનાથે હાથમાંનો હુક્કો નીચે મૂકીને કહ્યું—હેં ! શું કહો છો. ભાભી ? મને તો આની જરાય ખબર જ ન પડી.

સ્વર્ણે કહ્યું—ના, ના, એટલી બધી ગંભીર નથી કે આજે મરી જાય. પણ એટલું ખરું કે હવે એ વધારે દિવસ નહિ કાઢે. બહુ બહુ તો પંદર દિવસ તો હદ થઈ. ત્યાર પછી છ મહિના કે વરસ સુધી પેલી રાંડ જ્ઞાનુડીનું લગન નહિ થઈ શકે. પણ આપણી માધુરીનું જલદી કરી નાંખીએ તો સારૂં. હું તો આ અષાઢમાં જ એનું લગ્ન કરી દેવાની છું. આવો છોકરો દીવો લઈને શોધવા જઈશું તો પણ નહિ મળે. એ ઉપરાંત, સૌથી મોટી વસ્તુ તો એ છે કે, આપણે એક પૈસોયે આપવો નહિ પડે. છોકરાએ પોતે થઈને આપણી માધુરીને પસંદ કરી છે. એ એના રૂપગુણ પર મોહિત થયો છે એટલે એની માનું હવે કશું જ નહિ ચાલે. નકામી વાર કરવામાં આવી તક હાથથી હું તો નથી જવા દેવાની.

અનાથનાથે ફરીને ગરદન હલાવીને કહ્યું—ના, ના, એવું તે કંઈ થાય, ભાભી ! તમે મારા ઘરનાં માલિક છો. કર્તાકારવતા તો ઘરમાં તમે જ છો ને તમારી એ છોકરી છે. તમે તમારી છોકરીને તમારી બ્હેનના દીકરા સાથે પરણાવો, એમાં હું ચું કે ચાં નથી કરવાનો, બસ ?

સ્વર્ણમંજરીએ ગર્વથી કહ્યું—એ તો મને વિશ્વાસ છે, કે તમે મારી વાત ઉથાપો એવા નથી. આજ સુધી મારી એક

વાત તમે ટાળી નથી. એટલે જ હું કહું છું કે હું જે કહું તે કરો. હવે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. જેમ બને તમે જલદી, આ બલાને હવે આપણા ઘરમાંથી કાઢો. એ કર્યા વિના માધુરીનું લગન ન થાય. આમ તો ફળિયાના નફ્ફટ સ્ત્રીપુરુષો જાતજાતની વાતો કરે છે. અને ન કરે નારાયણને દુર્ગા વહુને કંઈ થઈ ગયું તો આપણે નકામાં મુશ્કેલીમાં પડી જઈશું. તમે મનમાં બરાબર માનજો કે જ્ઞાનુડી તો તમારા ઘરનું મુડદું છે. એ મુડદાને જલદી બહાર કાઢો, નહિ તો એના સડાની બદબોથી આપણું રહેવું મુશ્કેલ બની જશે.

મોટી ભાભીની દરખાસ્ત પર વિચાર કરતા કરતા અનાથનાથ ઑફિસમાં ચાલ્યા ગયા.

ઘણાં દિવસ પછી, એક દિવસ બપોરે સ્વર્ણમંજરીએ દુર્ગાને દર્શન દીધાં. કોઈપણ જાતના ભાવ વિના પૂછ્યું—દુર્ગા-વહુ, આજે તબિયત કેમ છે?

દુર્ગાએ મહાકષ્ટે પાસું બદલીને, હાથને જરા ઉલ્ટાવીને કહ્યું—તબિયત તો ઠીક છે. હવે તો બહેન ઇશ્વરને ઘેર જવાનો સમય છે. તમે એટલો જ આશીર્વાદ આપો કે મારે હવે વધારે ભોગવવું ન પડે.

સ્વર્ણમંજરીએ સહાનુભૂતિના સ્વરે કહ્યું—દુર્ગા વહુ, એવું ગાંડું શું બોલે છે! એ તો ભગવાન કરશે તો ઠીક થઇ જશે.

દુર્ગા ચુપ રહી. આ કથનનો એણે પ્રતિવાદ ન કર્યો.

એટલે સ્વર્ણમંજરીએ કામની વાત છેડતાં કહ્યું—હા, હું એ કહેવા આવી હતી કે છોકરી ઉંમર લાયક છે. એટલે વર એકદમ છોકરો હશે, તે કેમ ચાલશે? વરની ઉંમર જરા વધારે

છે, પણ એ જ ઠીક છે. એને માબાપ નથી. એટલે પોતે જ પોતાના ગામથી. છોકરીને જોવા આવનાર છે, એવો પોતાના માણસ સાથે સંદેશો મોકલ્યો છે.

કોઈનાં માબાપ અમર હોય તો જુદી વાત, પણ સ્વર્ણમંજરીએ વરની જે ઉંમર કહી, તે ઉંમરે તો કોઈના જ માબાપ જીવીત ન રહી શકે.

સ્વર્ણે કહ્યું—હવે તો કાળીમાતા એટલી કૃપા કરે, કે એ છોકરીને પસંદ કરી લે, એટલે તારા હિયેરની મહેનત સફળ થાય. દેવાલેવાનું તો પાછળથી થઈ રહેશે.

વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ, દુર્ગા આગ્રહની મારી ઊઠીને ખેઠી થઈ ગઈ, અને આંખોમાં આંસુ ભરીને, જેઠાણી ભણી જોઈને કહેવા લાગી—મોટી બહેન, તમે જરા ધ્યાનપૂર્વક જોજો; કે અહીંની વાત પણ ન બગડે. હું એટલું જોઈને મરું... કહેતાં કહેતાં દુર્ગાની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં.

સ્વર્ણે કહ્યું—દુર્ગાવહુ, હું તો મારાથી બનતું બધું જ કરવાનું નથી ચૂકતી. હું તો રાતદિવસ ઠાકોરજીને એજ પ્રાર્થના કરું છું કે, હે નારાયણ! ગમે તેમ કરીને આ છોકરીનું ઠેકાણું પાડી દો. અને છોકરીનું લગન ઈશ્વર કરશે તો તું તારી આંખે જરૂર જોઈશ.

દુર્ગાએ ચુપચાપ પાલવથી આંસુ લૂછ્યાં. સ્વર્ણે લાગ જોઈને વાત શરૂ કરી—બિચારો અનાથ બાળબચ્ચાંવાળો રહ્યો. કહેવાના દોઢસો રૂપિયા પગાર મળે છે, પણ એક પૈસો ખર્ચમાંથી બચતો નથી. બિચારો એની પોતાની દીકરીનું લગન પણ કોણ જાણે કઈ રીતે કરશે, એય પ્રભુ જાણે. એમાંથી કેમ કરીને

છૂટવું એ ચિંતામાં હું અડધી થઈ ગઈ છું. એમાંય જ્ઞાનુના લગનનું ખર્ચ પણ એને માથે પડ્યું એટલે એ બિચારો શું કરે? તું તો બધું સમજે છે, દુર્ગાવહુ. અનાથનાથથી શરમના માર્યા તારે મોઢે નથી કહેવાતું, પણ મારી દ્વારા કહેવડાવ્યું છે કે, ખર્ચને પહોંચી વળવા તું આ ઘરમાંનો તારો ભાગ ઘરેણે આપવાની હા પાડે તો મુશ્કેલી ઓછી થાય ખરી. તારે કશું જ કરવાનું નહિ રહે, માત્ર અંગૂઠાની છાપ દસ્તાવેજ પર કરી આપજે. કેવળ અંગઉધાર તો આજ કોઈએ ધીરવા તૈયાર નથી થતું. આ કળિયુગ જ એવો છે કે તમે મરો કે જીવો કોઈ તમારો વિશ્વાસ નહિ કરે.

દુર્ગા તરત બોલી ઊઠી—બહેન, હવે હું કેટલા દિવસ જીવવાની છું. તમે જે કહો તે કરવા તૈયાર છું. તમે માત્ર એટલું ધ્યાન રાખજો કે, મારી દુઃખી દીકરીને સાસરામાં એકલું દુઃખ જ ન મળે.

"ના, ના, દુઃખી તે શી રીતે થાય? બાપ અને કાકા, મા અને કાકીમા વળી ભેદ શું છે? આવું ન હોત તો હું શા ખાતર ખાવુંપીવું છોડીને, આ છોકરીની ચિંતામાં રાતોના ઉજાગરા કરત? મારે મન તો માધુરી એવી જ્ઞાનદા. જ્ઞાનુ, બેટા! તારી બાના આંસુ જરા લૂછ અને ઓશીકે બેસીને જરા પંખો નાખ."

આટલું કહીને એકી સાથે આશા અને વિશ્વાસ દઈને દુર્ગાના ભાગનું ઘર હોઈયાં કરી જવાનો ત્રાગડો રચીને સ્વર્ણમંજરી ચાલી ગઈ.

આજે ઘણા દિવસ પછી, દુર્ગાના નિર્બળ અને સુક્કા મુખ પર આનંદની આભા ચમકી. દીકરીના હાથમાંથી પંખો

ક્યાં ? એક વર્ષ થોભીને ફાંફાં સમાવાનો વખત ક્યાં છે ? છોકરી તો ચૌદ વર્ષ પૂરાં કરીને પંદરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે! પૂર્વજો તો જેટલી વાર થાય છે, તેટલા નરકના અંધારા કૂવામાં વધારે ને વધારે ઊંડા ઊતરતા જાય છે! અને આ કંઈ કુળવાન ઘરની કન્યા નથી. ગામના આગેવાનો નાતબહાર મૂકવાની ધમકીઓ આપીને લાલપીળી આંખો દેખાડે છે ! હવે રાહ જોવાની તો વાત જ ક્યાં છે ? અહીં તો ગમે તેને ગળે વળગાડો, કાલે વિધવા થતી હોય તો વાંધો નહિ, પણ કોઈ મરણોન્મુખ વૃદ્ધને પરણાવો પણ ધર્મની રક્ષા કરો અને પૂર્વજોને નરકમાં જતા અટકાવો !"

આ વિના બીજી સલાહ મળતી જ નહોતી. હજી દીવા થયા નહોતા. એ અંધારામાં જ્ઞાનદા પોતાના લાંછિત અને તિરસ્કૃત શણગારની સામગ્રી ઉતારવા, ચુપચુપ અંદર આવી. મુડદાની જેમ દુર્ગા પડી હતી. થોડી વાર રાહ જોઈને અભાગી દીકરી ચુપચુપ આવીને માતાના પગ પાસે બેસી ગઈ. માતાએ જાણીને પણ શ્વાસ ન લીધો. રાહ જોઈ જોઈને આખા દિવસની થાકેલી જ્ઞાનદા ભૂખી ને તરસી માતાના પગ આગળ જ ઊંઘી ગઈ.

૧૦

દુર્ગાદેવીની એવી અવસ્થા હતી, કે ઘડીમાં શું થશે એનું કંઈ કહેવાય એમ નહોતું. આવી દશામાં પણ જ્યારે એણે પાડોશની સ્ત્રીઓને મોઢેથી શાસ્ત્રવાણી સાંભળી કે આટલી મોટી કુંવારી કન્યા એના પૂર્વજોને નરકમાં લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ પોતે મરણ પામશે તો નરકમાંય એને સ્થાન

મળવાનું નથી. આ બધી શાસ્ત્રીય વાતો સાંભળીને પરલોકની યાત્રાને માટે પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરતી દુર્ગાનો પીળો ચહેરો પૂણી જેવો સફેદ થઈ ગયો.

ઘણા દિવસથી સતત આઘાતો સહન કરી કરીને દુર્ગાનું હૃદય સૂનું થતું જતું હતું. એટલું જ નહિ પણ, ત્યાંથી સ્નેહ કે વાત્સલ્યની ભીનાશ પણ ધીરે ધીરે સૂકાતી જતી હતી. જે પુત્રી ઉપર એની અપાર મમતા હતી, અને જેને વહાલ કરતાં એ થાકતી નહોતી, તેજ પુત્રીને દૃષ્ટિ સમીપ જોતાં એની વેદનાનો પાર નહોતો. તેમાંય આજની નિષ્ફળતા સાંભળીને તો પોતાની પરલોકયાત્રાની વચ્ચે કંટક બનીને ઊભેલી પોતાની દીકરીની વિરુદ્ધ એનું આખું હૃદય કઠોર પથ્થર જેવું બની ગયું. એમાં મમતા, મોહ કે સ્નેહનો તો અંશ જરાય બાકી નહોતો.

આખરે અનાથબાબુને બોલાવીને એણે કહ્યું—ભાઈ, મેં સાંભળ્યું છે કે, પેલા ફુલિયાવાળા ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય ફરીથી લગ્ન કરવાના છે. મારા મરતાં પહેલાં તમે એક વાર ત્યાં આખરી પ્રયત્ન ન કરો?

અનાથને આમાં બિલકુલ શ્રદ્ધા નહોતી. એટલે એણે વાત ઉડાવી દેવાના આશયથી કહ્યું—ના ના, ગોપાલાચાર્ય હવે તે શું ફરી લગ્ન કરે! કોઈએ તમારી મશ્કરી કરી હશે, ભાભી!

દુર્ગાએ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું—ભાઈ, આવે વખતે મારી મશ્કરી કોણ કરે? ભાઈ, એમની ઉંમરવાળા પુરુષો બીજું લગ્ન કરે છે ખરા! હું તમને વિનંતિ કરું છું. તમે જઈને તપાસ તો કરી આવો. જીવતાં તો મારાથી કંઈ શુભ ન થયું, પણ હવે મર્યા પછી મારા મુખમાં દેવતા મૂકનાર પણ કોઈ નહિ મળે;

આ વખત દુર્ગાને સૌથી મોટી આ જ આશંકા હતી. એને આ અંત સમયે એવું થતું હતું કે, આ છોકરીને નવ મહિના ગર્ભમાં રાખી એનું લાલનપાલન કર્યું એ બધું મિથ્યા જશે ? જેને હાથે મર્યા પછી અગ્નિ પણ ન પામું, એ છોકરી શા માટે પેદા થઈ ?

ગભરામણની મારી ત્રણ વખત પ્રયત્ન કરીને એ બિછાનામાં જ બેઠી થઇને બોલી—ભાઇ, ગમે ત્યાં થાય, ગમે તેની સાથે થાય અને ગમે તેવી રીતે થાય, પણ મારા મરતા પહેલાં એ કાળમુખીનું ક્યાંય લગ્ન કરી દો. ભાઈ, મારા આ મરતી વખતના આશીર્વાદ પામીને તમે રાજા જેટલા સુખી થશો.

આમાં તો અનાથનાથનો પણ સ્વાર્થ ઓછો નહોતો. એટલે એજ દિવસે અનાથબાબુ ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં ખુશ-ખબર પૂછવાને બહાને ગયો. એ ફરી પરણવાના છે, એ ખબર સાચી સાંભળીને એને જરા અચંબો થયો. માત્ર ગોપાલ ભટ્ટાચાર્ય ફરી પરણવાના છે એટલી જ ખબર પડી હોત તો, અનાથનાથને બહુ નવાઈ ન લાગત પણ એણે તો એ પણ સાંભળ્યું કે ચારપાંચ છોકરીઓનાં માબાપ પોતાની પુત્રીઓનો ભાર પોતાના માથેથી ઉતારવા, ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યની ખુશામત કરી ગયાં હતાં, ત્યારે તો એ દંગ જ થઈ ગયો.

અહીં આવી સ્થિતિહતી છતાં, જેણે જેણે સાંભળ્યું કે, દુર્ગા પોતાની દીકરીનું લગ્ન અહીં કરવા ઇચ્છા રાખે છે, તે સૌએ 'છી છી' કહીને ફિટકાર જ દેખાડ્યો. આટલો ફિટકાર છતાં, દુર્ગાનું મન ચલિત ન થયું. એ તો આ વખતે મરવાની અણિ પર હતી, એટલે ગમે તે ભોગે, એને તો જ્ઞાનદાનું લગ્ન જોવું હતું. અને આજ એની અંતિમ અભિલાષા હતી.

બંગાળીની દીકરી હતી. કેટલા જન્મોથી શાસ્ત્રની વેદી પર જે કન્યાઓનું બલિદાન દેતી આવી છે, તે આજે આવું સામાન્ય કુંડું કામ કરતાં, તે શી રીતે અચકાય? દુઃખ ઓછું હતું તે વળી ગોપાલ ભટ્ટાચાર્યે કહેવડાવ્યું કે, એ પોતે પહેલાં છોકરીને જોશે; ત્યાર પછી જ લગ્નની હા કે ના પાડશે. આ દુર્ભાગી દેશની વિશિષ્ટતા છે કે, આવા કાળના મુખનો ગ્રાસ બનેલા વૃદ્ધો પણ, આ જાતના શોખ રાખી શકે છે!

ગરમીની ઋતુમાં સુકાકલું ઘાસ, જેમ પાણીના એક જ છંટકાવથી પાછું લીલું બની જાય છે, તેપ આ એક જ આશાજનક ઇશારાથી, દુર્ગાની નિર્જીવ બની ગયેલી આશા, પળ વારમાં જ અંકુરિત થઇ ગઈ. દુર્ગાએ દિયેરનો હાથ પકડીને ખુશામત કરતાં કહ્યું—ભાઈ, તમને હું મારા નાના ભાઈ સમજું છું. નાના ભાઈ લેખે તમે મારું આટલું કામ કરી આપો. આજ પાંચમનાં લગ્ન લેજો. ભાઈ, મારો અંત સુધારવા ખાતર, અને આ અભાગણી અનાથ દીકરીને ખાતર તમે આટલું કરજો, બાપુ!

જ્ઞાનદાએ જ્યારથી સાંભળ્યું કે કુંવારી કન્યાથી માતાનું ક્રિયાકાંડ પણ ન થાય, ત્યારથી તો એણે ખાવાપીવાનુંય છોડી દીધું. એ પણ બંગાળીની જ દીકરી હતી. એટલે એના અંતરમાં પણ વ્યથાનો અગ્નિ પ્રજળવા માંડયો.

ત્રીજે પહોરે રસોડામાં બેસીને જ્ઞાનદા માતાને સારું કાંજી તૈયાર કરતી હતી. એ વખતે હજી એક વાર રૂપની પરીક્ષા દેવાનું તેડું આવ્યું.

સ્વર્ણમંજરીએ પોતે ઉતાવળે આવીને કહ્યું—અલિ, જ્ઞાનુ! ચૂલા પરથી કાંજીનું વાસણ ઉતારી મૂક. ચાલ, જલદી ચાલ.

ગેલા લોકો તને જોવા આવ્યા છે. માત્ર સાડી બદલી લે. એ તો ચાલશે બધું.

આટલું કહીને સ્વર્ણ જેટલી ઝડપથી આવી હતી તેટલી ઝડપથી ચાલી ગઈ.

અનાથનાથ હજી ઑફિસમાંથી આવ્યા નહોતા, એટલે અતિથિઓના સત્કારનો બોજો સ્વર્ણને માથે હતો. છોકરીને જોવા ખુદ વરરાજા આવ્યા હતા. દૂરના સગપણનો એક ભાણેજ પણ સાથે હતો. જુવાનની ચકોર દૃષ્ટિ, રૂપ જોવામાં ખત્તા નહિ ખાય, એ અગમચેતી વાપરીને વૃદ્ધ મામા, ભાણેજને સાથે લાવ્યા હતા. એનીજ એ સલાહ હતી કે છોકરીને ખાસ શણગાર વગર જ રજુ કરવી. કારણ કે શણગારના ઓઠા નીચે કેટલીક વાર સાચુ રૂપ પરખાતુ નથી.

ભાણેજ તો પાછો ૭ વાગ્યાની ગાડીએ કલકત્તે જવાનો હતો.

સ્વર્ણે જ્ઞાનદાને જલદી આવવાની તાકીદ કરી, પણ જ્ઞાનદા કોઈ રીતે આવતી જ નહોતી. એક સાડી પહેરતાં જેટલી વાર લાગે, તેના કરતાં વધારે સમય લાગતો જોઇ, સ્વર્ણે કામ કરનારી દાસીને તેડવા મોકલી. દાસી તેડીને આવી ત્યારે જ્ઞાનદા બધાં જ કપડાં બદલીને આવી. આ શણગાર જોઇને, સ્વર્ણે ગુસ્સે થઇને ધીરેથી કહ્યું—જા, પાછી જા. બધું ઉતારીને જ આવ. જલદી આવ, આ લોકો ખોટી થાય છે.

જોવા આવેલા લોકોએ આ ભાંજગડ સાંભળીને અંદર દૃષ્ટિ કરી. વર આ બધું સમજી ગયો. એણે કહ્યું—કંઈ વાંધો નહિ, જેમ હોય તેમ લાવેને ! અમારે ઉતાવળ છે.

જ્ઞાનુ બિચારી બહાર આવી ત્યારે એનો વિચિત્ર પહેરવેશ

જોઈને, જુવાન ભાણેજથી હસવું રોકાયું નહિ. એણે ઊભા થઈને કહ્યું—કાલે અમારા નિર્ણયની ખબર આપીશું. આટલું કહીને એ પોતાના વૃદ્ધ મામાને લઈ ચાલતો થયો.

નાસ્તાની તૈયારી રાખી હતી, પણ ગાડીની ઉતાવળને કારણે એમને અડકવાની ફુરસદ પણ નહોતી.

કાલે ખબર કરવાની મતલબ સ્પષ્ટ હતી. સૌ સમજી ગયાં. મોટી કાકીએ મોટે સાદે ગાળોનો વરસાદ વરસાવીને, આખી નિષ્ફળતા જગજાહેર કરી. દુર્ગાની તબિયત સારી નહોતી, એટલે અનર્થની શંકા કરીને પાડોશીઓ દોડી આવ્યા. એજ અવસરે અકસ્માત અતુલ પણ આવી ચઢ્યો. એ પણ છ વાગ્યાની ગાડીએ કલકત્તે જતો હતો. પણ રસ્તામાંથી જતાં જતાં આ ઘુમરાણ સાંભળીને, એને પણ અનર્થની શંકા આવી, એટલે એ પણ અંદર આવ્યો.

અતુલને જોઈને સ્વર્ણનો ક્રોધ સો ગણો અને ક્ષોભ હજાર ગણો વધી ગયો. બિચારી ભાગ્યહીન છોકરીની જોરથી ગરદન પકડીને સ્વર્ણે અતુલની આગળ ધરતાં કહ્યું—જરા જો તો ખરો અતુલ, આણે ચહેરાની શોભા કેટલી વધારી દીધી છે તે!

સાચે જ, જ્ઞાનદાના ચહેરાને જોઈને, હસવું ખાળવું મુશ્કેલ હતું. એના હોઠનો રંગ ગાલે, અને ગાલનો રંગ હોઠે લાગી ગયો હતો. સિંદુર પાંથીમાં લગાવવાને બદલે બાજુએ લાગ્યું હતું. લુખ્ખા વાળને ભીંજવવા પ્યાલીમાંનું બધું તેલ માથામાં નાખી દીધું હતું, એટલે તે..ના રેલા છેક કાન પર અને કપાળે ઉતરી આવ્યા હતા.

બેત્રણ પાડોશણો પાસે ઊભી હતી, તે તો જોરથી હસી પડી. એકની કેડે નાનું છોકરું હતું, તેણે પણ તોતડી જીભે મશ્કરી કરી.

આ છોકરીની મશ્કરીથી પાછાં બધાં હસી પડ્યાં. 'પાજી' કહીને માતાએ છોકરાને ગાલે ચૂંટી ખણી.

પરંતુ અતુલના હૃદયમાં જાણે કોઈએ દેવતામાં ધગધગાવેલો સળિયો હુલાવી દીધો. ઘણા દિવસ થયાં એણે આટલી પાસેથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ, જ્ઞાનદાના મુખ પર નહોતી ઠેરવી. માત્ર બીજાને મોઢે સાંભળ્યું હતું કે, રોગથી એનો ચહેરો બગડી ગયો છે. પરંતુ એ ચહેરો આટલો બધો કદરૂપો બની ગયો હશે, એની તો એણે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી કરી. જે દિવસે પોતે રોગની ભયંકર બિમારીનો ભોગ બનીને મૃત્યુના મુખમાં હોમાનાર હતો, ત્યારે આજ મુખ પર આફ્રિન થઈ ગયો હતો અને આજ મુખને એણે વહાલભરી દૃષ્ટિથી નીરખ્યું હતું. એ વખતે આંખોમાં ઋણનો નશો હતો, કોઈને ઉપકારવશ કરવાનો તોછડો ગર્વ નહોતો. તે દિવસે એણે સાચા દિલથી અને સંપૂર્ણ હૃદયથી વહાલ બતાવ્યું હતું. આજે જ્યારે એણે અકસ્માત જોયું કે એ જ મુખ પર યમરાજ પોતાની નોટીસ બજાવવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, ત્યારે તે પોતાની જાતને પળવાર ભૂલી ગયો. એ કંઈ કહેવા જતો હતો, પણ સ્વર્ણના ઊંચા સ્વરમાં એ દબાઈ ગયો.

સ્વર્ણે કહ્યું—એય, તું તો વેશ્યાઓને ય વટાવી ગઈ! એક સ્મશાન જતા મુડદાને રીઝવવા આ શણગાર સજીને આવી? અને પરિણામ તો એ આવ્યું કે તારા મોઢા પર લાત મારીને એ ચાલ્યો ગયો.

કોઈએ પૂછ્યું—મોટી વહુ, આ ભૂતડીનો વેશ કોણે સજાવ્યો? લાગે છે ડોસો નાપસંદ કરીને ગયો!

સ્વર્ણે જ્ઞાનદા તરફ જોઈને કહ્યું—બીજું કોણ કરે? પોતે જ કરીને આવ્યાં છે. માતા તો બેહોશ પડી છે. મેં કહ્યું કે માત્ર સાડી બદલીને આવજે, ત્યારે આ બધો શણગાર સજીને આવી! અને શણગારમાંય શું? એક છાપેલી જૂનીપુરાણી

સાડી અને અતુલની આપેલી બે અંગડીઓ. એને દસ વખત દહાડામાં પહેરે છે ને દસ વખત કાઢે છે. કાળમુખીને આ અંગડીઓ પહેરીને બહાર નીકળતાં લાજ પણ નથી આવતી! જા, અંદર જા, મર.

બિચારી નિરાધાર છોકરી તરફ અછડતાં કરુણા અને તિરસ્કાર બતાવીને બધાં ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. માત્ર એક જ અંતર્યામી કે જેનાથી આ વિશ્વમાં કંઈજ ગુપ્ત નથી તેની આંખોમાંથી બે આંસુ સર્યાં હશે. જન્મથી માંડીને આજ સુધી લજ્જાને લીધે જે છોકરીએ માથું ઊંચું કરીને જોરથી વાતચીત પણ નથી કરી, તે જ છોકરી આજે લાજશરમને નેવે મૂકીને પોતાના સૌન્દર્યહીન શરીરને પોતાને જ હાથે શણગારીને એક વૃદ્ધની આગળ વેચવા આવી હતી. પણ એ શરીર આખરે ન જ વેચાયું. એટલે જ આજે પાડપાડોશના માણસો છી છી કરીને ચાલ્યા ગયા, કોઈએ ક્ષમાશીલ દૃષ્ટિથી જોયું જ નહિ.

જ્ઞાનદા મૂર્તિની જેમ ઊભી હતી. આજ સુધી જાહેરમાં એ આમ રડી નહોતી. આજે અતુલની સામે બીજી વખત એની આંખમાંથી આંસુ વહી ચાલ્યાં. બિચારી આંસુ લૂછતી લૂછતી કંઈ પણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ ચાલી ગઈ.

કલકત્તે જવા માટે હવે તે દિવસે એક પણ ગાડી નહોતી, એટલે એ સાંજે અતુલ ઘેર પાછો ગયો. રસ્તામાં બધી યાદ ફરી તાજી થઈ. તેમાં નાની માસીએ કહેલી તે દિવસની વાત વારંવાર સાંભરવા માંડી. તે દિવસે પિયેર જતી વખતે નાની માસીએ અતુલને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—બેટા, જે માણસ હીરાને છોડીને કાચને સ્વીકારે છે, તેને પાછળથી બેહદ પસ્તાવો થાય છે.

એ દિવસે એ વાતના મર્મને બરાબર સમજી શક્યો નહોતો.

પરંતુ આજે એને બરાબર સમજાયું કે એ તો પોતાની ઉપર જ મારેલું મેણું હતું. નિર્લજ્જ કહીને જેને આજે સૌએ શરમિંદી બનાવી દીધી, એની લજ્જાની સીમા કેટલી છે, એનું પણ આજે એને સ્મરણ થયું.

હજી સળસકું થયું નહોતું, એટલામાં અનાથબાબુ અતુલને બોલાવવા આવ્યા. જરાય ભાવ વિના કહ્યું—દુર્ગાદેવી પરલોક સિધાવી, આપણે સ્મશાન જવું પડશે.

'ચાલો' કહીને અતુલ સાથે ગયો. દોઢ વર્ષ પહેલાં તુલસી ક્યારાની પાસે જેમ મૃત પિતાના બે પગને ખોળામાં લઈને બેઠી હતી તેમ, આજે પણ ચુપચાપ મૃત માતાના બન્ને પગને ગોદમાં લઈને જ્ઞાનદા બેઠી હતી. જીવનમાં એક વાર સિવાય કોઈએ એને ચંચળ બની જતાં જોઈ નહોતી. અને તે પણ પિતાની અંત ઘડીએ અતુલના પગમાં પડી કલ્પાંત કર્યું ત્યારે. એટલે એના આ ગાઢ મૌનને જોઈને કોઈને શંકા ન આવી. અને એની તરફ કોઈની દૃષ્ટિ પણ નહોતી. સૌ લાશને લઈ જવાની તૈયારીમાં રોકાયા હતા.

સમય થયો એટલે લોકો શબને ઉઠાવીને લઈ ચાલ્યા. સૌની પાછળ પાછળ જ્ઞાનદા પણ ગઈ. દુઃખી, અનાથ હોવાને કારણે કોઈ પણ સ્ત્રી એની સાથે ન ગઈ. જવાનો ખ્યાલ પણ કોઈને ન આવ્યો.

વર્ષાની મલપતી ગંગા સ્મશાનના વડ નીચે થઈને જોરથી વહેતી હતી. માતાની અંતિમ અગ્નિક્રિયા જ્ઞાનદાએ જ કરી. ચિતામાંથી ભડકા નીકળ્યા, એટલે એ મરદોના ટોળામાંથી નીકળીને ગંગાને કિનારે જઈને બેઠી. કોઈએ એને મનાઈ પણ ન કરી. અને મનાઈ કરવાની જરૂર પણ કોઈને ન લાગી.

કોઇને એવી શંકા પણ નહોતી કે આ શાંત અને સહનશીલ છોકરી કંઈ કરી બેસશે. અતુલને પણ એ આશંકા નહોતી. તો પણ ગંગાના ધસમસતા પ્રવાહની નજીક બેઠેલી જોઇને અતુલનું હૃદય ધડકી ઊઠયું. એક વખત વિચાર્યું કે, લાવ મનાઈ કરું. ફરી વિચાર્યું કે લાવ પાસે જઈને ઊભો રહું, પણ લજ્જાને લીધે એનાથી કશું જ ન થઈ શક્યું.

અગ્નિની આંચ ન પહોંચે એટલે દૂર જ્યાં સૌ બેઠા હતા, ત્યાં આગળ અતુલ જઇને બેઠો. એકાએક એના મનમાં એ સનાતન પ્રશ્ન ઊઠયો કે, જે કાલે હતું તે આજ નથી અને આજે પણ જે હતું તેનું નશ્વર શરીર ધીરે ધીરે ભસ્મ થઇ રહ્યું છે. અત્યારે એને ઓળખી પણ શકાતું નથી! એજ શરીરના આશ્રયે કેટલી આશા, કેટલી આકાંક્ષા અને કેટલી ચિંતા હતી? પળ વારમાં એ ક્યાં જતું રહ્યું? તો હવે એનું મૂલ્ય શું? એને મરતાં કેટલીવાર લાગે?

એની દૃષ્ટિ સમીપ એનું જીવન ખડું થઇ ગયું. લગભગ ત્રણ વરસ પહેલાં એ પણ મરવાની તૈયારીમાં જ હતો; પણ મૃત્યુ ન આવ્યું. અકસ્માત્ એની દૃષ્ટિ અગ્નિમાંથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટાને વીંધીને પેલે પાર ગઈ. એના મને કહ્યું—તે દિવસે મને મરવા ન દીધો તે આ જ છોકરીએ!

અતુલની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એણે મનમાં કહ્યું—રૂપ શું છે, કંઈજ નહિ. રૂપનું જ જો મૂલ્ય હોય તો ત્રણ વરસ પહેલાં રૂપના બજારમાં એણે દેવાળું કાઢયું હતું. તે દિવસે ઘણાં સગાંવ્હાલાંએ પોતા તરફ દૃષ્ટિ પણ નહોતી કરી.

સમય કેમ જતો હતો એનું એને બિલકુલ ભાન નહોતું.

ચિતા ક્યારે હોલવાઈ ગઈ એ પણ એણે ન જોયું. એ તો પેલી નિશ્ચલ બેઠેલી વિષાદમૂર્તિને જ જોયા કરતો હતો.

અનાથનાથે કહ્યું—ચાલો ભાઈ, બાકીનું પૂરું કરી નાંખીએ.

'ચાલો' કહીને સૌ ઊભા થયા, અતુલ તો જાણે સ્વપ્ન જોતો હતો. એ સ્વપ્ન જાણે સરી પડ્યું.

એ વખતે સૂર્યનું તેજ પશ્ચિમમાં ઢળતું હતું. એ આથમતા તેજના આછા પ્રકાશમાં ઘાટ ઉપર પડેલી બે બંગડીઓ જોઈને અતુલ સમસમી ગયો. એ બંગડી એણે જ આપેલી હતી, જેનું કીમતી ઘરેણાથી પણ વધારે પ્યાર કરીને જ્ઞાનદા જતન કરતી હતી. સેંકડો પ્રકારની લાંછનાઓ અને હજારો પ્રકારના ધિક્કાર સહન કરીને પણ જ્ઞાનદા જે બંગડીની મમતા છોડી શકી નહોતી, એને પોતાને જ હાથે તોડીને જ્ઞાનદાએ પોતાની કેફીઅત અતુલને આપી દીધી. અતુલે ઝડપથી આગળ વધીને એ બંગડીને સ્નેહપૂર્વક ઉપાડી લીધી. અખંડ હતી ત્યારે જેની કદર એણે ન કરી તેના તુચ્છ ટુકડાઓને પણ આજે એણે અમૂલ્ય માનીને લઈ લીધા.

પગરવાનો અવાજ સાંભળીને જ્ઞાનદાએ પાછળ જોયું. એ દૃષ્ટિ અતુલથી સહન ન થઈ. એક વખત એનો હાથ પકડવા એ આગળ વધ્યો ખરો, પણ પાછો હઠી ગયો. ત્યાં જ ઊભા રહીને એણે કહ્યું—જ્ઞાનદા, ભૂલ તો માણસ માત્રની થાય છે, પરંતુ...

આટલું કહીને એણે પોતાની મુઠ્ઠી ઉઘાડીને બતાવી. સંધ્યાની

થાળીમાં એ કાચના ટૂકડા ચમકી ઊઠયા. અતુલે એવા જ ગદ્દગદ્દ કંઠે કહ્યું—આજે તું જેને તોડીને નાખી આવી તેને જ હું સ્મશાનમાંથી લઈ આવ્યો છું.

જ્ઞાનદાને કંઈ સમજણ ન પડી. એટલે એણે પોતાના ગાઢ શોકના બોજાથી શિથિલ બનેલી ઉદાસ દૃષ્ટિ અતુલ પર ઠેરવીને ઘણાં દિવસ પછી ધીરેથી શબ્દોચ્ચાર કર્યો—કેમ ?

ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં તો અતુલની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી, પણ એણે એવીજ દશામાં કહ્યું—જ્ઞાનુ, દુર્ગા-માસીની ચિતાના અગ્નિના પ્રકાશમાં મેં એક વસ્તુ બહુ જ સ્પષ્ટ જોઈ, જેને હું કદીય ભૂલીશ નહિ. તેં જોર કરીને કાચની બંગડી તોડી એટલે એ તો તૂટી ગઈ, પણ આપણા ભાવનો એ વિનિમય એવો જ અખંડ છે. એને તોડવાનું બળ તો તારામાં, મારામાં અને કોઈનામાં નથી. હું જે ન કરી શક્યો એ તારાથી પણ નહિ થઈ શકે. એટલે જ એ તૂટેલી બંગડીને લાવીને છાતી સરસી ચાંપીને હું ઘેર જાઉં છું.

જ્ઞાનદા બેહોશની જેમ તાકતી જ્યાંની ત્યાં ઊભી રહી. અતુલે એકાએક એનો નિર્બળ જમણો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં સમાવી દીધો. પરંતુ જ્ઞાનદા તો પથ્થરની મૂર્તિની જેમ ઊભી જ રહી.

અતુલ ક્ષણભર ચુપ રહીને આંસુઓથી રુંધાયલા સ્વરે બોલ્યો—જ્ઞાનુ, મારા પાપનો જે દંડ દેવો હોય તે દે, પણ આવું ન કરીશ ! મેં ગમે તેટલા અપરાધ કર્યા હોય તો પણ

ત્યારે મને પોતાનો કરી લેવો રહ્યો. મારો ત્યાગ કરીને મને દંડ દેવાની શક્તિ તારામાં નથી, એની મને ખબર છે.

આ સાંભળીને જ્ઞાનદાએ માથું ઢાળી દીધું, પણ એના મુખમાંથી શબ્દ ન નીકળ્યો. માત્ર એનો દુબળોપાતળો હાથ અતુલની બદ્ધ અંજલિમાં એક વાર કંપી ઊઠ્યો.

સમાપ્ત

નવવિધાન

૧

શૈલેશ્વર ગોશાલ પહેલી પત્નીના વિયોગ પછી મિત્રો આગળ ફરીથી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાની વાત કરતા ત્યારે શરમના માર્યા એટલા બધા સંકોચાતા કે સૌ મિત્રો મોટેથી હસી પડતા. શૈલેશ્વર કલકત્તાની જાણીતી કોલેજમાં ફીલસુફીના પ્રોફેસર છે. એમની પાસે વિલાયતની ઊંચી ડીગ્રી છે, અને મહિને આઠસો રૂપિયાનો પગાર મળે છે. હજી બત્રીસ વર્ષની પણ પૂરી ઉંમર નથી. પાંચ મહિના થયાં નવ વર્ષનો એક બાળક મૂકીને એમની પત્ની અવસાન પામી છે. કલકત્તામાં પટલડાંગા સ્ટ્રીટમાં પેઢી દરપેઢીનું મોટું ઘર છે. આખાય ઘરમાં હવે બાળક વિના એમને બીજું કોઈ કુટુંબીજ નથી. હા, નોકર, રસોયો, ગાડીવાળો વગેરે મળીને સાત આઠ માણસોની ઘરમાં વસ્તી છે.

પહેલાં શૈલેશ્વરબાબુની લગન કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી; અને એ સ્વાભાવિક હતું. પણ સમય જતાં હવે પાછી લગન કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ; અને એમાંય નવીન નહોતું. એમને ખબર પડી કે ભવાનીપુરવાળા ભૂપેન્દ્ર બેનરજીની વચલી દીકરીએ મેટ્રીક પસાર કરી છે અને સંસ્કાર સાથે રૂપ પણ ઓછું નથી. આ ખબરમાં ખાસ કુતૂહલ નહોતું અને આજના

સંસ્કારી ગણાતા વર્ગમાં આ ખબર સામાન્ય હતી, છતાં તે દિવસે શૈલેશ્વરબાબુના દીવાનખાનામાં મિત્રો આગળ આ વાત વિગતવાર ચર્ચાઈ. એક મહેતાજી શૈલબાબુના અંતરંગ મંડળમાં ન હોવા છતાં, પણ આ મિત્રમંડળમાં બેસતા ઊઠતા હતા. એમનો પગાર નાચીજ હતો, પણ સંસ્કારી અને ઉચ્ચ અધિકારીઓની મૈત્રીના સંતોષથી એમને એ ઊણપ લાગતી નહોતી. સ્વભાવે જરા ગાંડપણનો અંશ હતો. એટલે બીજા મિત્રો અને પ્રોફેસરો એમને 'પંડિતજી'ના બહુમાનથી બોલાવતા. મહેતાજી એટલા બેપરવા હતા કે મોઢે આવતું તે બોલી દેતા. સંભાળીને વાત કરવાની એમને ટેવ જ નહોતી અને આ કાર્ય માટે એ પોતાને જવાબદાર માનતા નહોતા. પંડિતજી અંગ્રેજી જાણતા નહોતા એટલે ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ સ્ત્રીની મેટ્રીક, ઇન્ટર કે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યાના સમાચાર સાંભળતા ત્યારે એમના ગુસ્સાનો પાર નહોતો રહેતો. ભૂપેન્દ્રબાબુની દીકરીની વાત નીકળી ત્યારે પણ પંડિતજીથી ન રહેવાયું, એટલે તરત બોલી ઊઠ્યા—શૈલબાબુ, પહેલી બિચારીને ઘરમાંથી કાઢી મુકી, બીજીને ખાઈ ગયા અને પાછા ત્રીજીનો જીવ લેવા તૈયાર થયા છો? ઘર જ માંડવું હોય તો તો ઉમેશ ભટ્ટાચાર્યની છોકરી (શૈલેશ્વરની કાઢી મૂકેલી પ્રથમ પત્ની)એ શું અપરાધ કર્યો છે? ગૃહસ્થ બનવું હોય તો કૃપા કરીને એ જ બિચારીને લાવો ને!

ઉપસ્થિત મિત્રોમાંથી કોઈ ને પણ આ રહસ્યની ખબર નહોતી, એટલે સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પંડિતજીએ પાછું શરૂ કર્યું—એ બિચારી તરફ ઈશ્વરે કૃપાદષ્ટિ કરી છે અને જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે તો તમારી ફરજ છે કે તમે એને જ પાછી સંઘરો. નવા લગ્નની ભાંજગડમાં મહેરબાની કરીને ન પડશો. મેટ્રીક પાસ છે! પાસ છે તેથી શું એને હક્ક મળી ગયો?

ગુસ્સાને લઇને પંડિતજીની આંખો લાલ લાલ થઈ ગઈ. શૈલબાબુએ ક્રોધ દબાવીને કહ્યું—પંડિતજી, તમને ખબર નહિ હોય કે એ પાગલ બની ગઈ છે.

ગમે તે કોઇ તેને પાગલ કહેતું, એટલે પંડિતજી પછી કોઇના નહોતા રહેતા. તે એકદમ ચિડાઇને બોલ્યા—પાગલ તો આખી દુનિયા છે. મને પણ લોક પાગલ કહે છે. એટલે શું હું પાગલ બની ગયો ? અથવા સાચે જ હું પાગલ છું ?

બેઠેલી મંડળી જોરથી હસી પડી. પરંતુ એ હાસ્યમાં વાત દબાઇ નહિ. હાસ્યનો વેગ શમ્યા પછી શૈલબાબુએ એ આખીય ઘટના સૌને વિગતવાર કહી સંભળાવી. શરમાતા શરમાતા શૈલબાબુએ કહ્યું—મારા જીવનમા એ બહુજ કમનસીબ પ્રસંગ બની ગયો. વિલાયત જતાં પહેલાં જ મારું લગ્ન થઇ ગયું હતું, અને ત્યાર પછી તરત જ મારા સસરા સાથે કોઇ કારણે અણબનાવ થઈ ગયો. એ અણબનાવે ધીરે ધીરે ભયાનક સ્વરૂપ પકડયું. એ સિવાય પિતાજીએ એનું મગજ ચસ્કેલ છે એમ કહીને, પોતાના ઘરમાં એવી વહુ નકામી છે એમ માનીને, એને પોતાને પિયેર મોકલી દીધી. વિલાયતથી આવ્યા પછી મેં એને જોઈ જ નહિ.

હવે શૈલેશે જબરજસ્તી હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને વાત આગળ ચલાવી—પંડિતજી ! મહારાજ ! જો એ પાગલ ન હોત તો વિલાયતથી હું પાછો ફર્યો ત્યારપછી એક વખત પણ એને એનાં માબાપ સાસરે તો મોકલત ને ? અને ધારો કે એ અત્યારે આવી પહોંચે તો તમારો તો દુર્ગતિ જ કરી મુકે. આ ચાના પ્યાલામાં ગંગાનું પાણી રેડીને અને તમારી હાજરીની પરવા

કર્યા વિના આ ઓરડામાંથી સાવરણી વાળતાં વાળતાં તમને પણ સાથે વાળી કાઢે. બોલો, હવે આપ શું કહો છો?

પંડિતજી જરા શાંત થયા અને આ આખીય ઘટનાનો ઉત્તર ન દેવાયાથી જરા મુઢ જેવું મુખ કરીને બોલ્યા—ભાઈ, એવું હોય તો ઈશ્વર જાણે.

પરંતુ આ કથનનું સમર્થન કોઈએ ન કર્યું. આસતેમ ગામગપાટા મારીને 'મોડું થયું' કહીને મહેફીલ વીખરાઈ. રોજ આ વખતે જ સભા વિસર્જન થતી હતી અને આજે પણ વખતસર જ સૌ વીખરાયા. પણ આજે કોણ જાણે કેમ સૌના મુખ પર ગ્લાનિ અને વિષાદની છાયા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, તે ઠેઠ વિસર્જનના અંત સુધી જેમની તેમ રહી.

૨

શૈલેશને મનમાં તો ખબર પડી ગઈ કે મિત્રોએ પોતાના ત્રીજા વિવાહની વાતને અનુમોદન ન આપ્યું, પણ ઊલટું મૌન રાખીને આખી ને આખી વસ્તુ તરફ મૂગો ધિક્કાર બતાવ્યો. એટલે એક તરફથી ગુસ્સો અને બીજી બાજુથી લજ્જાને લઈ શૈલેશની વ્યાકુળતાનો પાર ન રહ્યો. અઢાર વર્ષની ઉંમરે શૈલેશનું પહેલું લગ્ન થયું હતું. એ વખતે એની પત્ની ઉષાની ઉંમર માત્ર અગિયાર વર્ષની હતી. રૂપ અને લાવણ્યમાં જરાય ઓછપ ન હોવાથી કાલીપદ બાબુ (શૈલેશના પિતા) નજીવી કિંમતે પુત્રનું વેચાણ કરવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. પણ પાછળથી લેવડદેવડની વાતમાં શૈલેશના વિલાયત ગયા પછી બન્ને વેપારીઓમાં ઝઘડો થયો અને ધીરે ધીરે એ ઝઘડાએ ભયાનક

દ્વેષનું સ્વરૂપ લીધું. બન્ને સંબંધીઓનો પરસ્પર મોઢું દેખાડવાનો સંબંધ પણ ન રહ્યો. સસરાએ વહુને જબરજસ્તીથી પિયેર મોકલી દીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે પુત્રના વિલાયતથી પાછા ફર્યાં પછી પોતાની હઠને લઈ વહુને પોતાને ઘેર ન બોલાવી તે ન જ બોલાવી. અને બોલાવવાની અંતરથી ઇચ્છા નહોતી. સામા વેવાઈ ઉમેશ તર્કાલંકાર સ્વાભિમાની પુરુષ હતા. પોતાનું અને કન્યાનું સ્વમાન જતું કરીને પુત્રીને વગર બોલાવ્યે સાસરે વિદાય કરવી એ એમના જેવા માણસને માટે અસંભવિત હતું. ઘણાઓએ સમજાવ્યા પણ એ સ્વમાની એકના બે ન થયા. શૈલેશને પ્રવાસ દરમિયાન જ આ આખીય ઘટનાનો આભાસ થયો હતો, પણ વિગતવાર ઘટનાની એને જાણ નહોતી. જેટલી વાતની એને ખબર પડી હતી તે જોતાં તો એને એમ લાગતું હતું કે આવો સાધારણ ઝઘડો દૂર કરવો મુશ્કેલ નહિ પડે. ઘેર ગયા પછી એ બધું ઠીક થઈ રહેશે, પરંતુ ચાર વર્ષ પછી જ્યારે પાછો સ્વદેશ આવ્યો ત્યારે એના સ્વભાવમાં જબરું રૂપાંતર થઈ ગયું હતું. એટલે ઘેર આવ્યા પછી એક બેરીસ્ટરની પુત્રી અને વિલાયતી રીતરિવાજમાં પાવરધી કન્યાની સાથે પોતાના બીજી વારના લગ્નની વાત સાંભળતાં જ એણે સંકોચ વિના પોતાની સંમતિ આપી દીધી. ત્યાર પછી વર્ષો વીતી ગયાં. શૈલેશના પિતા આજે તો દુનિયા પર હાજર નથી અને બિમાર વૃદ્ધ તર્કાલંકાર પણ આ સ્થૂલ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા છે. આ સમય દરમિયાન શૈલેશને સાસરાની ખબર અંતર મળ્યા કરતી. એની પહેલી પત્ની એના ભાઇઓ સાથે રહે છે અને જપતપમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે. એની શુચિની ભાવના એટલી હદે પહોંચી છે કે એને ગાંડપણ માનીને ભાઇઓ એનાથી કંટાળ્યા છે. આમાંથી એક પણ ખબરથી શૈલેશને સુખ નહોતું. પણ એને એટલું આશ્વાસન હતું

કે આવી પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હોય છે.

શૈલેશને વિચારને અંતે લાગ્યું કે ભૂપેન્દ્રબાબુની એ સંસ્કારી કન્યાની આશા હવે છોડી દેવી જ રહી. કોઈ ગામડાની ૨૫–૨૬ વર્ષની અભણ કન્યા લાવીને એના હાથમાં આખું ભર્યું ઘર સોંપી દેવું એ તો મૂર્ખાઈજ છે. અને પાછું સોમેન્દ્ર (પુત્ર) નું શું થાય? કદાચ ઉષા આવે તો પણ આ શોકના દીકરાને કેમ રાખે એ પ્રશ્ન પણ ગંભીર હતો. આવી ચિંતામાં ને ચિંતામાં શૈલેશનું દુઃખ વધતું જતું હતું.

એની બ્હેન વિભાનું સાસરું શ્યામબજારમાં છે. વિભાના પતિ બૅરીસ્ટર હોઈને વકીલાત કરે છે. એટલે શૈલેશને વિચાર આવ્યો કે બ્હેનની પાસે સોમેન્દ્ર સંકોચ વિના રહી શકશે. પણ પાછો વિચાર આવ્યો કે આ વ્યવસ્થા લાંબી નહિ ટકે.

શૈલેશ ભલો આદમી હતો. એટલુંજ હતું કે એનો સ્વભાવ જરા નબળો હતો. એ કારણે એનામાં સંકોચ અને લજ્જા વધારે હતાં. સંસ્કારના અભિમાનની સાથે સાથે એને એવું પણ અભિમાન હતું કે જાણી જોઈને કોઈને જરા પણ અન્યાય એ કરતો નહિ. મિત્રો કદાચ મોઢે ન કહે પણ મનમાં તો જરૂર અપરાધી ઠરાવે એમ શૈલેશનું માનવું સત્ય હતું. એટલે આ જાતની બદનામી સહન કરવી શૈલેશને માટે શક્ય નહોતી.

આખી રાત ચિંતામાં જાગરણ કરીને સવારે વહેલા ઊઠતાં જ એને એક સહજ ઉપાય સૂઝ્યો. પહેલી પત્નીને બોલાવવા કોઈ માણસ મોકલ્યો હોય તો આખી ગૂંચ સહેલાઈથી ઊકલી જાય. એક તો એ આવશે જ નહિ, અને કદાચ આવશે તો આ મ્લેચ્છોની મિજલસ જોઈને બે દિવસમાંજ

નાસી જશે. એટલે પાછળથી મને કોઈ દોષ નહિ દે. એ દરમિયાન સોમેન્દ્રને પાંચ દિવસ પૂરતો એની ફોઈને ત્યાં મોકલી દઈશ. શૈલેશને એમ થયું કે આવી સીધીસાદી વાત આજ સુધી કેમ ન સૂઝી !

શૈલેશે કૉલેજમાંથી અઠવાડિયાની રજા લીધી, અને અલ્હાબાદમાં પોતાના એક બાલમિત્ર રહેતા હતા ત્યાં તારથી પોતાના આવવાના સમાચાર મોકલી દીધા. વિભાને પત્ર લખી દીધો કે પોતે ઉષાને તેડવા માણસને નંદીપુર મોકલ્યો છે, એટલે કદાચ એ આવે તો તે દરમિયાન વિભાએ અહીં આવીને સોમેન્દ્રને શ્યામબજાર લઈ જવો. પોતે અઠવાડિયામાં પ્રયાગથી પાછો આવી જશે.

શૈલેશને મામાનો એક છોકરો હતો, તે એક ઓફિસમાં કારકુન હતો. તેને બોલાવીને શૈલેશે ભાભીને તેડવા નંદીપુર જવાનું કહ્યું.

ભૂતનાથને જરા નવાઈ લાગી. એણે પૂછ્યું—કઈ ભાભી ?

શૈલેશ—કેમ, ઉમેશ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં તું જાનમાં નહોતો આવ્યો ?

ભૂતનાથ—હા, હા, યાદ આવ્યું. પણ હું ત્યાં કોઈને ઓળખતો નથી ને ? એ મારી સાથે શી રીતે આવશે ?

શૈલેશ—ન આવે તો કંઈ નહિ. એમાં તને શું નુકસાન જવાનું છે. તારી સાથે એક દાસી અને પાલખી પણ લેતો જજે. આવવાનું ના કહે તો તરત પાછો ફરજે.

ભૂતનાથ આશ્ચર્યભર્યો પળવાર ચૂપ રહ્યો. પછી કહ્યું—ઠીક જઈશ, પણ ત્યાં કંઈ તોફાન તો નહિ થાય ને ?

કે આવી પ્રકૃતિવાળી સ્રીનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હોય છે.

શૈલેશને વિચારને અંતે લાગ્યું કે ભૂપેન્દ્રબાબુની એ સંસ્કારી કન્યાની આશા હવે છોડી દેવી જ રહી. કોઈ ગામડાની ૨૫-૨૬ વર્ષની અભણ કન્યા લાવીને એના હાથમાં આખું ભર્યું ઘર સોંપી દેવું એ તો મૂર્ખાઈજ છે. અને પાછું સોમેન્દ્ર (પુત્ર) નું શું થાય? કદાચ ઉષા આવે તો પણ આ શોક્યના દીકરાને કેમ રાખે એ પ્રશ્ન પણ ગંભીર હતો. આવી ચિંતામાં ને ચિંતામાં શૈલેશનું દુઃખ વધતું જતું હતું.

એની બહેન વિભાનું સાસરું શ્યામબજારમાં છે. વિભાના પતિ બેરીસ્ટર હોઈને વકીલાત કરે છે. એટલે શૈલેશને વિચાર આવ્યો કે બહેનની પાસે સોમેન્દ્ર સંકોચ વિના રહી શકશે. પણ પાછો વિચાર આવ્યો કે આ વ્યવસ્થા લાંબી નહિ ટકે.

શૈલેશ ભલો આદમી હતો. એટલુંજ હતું કે એનો સ્વભાવ જરા નબળો હતો. એ કારણે એનામાં સંકોચ અને લજ્જા વધારે હતાં. સંસ્કારના અભિમાનની સાથે સાથે એને એવું પણ અભિમાન હતું કે જાણી જોઈને કોઈને જરા પણ અન્યાય એ કરતો નહિ. મિત્રો કદાચ મોઢે ન કહે પણ મનમાં તો જરૂર અપરાધી ઠરાવે એમ શૈલેશનું માનવું સત્ય હતું. એટલે આ જાતની બદનામી સહન કરવી શૈલેશને માટે શક્ય નહોતી.

આખી રાત ચિંતામાં જાગરણ કરીને સવારે વહેલા ઊઠતાં જ એને એક સહજ ઉપાય સૂઝ્યો. પહેલી પત્નીને બોલાવવા કોઈ માણસ મોકલ્યો હોય તો આખી ગૂંચ સહેલાઈથી ઊકલી જાય. એક તો એ આવશે જ નહિ, અને કદાચ આવશે તો આ મ્લેચ્છોની મિજલસ જોઈને બે દિવસમાંજ

નાસી જશે. એટલે પાછળથી મને કોઈ દોષ નહિ દે. એ દરમિયાન સોમેન્દ્રને પાંચ દિવસ પૂરતો એની કોઈને ત્યાં મોકલી દઈશ. શૈલેશને એમ થયું કે આવી સીધીસાદી વાત આજ સુધી કેમ ન સૂઝી!

શૈલેશે કોલેજમાંથી અઠવાડિયાની રજા લીધી, અને અલ્હાબાદમાં પોતાના એક બાલમિત્ર રહેતા હતા ત્યાં તારથી પોતાના આવવાના સમાચાર મોકલી દીધા. વિભાને પત્ર લખી દીધો કે પોતે ઉષાને તેડવા માણસને નંદીપુર મોકલ્યો છે, એટલે કદાચ એ આવે તો તે દરમિયાન વિભાએ અહીં આવીને સોમેન્દ્રને શ્યામબજાર લઈ જવો. પોતે અઠવાડિયામાં પ્રયાગથી પાછો આવી જશે.

શૈલેશને મામાનો એક છોકરો હતો, તે એક ઓફિસમાં કારકુન હતો. તેને બોલાવીને શૈલેશે ભાભીને તેડવા નંદીપુર જવાનું કહ્યું.

ભૂતનાથને જરા નવાઈ લાગી. એણે પૂછ્યું—કઈ ભાભી?

શૈલેશ—કેમ, ઉમેશ ભટ્ટાચાર્યને ત્યાં તું જાનમાં નહોતો આવ્યો?

ભૂતનાથ—હા, હા, યાદ આવ્યું. પણ હું ત્યાં કોઈને ઓળખતો નથી ને? એ મારી સાથે શી રીતે આવશે?

શૈલેશ—ન આવે તો કંઈ નહિ. એમાં તને શું નુકસાન જવાનું છે. તારી સાથે એક દાસી અને પાલખી પણ લેતો જજે. આવવાનું ના કહે તો તરત પાછો ફરજે.

ભૂતનાથ આશ્ચર્યભર્યો પળવાર ચૂપ રહ્યો. પછી કહ્યું—ઠીક જઈશ, પણ ત્યાં કંઈ તોફાન તો નહિ થાય ને?

એને ખર્ચના રૂપિયા આપતાં શૈલેશે કહ્યું—શાનું તોફાન થવાનું છે? આજે અગત્યના કારણે મારે પ્રયાગ જવાનું છે. સાત આઠ દિવસમાં પાછો આવીશ. તારી ભાભી આવે તો તેને આ ચાવીનો ઝૂમખો આપી દેજે. અને ઘરખર્ચ માટે જે જોઈએ તે એમાંથી લે.

ભૂતનાથે રાજી થઈને કહ્યું—ઠીક, પણ મોટાભાઈ, એકાએક તમારો વિચાર કેમ બદલાઈ ગયો?

શૈલેશે ચિંતિત ભાવે જરા શાંત રહીને કહ્યું—એ નહિ આવે એ નક્કી છે. તો પણ લોકલાજને ખાતર બોલાવવા જવું તે વાજબી છે. જે ખબર લાવે તે શ્યામબજાર પહોંચાડજે. સોમેન્દ્રને આવીને વિભા લઈ જાય એવું જરૂર એને કહેતો જજે.

રાત્રે પંજાબ મેલમાં શૈલેશ અલ્હાબાદ રવાના થયો.

૩

કેટલાક દિવસ પછી એક બપોરે ઘર આગળ એક મોટર આવીને ઊભી, અને તેમાંથી બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની એક યુવતી ઘરના દીવાનખાનામાં આવી. જમીન પર શેતરંજી બિછાવેલી હતી અને એના ઉપર બેસીને સોમેન્દ્ર એક ચિત્રનું આલ્બમ જોતો હતો. પોતાની નવી માને બધાં ચિત્રોની ઓળખ આપતો અને વચમાં વચમાં કોઈક ચિત્રની વિચિત્રતા પર જોરથી હસી પડતો. અચાનક આગંતુક યુવતી તરફ નજર પડતાં જ સોમેન્દ્ર હર્ષથી બોલી ઊઠયો—મા, ફઈબા આવ્યાં.

ઉષા ઊઠીને ઊભી થઈ ગઈ. જરા હસીને એણે સોમેન્દ્રને કહ્યું-ભાઈ, તેં ફઈબાને પ્રણામ ન કર્યા?

સોમેન્દ્રને માટે આ શિક્ષણ સાવ નવું હતું. એણે તરત ફૈબાના બુટપહેરેલા પગને ચૂમીને અનિચ્છાએ પણ પ્રણામનો વિધિ પૂરો કર્યો. ઉષાએ કહ્યું—બેન, કેમ હજુ ઊભાં છો, બેસોને.

વિભાએ પૂછ્યું—ભાભી, ક્યારે આવ્યાં તમે ?

ઉષાએ કહ્યું—સોમવારે. આજે ત્રણ દિવસ થયા, પણ તમે બેસો તો ખરાં.

વિભા કંઈ દોસ્તી કરવા કે સુમેળ સાધવા આવી નહોતી. એ તો ઘેરથી જ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં નીકળી હતી, એટલે ચડકાતે અવાજે બોલી—બેસવાની ફુરસદ નથી. હું તો સોમેન્દ્રને લેવા આવી છું.

ઉષાએ આ લૂખી વાતચીતનો ઉત્તર હસીને જ વાળતાં કહ્યું—બહેન, પછી હું એકલી તે અહીં શી રીતે રહીશ ? પિયેરમાં પણ ભાઈઓનાં બાળકો વડે જ હું જીવતી. મને એકલતા ખૂબ આકરી લાગે છે, બહેન !

આટલું કહીને ઉષા-પાછી હસી.

આ હાસ્યનો ઉત્તર વિભાએ કડક સ્વરે જ પાછો વાળ્યો. સોમેન્દ્રને બોલાવીને કહ્યું—સોમેન, તારા બાપુએ તને મારે ત્યાં આવવાનું અને રહેવાનું કહ્યું છે. હું અહીં નકામી ખોટી થવા નથી આવી. જા, જલદી જઈને તારા કપડાં લઈ લે, પછી મારે ન્યૂમાર્કેટ જવું છે.

માતા અને ફઈબા બન્નેની વચ્ચે સોમેન્દ્રની દશા મુંઝવણ ભરી થઈ. એનો ઉદાસ [illegible] ...ણને સ્પષ્ટ રીતે

આ આકાશી દીવાની અદ્ભુત કથા સોમેને આજ સવારે જ સાંભળી હતી; એ જ કથા એણે બાપને કહી—બાપુ, આજે તો સંક્રાંતિ છે ને, એટલે આ દીવાને એક વાંસની સાથે બાંધીને છેક અગાશીમાં લટકાવી દઈશું. મા કહે છે કે—મારા દાદા વગેરે પૂર્વજો જે સ્વર્ગમાં છે ને, તેમને માટે આ રોશની કરવી પડે. અને આનાથી ખુશ થઇને તેઓ આશીર્વાદ મોકલે છે.

શૈલેશનો ગુસ્સો આમ તો ઠેકાણે હતોજ નહિ, ત્યાં છોકરાના મુખથી આ શોકજનક કથા સાભળતાં જ ચિડાઇ ગયો. એણે દીવાને ઠોકર મારીને સોમેનને ધમકાવતાં કહ્યું—આશીર્વાદ મોકલે છે! આ બધા કુસંસ્કાર ક્યાંથી લાગ્યો? કોણ જાણે! જા, તારો અભ્યાસ કર.

મહામહેનત અને ખૂબ આનંદથી તૈયાર કરેલો આકાશદીપ તૂટી જવાથી સોમેન રડવા જેવો થઈ ગયો. આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ઉપલા માળના એક ઓરડામાંથી મીઠો અવાજ આવ્યો—બેટા; સોમેન! કાલે બજારમાંથી આનાથી પણ સુંદર આકાશદીપ તને મંગાવી આપીશ. અહીં મારી પાસે આવતો રહે. બાળક આંખો લૂછતો ઉપર ચાલ્યો ગયો. શૈલેશનો મિજાજ હાથથી ગયો અને શું કરવું એની સમજણ ન પડી, એટલે સીધો પોતાના અભ્યાસગૃહમાં ચાલ્યો ગયો. અને તરત જ નોકરને પોકારતી ઘંટડી ટનનન અવાજથી બોલી ઊઠી, પણ કોઈ બોલ્યું નહિ.

શૈલેશે બૂમ પાડી—અબ્દુલ્લા!

અબ્દુલ્લાનો પત્તો નહોતો.

ફરીથી બૂમ પાડી—ગિરધારી! ઓ ગિરધારી!

ગિરધારીને બદલે બંગાળી નોકર ગોકુલે માથું નમાવીને કહ્યું—જી, સરકાર.

શૈલેશે જોરથી બોલતાં કહ્યું—બધા ક્યાં મરી ગયા ?

ગોકુલ ચૂપ રહ્યો.

શૈલેશે—અબ્દુલ્લા ક્યાં છે ?

ગોકુલ—બાએ એને રજા આપી દીધી, એટલે એ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

શૈલેશે—અને ગિરધારી?

ગોકુલે કહ્યું—એ પણ રજા મળવાથી પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો છે.

શૈલેશ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બોલ્યો—એટલે ઘરમાં બીજા આદમી જ નથી ?

ગોકુલે માથું હલાવીને કહ્યું—જી, ના બાકી તો સૌ છે.

શૈલેશે પોતાને હાથે જ બૂટની દોરી છોડવા માંડી. કોટ ઉતારીને ટેબલ ઉપર જ નાંખી દીધો. વળગણી પરથી ધોતિયું લીધું અને પાટલુનને ઉતારીને દૂર ફેંકી દીધું. નેકટાઈ-કૉલર બધું કાઢીને જેમતેમ ફેંક્યું અને ટેબલ પરથી ઊઠીને આરામ ખુરશી પર બેઠો. ત્યાં પાસે જ ટીપાઈ પર એક ચિઠ્ઠી પડી હતી. એમાં લખ્યું હતું: "ઘરનો વિગતવાર ખર્ચ." ઉઘાડીને જુએ તો અંદર સ્વચ્છ અક્ષરોમાં રોજનો ખર્ચ વિગતવાર લખ્યો હતો. એકાએક બારણાનો પડદો દૂર થયો અને એક સ્ત્રી અંદર આવી. દૃષ્ટિ મેળવીને શૈલેશે પોતાની દૃષ્ટિને પાછી

અર્ઘ્યની ચિટ્ઠીમાં પરોવી દીધી. સ્ત્રીએ શૈલેશના પગ ચૂમીને પ્રણામ કર્યા. અને એક બાજુએ ઊભી રહીને બોલી—ચાહ હમણાં કરી લાવું કે જરા વાર પછી? અને કેટલા વાગે જમશો?

શૈલેશે કહ્યું—હું આજે જમવાનો નથી.

ઉષાએ કહ્યું—પણ હાથપગ ધોઇને ઉપર તો ચાલો. હમણાં નહાવું ન હોય તો કંઈ નહિ. હું નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરીને આવી છું, અને કુમુદને શરબત બનાવવાનું કહ્યું છે.

શૈલેશ—હમણાં બધું રહેવા દે.

ઉષાએ કંટાળીને કહ્યું—હું ઉષા છું, પારકી સ્ત્રી કે નોકર નથી.

શૈલેશ—હું ક્યાં કંઈ પણ કહું છું.

ઉષા—તો પછી આવું કરવાથી શું લાભ?

શૈલેશ—એ તો મારે કામ હતું એટલે જરા જવું પડયું. તેં નકામો વિલાની સાથે શા માટે ઝઘડો કર્યો?

ઉષા—એ તો કોઈએ ગપ્પું માર્યું છે. વિલાએ પણ તમને એવું નહિ કહ્યું હોય કે મેં એની સાથે ઝઘડો કર્યો છે.

શૈલેશ—અબ્દુલ્લાને પણ તેં રજા આપી દીધી?

ઉષા—એ વળી તમને કોણે કહ્યું? મેં એને કાઢી નથી મૂક્યો! એને વરસ દિવસથી બિચારાને પગાર જ નહોતો મળ્યો, એને માટે એ મુઝાતો હતો. મેં પૈસા ચૂકવીને એને થોડા દિવસની રજા આપી.

શૈલેશે વિસ્મય પામીને કહ્યું—બધો પગાર ચૂકતે કર્યો? ત્યારે તે હવે એ પાછો આવી રહ્યો! અને ગીરધારી?

ઉષા—તમે તો ભલા માણસ છો! બિચારા નોકરોને પગાર ન આપીને રોકી રાખવા અને વરસમાં એમને ઘેર જરા રજા પર પણ ન જવા દેવા એ તો જબરજસ્તી કહેવાય. એમને બિચારાઓને ઘરબાર નહિ હોય? મેં એને પગાર આપીને રજા આપી દીધી.

શૈલેશ—ત્યારે તો હવે આ ઘરને વશિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ બનાવી દો.

શૈલેશ હિસાબની ચિઠ્ઠીમાં મોઢું રાખીને જ વાતચીત કરતો હતો. એકાએક એક મોટી રકમ પર દૃષ્ટિ પડતાં ચોંકીને બોલ્યો—આ ચારસો છ રૂપિયાની રકમ શાની?

ઉષાએ ઉત્તર વાળ્યો—આ રૂપિયા મેં મોદીને આપ્યા છે. હજી લગભગ બસો રૂપિયા બાકી રહ્યા છે. આવતે મહિને ચૂકવી આપીશ એવું કહ્યું છે.

શૈલેશ અચકાઈને બોલ્યો—મોદીના છસો રૂપિયા બાકી પડતા હતા?

ઉષાએ હસીને કહ્યું—પૈસા ન આપવા, ન હિસાબ જોવો, પછી આટલા રૂપિયા બાકી ન પડે તો કેટલા પડે? આજે બે વર્ષથી મોદીનો હિસાબ એમ ને એમ ચઢતો હતો.

આટલી વાર પછી શૈલેશે માથું ઊંચું કરીને ઉષાની સામે જોઈને પૂછ્યું—બન્ને વર્ષનો હિસાબ તેં તપાસ્યો હતો?

ઉષા—એ વિના તો હું શી રીતે જાણું કે મોદીનો છસો રૂપિયા બાકી નીકળે છે! તપાસ્યા વિના બીજો ઉપાય નહોતો.

શૈલેશ ચૂપ થઈ ગયો. પણ પાંચ મિનિટના સહવાસમાંય ઉષાથી એ છૂપું ન રહ્યું કે શૈલેશના ચહેરા પર લજ્જાની છાયા સ્પષ્ટ પડી છે. એણે પૂછ્યું—શું વિચાર કરો છો?

શૈલેશે હસવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું—હું એ વિચારું છું કે જેટલા રૂપિયા હતા તે તો તેં ખર્ચી નાખ્યા. હવે શું કરીશું? પગારને તો હજી પંદર દિવસ બાકી છે.

ઉષાએ ધીરજથી કહ્યું—હું કંઈ નાહાન છોકરી નથી, કે આ બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના જ ખર્ચ કરું. તમે તો પંદર દિવસ કહો છો પણ હું કહું છું કે બીજા બે મહિના તમે નિરાંતે રહો. હું એક પૈસો પણ ઘર ખર્ચ માટે નહિ માગું. પણ તમે હિસાબમાં ખૂબ ગોટાળો કર્યો છે. દૂધવાળો કહે છે એના આખા વરસના પૈસા બાકી છે. ધોબીનો હિસાબ લગભગ પચાસ ઉપર જાય છે. બે ત્રણ દરજીઓના હિસાબ પણ એમ ને એમ પડયા છે. મને ખબર નથી કે દરજીનું બીલ કેટલું છે. તો પણ મેં એ સર્વને પોતપોતાનો બધો હિસાબ લાવવાનું કહ્યું છે.

શૈલેશે વિહ્વળ થઇને કહ્યું—આ બધું તેં શું કર્યું? એ લોકો તો હજાર રૂપિયાનો હિસાબ મોકલશે, તે તું કયાંથી આપવાની છે?

ઉષાએ નિશ્ચિંત ભાવથી કહ્યું—બધાને કયાં એકદમ આપી દેવા છે? ચાર પાંચ મહિનામાં ધીરે ધીરે ચૂકવી દઈશું. હવે બીજું દેવું તો નથી ને! કૃપા કરીને હોય તો કહેજો કે હું તેની પણ ત્રેવડ રાખું.

શૈલેશે ઉષાના ચહેરા પર દૃષ્ટિ ફેરવીને ધીરે રહીને કહ્યું—ત્રીજે વર્ષે ઉનાળાના દિવસોમાં સીમલા જતી વખતે એક માણસને હુંડી લખી આપીને બે હજાર રૂપિયા લીધા છે. મુદ્દલ તો બાજુએ રહ્યું, પણ હજી એનું વ્યાજ સુદ્ધાં આપ્યું નથી.

ઉષા ગાલ ઉપર હાથ મૂકીને અચંબો પામીને બોલી—તમે પણ કમાલ કરી—અને તરત જ હસી પડીને પાછી બોલી—મને લાગે છે તેમ એક વરસ સુધી આ કરજમાંથી મુક્ત નહિ થવા

દો. પણ હવે કૃપા કરીને નવું દેવું ન કરશો.

શૈલેશ—હવે કોઈનું બાકી નથી રહેતું. કોઈના પાંચ પચીસ નીકળે તો ના નહિ, બાકી મોટી રકમ હવે કોઈની નથી. મને તો લાગતું હતું કે આ જન્મમાં તો દેવું આપી રહ્યા !

ઉષા—સાચું કહો છો ? આ દેવા વિષે તમને વિચાર આવે છે ?

શૈલેશ—વિચાર ? વિચાર તો એટલા આવે છે કે ક્યારેક અડધી રાત સુધી ઊંઘ જ નથી આવતી. પગાર તો પૂરો મહિનો પણ નથી ચાલતો. પણ તને એક વાત કહું. તું મને આશ્વાસન આપીને મહેરબાની કરીને પાછો સંકટમાં ન નાખીશ. તું સાચે જ માને છે કે એક વર્ષમાં બધું દેવું ચૂકવી શકીશ ?

એકાએક ઉષાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. જે સ્વામીને એ અર્ધા કલાક પહેલાં પૂરો ઓળખતી પણ નહોતી, એને માટે એના હૃદયમાં કોણ જાણે કેમ અપાર સહાનુભૂતિને લઈ થતી વેદના પર, હાસ્યનો પડદો નાખીને બોલી—તમે સાચે જ ભલા માણસ છો. ઘર ચલાવવા માટે ખર્ચ થાય તો કંઈ અપાય જ નહિ ? પગાર જોતાં તો આ દેવું ચૂકવતાં બહુ વખત નહિ લાગે.

શૈલેશ—પણ આપણને સૌને તકલીફ તો ખૂબ પડશે.

ઉષાએ ભાર દઈને કહ્યું—કોઈને કશી જ તકલીફ થવાની નથી. તમને તો એ પરિવર્તનની ખબર પણ નહિ પડે, બસ !

શૈલેશ સ્થિરભાવથી ચુપચાપ બેસી રહ્યો. એના શરીરમાં આવેલી શિથિલતા અને બેચેનીને બદલે એને નિરાંત અને આશાની તાઝગી લાગી.

૫

આટલા દિવસની ગેરહાજરીમાં પત્રો અને વર્તમાન-પત્રોનો ઢગલો થયો હતો. આ બધું ઉકેલતાં, કોઈકનો જવાબ લખતાં, શૈલેશને સાંજ પડી તેની ખબર જ ન રહી. કામ કરતા શૈલેશને કોઈ પડદાની આડમાંથી જુએ તો એની કર્તવ્ય-નિષ્ટા અને મનના સ્વાસ્થ્ય માટે એના તરફ આદર થયા વિના ન રહે, એવી એની અવસ્થા હતી. કામકાજ પૂરું કરીને તરત જ બટન દાબીને શૈલેશે દીવો કર્યો. અને એક ફીલસૂફીનું પુસ્તક લઈને વાંચવા માંડ્યું. જાણે મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી એને પરવડતી નથી. પહેલાં ક્યારેય શૈલેશને સાંજે આ સ્થિતિમાં કોઈ જોતું જ નહિ.

શૈલેશે થોડું વાંચ્યું, ન વાંચ્યું ત્યાં પડદો જરા હઠાવીને કુમુદે નમ્રભાવે કહ્યું—બાબુજી, બા કહે છે થાળી તૈયાર છે. પધારો.

શૈલેશે ઘડિયાળ તરફ જોઈને કહ્યું—હજી પોણો કલાક બાકી છે. મારા ભોજનનો સમય હજુ થયો નથી.

કુમુદે પૂછ્યું—તો ઢાંકીને રાખી મૂકવાનું કહું ?

શૈલેશે કહ્યું—હા, એ જ ઠીક છે. અબદુલ્લો હોત તો આ બધી ગરબડ ન થાત.

દાસી આટલું પૂછીને જતી હતી, ત્યાં શૈલેશે બોલાવી કહ્યું—ઢાંકી મૂકવાની જરૂર નથી. કહે કે હું આવું છું.

આજે જમવાના ઓરડામાં ખુરશીટેબલ નહોતાં. શૈલેશે આવીને જોયું તો સાવ સ્વદેશી ઢાબથી પાટલા બીછાવેલા હતા. જૂનાં પિત્તળનાં વાસણો ચકચકિત કરતાં હિંદુ ઘરની સાક્ષી

પૂરતાં હતાં. થાળી વ્યવસ્થિત અને સુઘડ રીતે પીરસીને મૂકી હતી. જુદી જુદી વાટકીઓમાં શાક અને દાળ પીરસ્યાં હતાં. સામે જ એક પાટલા ઉપર ઉષાની સોડમાં સોમેન બેઠો હતો.

શૈલેશે આસન પર બેસતાં કહ્યું—મને ખબર છે કે કદાચ તું તો જોડે બેસીને નહિ જમે, પણ સોમેનને માટે તો કંઈ વાંધો નથી ને?

એનો ઉત્તર સોમેને જ આપી દીધો—બાપુ, હું તો રોજ બાની સાથે જમું છું.

શૈલેશે પોતાને ત્યાં આટલી બધી ચીજો પહેલી જ વાર બનેલી જોઈને પૂછ્યું—આ બધું તેં બનાવ્યું?

ઉષાએ કહ્યું—જી.

શૈલેશે કહ્યું—ત્યારે તો મહારાજને પણ રજા આપી દીધી હશે? એનો પગાર તો હું દર મહિને આપતો હતો. એને એક વર્ષનો પગાર આગળથી આપીને તો રવાના નથી કર્યો ને?

હાસ્યને મુખમાં જ સંતાડીને ઉષા બોલી—દરકાર હોય તો નોકરચાકરને આગળથી પણ પગાર આપવો પડે, માત્ર બાકી રાખવાથી કામ નભતું નથી. મહારાજ તો અહીં જ છે, બોલાવું?

શૈલેશે માથું ધૂણાવીને કહ્યું—ના, ના, રહેવા દે, એને જોવા માટે હું આતુર નથી. હું એમ કહેવા જતો હતો કે વચમાં વચમાં એને રસોઈ કરવા દેજે. નહિ તો એ જેટલું શીખ્યો છે તેટલું ભૂલી જશે.

શૈલેશે આજે જે શાંતિ અને સુખથી પેટ ભરીને ભોજન કર્યું એ પ્રસંગ અને અવસ્થાથી એને પોતાની માતા જીવતી

હતી, ત્યારેનો એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એજ સુખની લાગણી અનુભવતાં શૈલેશે ઉષાને પૂછ્યું—તું આ બધું ક્યારે શીખી?

ઉષાનો ચહેરો ઝળકી ઊઠ્યો. સ્મિત દર્શાવતાં એણે કહ્યું—તમને એમ હશે કે તમારા અબ્દુલ્લા બબરચી જેવું કોઈને રાંધતાં જ નહિ આવડતું હોય એમ? હું ગોસાંઈની દીકરી છું, પણ મારા પિતા સિધ્ધેશ્વરીના પૂજારી હતા એટલે એ જાતનું રાંધતાં મારે પણ શીખવું પડેલું.

શૈલેશ—એટલે મારે ત્યાં સાક્ષાત સિધ્ધેશ્વરી પધાર્યાં છે એમ ને? ચાલો, એ અબ્દુલ્લાનો વિયોગ પોણા સોળ આના તો હું આજેજ ભૂલી ગયો. પણ.........

વાક્ય અધૂરું કહીને શૈલેશ અટકી ગયો.

ઉષાએ આતુરતાથી પૂછ્યું—પણ શું? પૂરું કરોને.

શૈલેશ—પણ આ દેવાનું શું થશે?

ઉષાએ દક્ષતાપૂર્વક કહ્યું—મેં તમને એમ તો નથી કહ્યું ને કે તમને અને છોકરાને ભૂખે મારીને હું દેવું ચૂકવવાની છું. કૃપા કરીને હવે એ દેવાની વાત તમે કાઢશો જ નહિ. એ જે છે તે મારે માથે.

શૈલેશ—મને એવી ટેવ નથી, પણ.........

"પણ શું? પણબણ નહિ. ખાવા ખાતર ઓછું તમે દેવું કર્યું છે?" ઉષાએ શૈલેશનો ભાર હલકો કરવાનો કીમિયો અજમાવ્યો.

શૈલેશે નમ્ર બનીને કહ્યું—ઉષા, મને શી ખબર પડે કે આટલું બધું દેવું શી રીતે થયું?

ઉષાએ હસતાં હસતાં કહ્યું—હવે એ જાણવાની તમારે જરૂર પણ નથી. પરંતુ કૃપા કરીને હવે મને કોઈ દિવસ પાગલ કહીને તિરસ્કારી ન કાઢશો !

શૈલેશે મૂગા મૂગા ભોજન સમાપ્ત કર્યું. સોમેન અત્યાર સુધી શાંત હતો. પિતાનું ભોજન પૂરું થએલું જોઈ એણે માતાને કહ્યું—મા, ચાલો હવે આપણે જમી લઈએ. કાલવાળી પેલી જટાયુ ગીધની વાત પણ આજે તમારે પૂરી કરવાની છે. પછી માએ જટાયુના છોકરાને શું કહ્યું ?

શૈલેશે ઊંચું જોઈને કહ્યું—જટાયુના છોકરાએ ગમે તે કહ્યું પણ આ છોકરાએ તો તારું દિલ હરી લીધું છે, નહિ ઉષા ?

છોકરાના માથા પર વાત્સલ્યથી હાથ ફેરવતી ઉષા માતૃત્વના ભાવથી લચી પડતી મુંગી જ રહી.

શૈલેશે પ્રશ્ન કર્યો—ઉષા, આનું કારણ તને ખબર છે ?

ઉષાએ ધીમેથી કહ્યું—મા વિનાનો છોકરો અત્યાર સુધી ઘરમાં એકલો હતો, એટલે એને કોઈની હૂંફ જોઈએ તો ખરી ને ?

શૈલેશ—ઉષા, એ કારણ તો ખરું પણ એનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ છોકરાને વાત્સલ્ય માણવા મળ્યું જ નથી. માતા વિના મીઠી હૂંફથી એ કમનસીબ છોકરો વંચિત જ રહ્યો છે.

ઉષાનું મુખ જરા લાલ થઈ ગયું. એણે કહ્યું—તમારી તો વાતો જ દુનિયાથી જુદા પ્રકારની હોય છે. તમારે શું જોઈએ ? મીઠાઈ મૂકું કે શાક ?

શૈલેશ આશ્ચર્યથી ઉષાના મુખને નિરખી રહ્યો. અત્યાર સુધી આવો આછો છતાં અંતરની સહૃદયતાભર્યો આગ્રહ અને

હૃદયની વ્યગ્રતાપૂર્વકની આતુરતા એણે માણ્યાં નહોતાં. શૈલેશને માટે આ ભાવો કલ્પનાતીત, અપ્રાપ્ય હતા. એટલે એ ભાવ અનુભવતાં એને અપૂર્વ આનંદ આવ્યો. એને લાગ્યું: વીતેલા વર્ષોનું અંતર કોઈ માયામંત્રને બળે અલોપ થઈ ગયું: બચપણમાં સાંભળેલા કોઈ મીઠા ગીતની ટેક એને અકસ્માત સાંભરી. શૈલેશ પોતાની માતાને એકનો એક દીકરો હતો. આ ભાવ યાદ આવવાથી અને એનું સંવેદન તીવ્ર બનવાથી શૈલેશના અંતરમાં થડકાર થયો. ચકિત માણસની જેમ થાળીમાં હાથ રાખીને જ શૈલેશે કહ્યું—ઉષા, હવે હું ઘરની તો શું પણ મારી પણ ચિંતા નહિ રાખું, બસ? આજે મને એમ થાય છે કે આખા સંસારનો ભાર મારે માથેથી ઊતરી ગયો. મને મારું જીવન આજે ભાર વિનાનું હળવું લાગે છે.

૬

સાત દિવસ તો કોણ જાણે ક્યાં વીતી ગયા એ જણાયુંય નહિ! પાછો રવિવાર આવ્યો પણ શૈલેશને ફુરસદ ન રહી. સવારે ઊઠતાં જ ઉષાએ કહ્યું—હું તમને રોજ કહું છું, પણ તમે સાંભળતા જ નથી. આજે જરા વિભાબહેનને ત્યાં જઈ આવો ને! એમને કેવું વિચિત્ર લાગતું હશે. તમે સાચેજ અમારી વચ્ચે અણબનાવ કરાવવા ઇચ્છો છો?

શૈલેશે શરમિંદા બનીને કહ્યું—કોલેજમાં આજકાલ એટલું બધું કામ રહે છે કે વખત જ નથી મળતો.

ઉષા—એ તો મને ખબર છે. પણ આ તો કોલેજથી ઘેર આવતાં પણ પા કલાકમાં પૂરું થાય એવું કામ છે.

શૈલેશ—ઉષા, ઘેર આવતી વખત તો એટલો થાકી જાઉં

છું કે ન પૂછો વાત. તું એ છોકરાઓ સાથે કામ લે તો તને ખબર પડે કે કેટલો માનસિક પરિશ્રમ પડે છે.

ઉષાએ હસીને કહ્યું—ગમે તેમ હોય, આજે તો હું તમારે પગે પડું છું; ગમે તેમ કરીને વિભાબહેનને મળી આવો. રવિવારે પણ જો કંઈ બહાનું કરીને તમે એ વાત રાખી મૂકશો તો વિભાબહેન મારું મોઢું નહિ જુએ.

ઉષાએ ગાડીવાળાને બૂમ પાડી, અને ગાડી તૈયાર કરવાનું કહ્યું. સાથે સાથે આજ્ઞા પણ કરી કે બાબુજીને સ્યામબજાર મૂકીને ગાડી જલદી પાછી લઈ આવ, મારે ગાડીની જરૂર છે.

જતી વખતે શૈલેશે સોમેનને સાથે લેવા માંડ્યો, તો ઉષાની ગોદમાંથી નીકળવું એને કાળ જેવું લાગ્યું. સોમેનનું મોઢું પડી ગયું. કોઈની પાસે જવામાં એને જરાય આનંદ નહોતો આવતો. ખાસ કરીને તે દિવસની વાતચીત સાંભળ્યા પછી તો એને વિભા તરફ બિલકુલ સદ્ભાવ નહોતો. ઉષાએ છોકરાને સોડમાં જરા દબાવીને કહ્યું—સોમેનને રહેવા દો. એ મારી સાથે આવશે.

શૈલેશે પૂછ્યું—તને કેમ ખબર પડી કે એને નથી આવવું?

"તમને જોઈને જ કંઈ આ ઘરમાં હું નથી આવી?" કહીને હસતી હસતી ઉષા ઉપર ચાલી ગઈ.

શૈલેશને સ્યામબજારથી પાછા વળતાં લગભગ અઢી વાગી ગયા. સાથે વિભા, વિભાના પતિ ક્ષેત્રમોહનબાબુ અને એમની ૧૭-૧૮ વર્ષની એક બહેન પણ શૈલેશની સાથે આવવા તૈયાર થયાં. શૈલેશની ઇચ્છા નહોતી કે વિભા સાથે આવે. પણ એ પોતાની મેળે જ તૈયાર થઇ, ત્યારે શૈલેશ નિરુપાય બની ગયો.

ઉષાની વિરૂદ્ધ એને ઘણી ફરિયાદો હતી. પોતાને જ માત્ર કટાક્ષભરી વાતો સંભળાવીને એને સંતોષ નહોતો થયો, એટલે ગામડાની ગરીબ ઘરની ગમાર ભાભીને આ બધાના દેખતાં શરમિંદી કરવાની એની પ્રબળ લાલસા હતી. મોટાભાઈને મળ્યા પછી આજે એણે જે મળ્યું તેની આગળ એકજ વાત કરી હતી, કે કાઢી મૂકેલી વહુને લાવીને ભાઈએ ભૂલ કરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વર્ગસ્થ માતાપિતાને લાંછન લગાડયું છે. જેમણે એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો તેજ સ્ત્રીને પાછી ઘરમાં લાવી જ કેમ શકાય? સમાજમાં, સગાંવ્હાલાંઓમાં જેને આત્મીય કહેવાય નહિ, સામાજીક આનંદોત્સવોમાં જેને સાથે લઈ જતાં શરમ આવે, અને ભાભી કહીને સંબોધન કરતાં પણ જેમાં નીચું જોવું પડે, એવી અભણ અને ગમાર સ્ત્રીને ભાઈ લાવ્યા. એટલે હવે વિભાના મનમાં થયું કે સમાજમાં શી રીતે આંખો ઊંચી કરી શકશે?

અપરિચિત ઉષાનો પક્ષ લઈને બે ચાર વાતો કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં ક્ષેત્રમોહનબાબુ પોતાની પત્નીના ખીજવાટભર્યા જવાબો સાંભળીને ચૂપ રહ્યા હતા. વિભાએ નારાજ થઈને કહ્યું—ભાઈ મનમાં સમજે છે કે હું કશું જાણતી નથી, પણ મને બધી ખબર છે. ઘરમાં પગ મૂકતાં જ અબ્દુલ્લા જેવા જૂના નોકરને માત્ર મુસલમાન હોવાને કારણે કાઢી મૂક્યો. ગિરધારીને શૂદ્ર સમજીને રજા આપી દીધી. જેને નાતજાતની જ આટલી બધી પડી છે, તેની સાથે આપણા જેવાથી તો સંબંધ પણ શી રીતે રાખી શકાય? હું તો આવી ભાભીને એક દિવસ પણ મારા ભાઈની સ્ત્રી તરીકે ન સ્વીકારું. પછી એને માટે જેને ખોટું લાગવાનું હોય તેને લાગે.

બધા સમજી ગયા કે આ કટાક્ષ કોને ઉદ્દેશીને થયો છે

શૈલેશે ધીરા અવાજે ઉત્તર વાળ્યો—અબદુલ્લા વગેરેને કાઢી નથી મૂક્યા. બહેન, એ તો બધા ઘેર જવા માટે ઊંચાનીચા થતા હતા એટલે એમને રજા આપી.'

પ્રત્યુત્તરમાં વિભાએ ભાઈને તરત જ સ્પષ્ટ સંભળાવ્યું—પેલી ભાભીના વખતમાં તો એમને ઘેર જવાની આટલી બધી ઉત્સુકતા નહોતી થઈ? આમનો પગ ઘરમાં પડયો અને એ બિચારાઓને ઘેર જવું પડયું એજ મારું કહેવું છે ને!

શૈલેશને આનો ઉત્તર આપવો ઠીક ન લાગ્યો, એટલે એ ચૂપ રહ્યો.

વિભાએ પૂછ્યું—નોકર તો બધા ગયા, તો હવે તમારું કામ શી રીતે નભે છે?

વિભાએ આ સગવડને અનિવાર્ય અગત્ય આપતાં કહ્યું—મને ખબર છે કે આપણે ત્યાંના જે જૂના માણસો ચાલ્યા ગયા એ હવે પાછા નથી આવવાના. પણ આપણા ઘરને કોઈ ધર્મધ્વજી પંડિતનું ઘર બનાવી દીધે કેમ ચાલશે? આપણા સમાજનો તો ખ્યાલ રાખવો પડશે ને? એમની સાથે સંબંધ રાખવો હોય તો આ ધર્મધ્વજી પાખંડોનો બહિષ્કાર અને નવા સંસ્કારોનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. એટલે પાછા સારા માણસો શોધીને રાખી લો, નહિ તો લોકો શું કહેશે?

શૈલેશે મૂળ ભાવથી જ ઉત્તર વાળ્યો—કામ નહિ ચાલે એટલે રાખી લઈશું.

વિભા—અત્યારેય તમારું કામ શી રીતે ચાલે છે એ તો તમે જાણો, મારાથી તો નથી સમજાતું.

વિભા ઊઠીને કપડાં પહેરવા ઓરડામાં ગઈ. જતાં જતાં બબડી—બાપનું ઘર રહ્યું એટલે ગયા વિના ન ચાલે, પણ કોણ જાણે એક પ્યાલો ચા પણ મળશે કે નહિ !

ક્ષેત્રમોહન હજી સુધી મૂંગા બેઠા હતા. ભાઈ અને બહેનના વિતંડાવાદમાં દખલ કરવાની એમની ઇચ્છા નહોતી. પણ હવે એમનાથી ન રહેવાયું, એટલે બોલી ઊઠયા—પહેલાં જરા જઈને જો તો ખરી, આમ નકામી બૂમો પાડવાથી શું લાભ ? ન મળે તો પછી મનમાં આવે તેવું કહેજે.

વિભા—મેં બધું જોયું છે. એ તો પહેલે દિવસે જ એમના રંગઢંગ જોઈને હું એમને ઓળખી ગઈ છું.

આટલું બોલીને વિભા ઓરડામાં કપડાં પહેરવાને ચાલી ગઈ. વિભાને કંઈયે જોવાની ફુરસદ નહોતી અને જોવાની ઇચ્છા પણ નહોતી. પત્નીનો પક્ષ સહજ રીતે લેવા ટેવાયેલા ક્ષેત્રબાબુ બોલ્યા—કેમ શૈલેશ, આ બધું સાચું છે ? બધા નોકરચાકરને રજા આપીને ઘરને આશ્રમ તો નથી બનાવી દેવું ને ? ખાવા-પીવાનું કેમ ચાલે છે ?

શૈલેશે હસીને કહ્યું—શાંતિથી જમું છું, જે પહેલાં જમતો હતો.

ક્ષેત્ર—ગળે ઊતરે છે ખરું ?

શૈલેશ—ગળે અટકતું તો નથી જ.

હસીને ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—એ તો જાણે ખબર પડી. એ તો ખાતી વખતે કોઈનેય ગળે અટકતું નહિ હોય પણ સાચી વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે આપણે સોસાયટીમાં આ સત્યને સ્વીકારવામાં નાનમ સમજીએ છીએ. હવે તમે આ જ રીતે જીવવાનું સ્વીકાર્યું છે ?

શૈલેશે જરા થોભીને કહ્યું—ક્ષેત્રબાબુ, સાચી વાત તો એ છે કે મેં પોતે તો કશું જ નક્કી કર્યું નથી, અને એ નક્કી કરવાનો ભાર એણે મારા ઉપર નાખ્યો પણ નથી. મેં એટલું નક્કી કર્યું છે કે એની મરજી વિરુદ્ધ એના ઘરવ્યવહારમાં હું ખલેલ નથી કરવાનો.

ક્ષેત્રબાબુએ બારણા ભણી દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું—જોજો, આ વાત તમારી બહેને જાણી તો અહીંથી અમારે જવું મુશ્કેલ થઈ જશે.

શૈલેશ—મુશ્કેલ થાય કે નહિ પણ જે સત્ય છે તેને શા માટે છુપાવવું? પહેલાં તો મહિનાના પંદર દિવસ વીતે એટલે એ ચિંતા થવા માંડે કે બાકીના પંદર શી રીતે વીતશે? એ બધી વાતો હવે મને નથી સતાવતી. એક તો ચોખ્ખું મને દેખાય છે કે હવે હું જીવું છુ ઘરવ્યવહારનો કીમિયો તમારી સાળાવેલીની કરામત છે. એણે જ મને બચાવી લીધો અને ઉગાર્યો, એટલે અત્યારે તો એ જ મારી સિદ્ધેશ્વરી છે.

ક્ષેત્રબાબુ—આ બધું તમે શું કહો છો? સાચે જ ઉષામાં આટલું હૈવત છે? ઘરખર્ચની પીડા તમારે એકલાને જ નહિ, મારે પણ એટલી જ છે. હુ તો દેવામાં દિવસે ને દિવસે વધારે ને વધારે ડૂબતો જાઉં છું. અને હવે તો ગળા સુધી આવી ગયું છે. એનાથી ઊગરવાનો એક્ય ઉપાય નથી સૂઝતો. મને તો ક્યારેક એવું થાય છે કે આ ઘરબાર છોડીને જંગલમાં નાસી જાઉં.

શૈલેશ—અલ્હાબાદ જતી વખતે હું એક માસનો પગાર કબાટમાં મૂકી ગયો હતો. અને કહીને ગયો હતો કે એટલામાં જ

રહીને બોલી—આ કાર્ય તો ગરીબો માટે છે. આપ જેવા શ્રીમંતોને આ શિક્ષણની તો જરૂર જ નહિ પડે.

ક્ષેત્રમોહને લાંબો શ્વાસ મૂકીને કહ્યું—ઉષાબહેન, બહારનાં દેખાવ અને ભભકા જોઈને આપના જેવાં પણ જો ભૂલાવામાં પડશે તો પછી અમારા જેવા અભાગીઓનું દુઃખ જાણનાર કોઈ નહિ રહે. મને એમ થાય છે કે મારી નાની બહેનને થોડા દિવસ તમારી પાસે મૂકી જાઉં, કે તમારી નિપુણતાની અસર એને પણ લાગે.

ઉષા ચૂપ રહી. ક્ષેત્રબાબુ કંઈ કહેવા જતા હતાં ત્યાં જોડાનો અવાજ સંભળાયો, અને એમણે કહ્યું—બધા ઉપર આવે છે, જુઓ બીજી વિનંતી એ કે શૈલેશની બહેન, અને મારી બહેનનાં કપડાંનું સામ્ય જોઈને બન્ને હૃદય સરખાં ન માની લેશો.

ઉષાએ હસીને કહ્યું—મને ઓળખતાં આવડે છે.

ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—એવો તો મને વિશ્વાસ છે.

૯

શૈલેશ, વિભા અને વિભાની નણંદ ઉમા ઉપર આવ્યાં. શૈલેશ અને વિભા ઓરડામાં પહેલાં આવ્યાં. ઉમા પાછળ હતી. એ બારણાની અંદર પગ મૂકવા જાય, ત્યાં જ ક્ષેત્રબાબુએ ઈશારાથી સમજાવ્યું કે બૂટ બહાર કાઢીને અંદર આવજે.

વિભાએ આ ઈશારો જોઈ લીધો અને ક્ષેત્રબાબુ તરફ ફરીને બોલી—આ શા માટે?

ક્ષેત્રબાબુ—એમાં શું વાંધો છે? અહીં જંગલ નથી કે પગમાં કાંટા વાગે કે ઠોકરો વાગે.

વિભા—એ તો હુંય જાણું છું, પણ હું તો આ પરિવર્તનનું કારણ જાણવા માગું છું.

ક્ષેત્રબાબુ—કારણ એજ કે એક તો ઉષાબહેન પ્રાચીન આચારવિચારવાળા હિંદુ ઘરમાંથી આવે છે. કદાચ એમના પણ એવા જ વિચાર હોય. એ ઉપરાંત પણ ઘરમાં વડીલો પાસે જોડા પહેરીને ફરવુંહરવું એમાં કંઈ ખાસ સભ્યતાય નથી.

વિભાએ પતિના પગ ભણી નજર કરી તો એને લાગ્યું કે એમણે માત્ર પોતાની બહેનને જ ઉપદેશ નથી કર્યો, પોતે પણ એવું જ પગલું ભરીને બેઠા છે.

વિભાને ગુસ્સો ચઢ્યો. એણે કહ્યું—વડીલો તરફનાં આપનાં માનભક્તિ કેમ અસાધારણ બની ગયાં છે? એનીય હદ હોય છે. કદાચ આ દેવમંદિરનો ઓરડો હોત તો તો તમે નાહીધોઈને અને પંચામૃત પીને પછી જ આપના પવિત્ર દેહને અહીં લાવ્યા હોત, નહિ?

પત્નીનો ક્રોધ જોઈને ક્ષેત્રબાબુ હસી પડ્યા. હસતાં હસતાં જ કહ્યું—દેવમંદિરની સાથે મારે નિસ્બત નથી. એવો નકામો દેવમંદિરમાં જાઉં પણ શું કરવા? ઉષાબહેન, પહેલાં અહીં એક મોટી શેતરંજી બીછાવેલી પડી રહેતી હતી, એ કેમ હવે નથી દેખાતી?

ઉષાએ ધીરેથી જવાબ વાળ્યો—શેતરંજીને રોજ ઉપાડીને સાફ કરવી અને ઓરડાને સ્વચ્છ રાખવો મુશ્કેલ હતું, અને આ રહ્યો સૂવાનો ઓરડો, એટલે જેટલો સ્વચ્છ રહે તેટલો સારો.

વિભા વચ્ચે જ વ્યંગથી બોલી ઉઠી—શેતરંજી બીછાવેલી રાખવાથી ઓરડો ગંદો રહે છે, નહિ?

ઉષાએ વિભાની તરફ જોઈને નમ્રભાવથી કહ્યું—ગંદો તો લાગે છે, બહેન. એ ખરું છે કે એ ગંદવાડ દેખાતો નથી, પણ

શેતરંજની નીચે ધૂળ અને જાળાં તથા મરેલાં જીવજંતુનો પાર નથી હોતો.

વિભા આનો ઉત્તર આપવા જતી હતી, પણ ક્ષેત્રબાબુ જોરથી બોલી ઊઠ્યા એટલે એ શાંત રહી. ક્ષેત્રમોહને ઉત્સાહથી કહ્યું—ઉષાબહેન, આજનું સામાન્ય માનસ જ એવું છે. ગંદકીને દબાવી દેવાથી એ નીકળી ગઈ એવા ભ્રમથી આપણે આપણું કામ પતાવી દઈએ છીએ. એટલું જ નહિં પણ ઊલટું સ્વચ્છતાનો મિથ્યા સંતોષ પણ લઈએ છીએ. કેમ, શૈલેશ! મારું કહેવું ખોટું છે?

શૈલેશે હા કે ના કશું જ ન કહ્યું.

વિભાના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. પણ ક્રોધને દબાવીને એ કોણ જાણે કેમ ચુપ રહી. વિભા અને ક્ષેત્રબાબુ વચ્ચે સાચા સ્નેહની કદાચ ઊણપ નહોતી, પણ દુનિયાના વ્યવહારમાં આમ જ પરસ્પર વિરોધ વાદવિવાદ થતા. લોકોની આગળ કોઈ રીતે વિભા પોતાની હાર ન સ્વીકારતી. અને એ એની ટેવ હતી. અને વાત વધારે વધી ન જાય એ કારણે ક્ષેત્રબાબુ વાદવિવાદને અધુરો જ મૂકી દેતા આજે પોતાના પતિનો સાવ ઊલટો સ્વભાવ જોઈને વિભાને શાંત રહેવું યોગ્ય લાગ્યું.

ખરી રીતે આજે ક્ષેત્રમોહનનો વિભાને પરાજિત કરવાનો વિચાર પણ નહોતો. બીજાને દોષ દઈને એને કઠોર વેણ સંભળાવવાં એ વિભાનો સ્વભાવ બની ગયો હતો. એટલે ઘણે ખરે પ્રસંગે શિષ્ટતાનો ભંગ થઈ જતો. ક્ષેત્રમોહનને આનું ખૂબ લાગતું. તેમાંય આજે અહીં એક નિરપરાધ વહુની પાછળ પડી ને એને નાહકની સતાવી એના પતિની દૃષ્ટિમાં હલકી પાડવાનો નીચ પ્રયત્ન જોઈને ક્ષેત્રબાબુના ગુસ્સાનો પાર નહોતો. એટલું

જ નહિ, એમને વિભાની આ કુટેવ માટે દુઃખ થયું હતું. અને તેમાંય એમને અનુભવ થયો હતો કે ઉષા વિભા કરતાં સ્ત્રીત્વની દૃષ્ટિએ વધારે ઉચ્ચ કોટિની સ્ત્રી હતી. એટલે આજે તો ક્ષેત્રબાબુના વ્યથિત અંતરમાં વિભાને માટે એક રતિભાર ક્ષમાનો ભાવ નહોતો રહ્યો, પરંતુ આ ભાવને જાહેર રીતે પ્રગટ કરવો એ પણ સુધરેલા સમાજમાં અસભ્ય પગલું કહેવાતું.

એટલે ક્ષેત્રબાબુએ પોતાની બ્હેનને ઉદ્દેશીને કહ્યું—ઉમા, તું જો દરરોજ બપોરે ઉષાબ્હેન પાસે આવી શકતી હો તોય મારું માનવું છે કે તું ગમે તે કુટુંબમાં જઈશ તો પણ સુખી થઈશ.

ઉમા હસીને ચૂપ રહી. ઉષાએ નીચું માથું રાખીને જ કહ્યું—તો તો થઈ જ રહ્યું ને! આપણા સમાજમાં તો ઉમા-બ્હેનનો બહિષ્કાર જ થાય.

ક્ષેત્રબાબુ—સમાજ ભલે બહિષ્કાર કરે. પણ ઉમાબ્હેન, એટલું તો હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે એ પતિપત્ની તો સુખ-પૂર્વક રહેશે.

શૈલેશે કટાક્ષભર્યાં નયનોથી વિભા ભણી જોઈને મશ્કરીભર્યા અવાજે ક્ષેત્રબાબુને કહ્યું—એમાં ખાતરી આપવાની જરૂર નથી.

ક્ષેત્રબાબુએ એટલી જ ગંભીરતા અને સહૃદયતાપૂર્વક કહ્યું—તમે ગમે તેમ કહો. હું તો એટલે સુધી કહેવા તૈયાર છું કે ઉષાબ્હેનનું માત્ર આજનું જ કામ એ જોઈ લે તો એનો પતિ રોજ મોજાની નવી જોડી ખરીદવાની મુસીબતમાંથી તો ઊગરી જશે.

વિભા ક્યારની શાંત હતી, પણ હવે એ શાંતિ એને અસહ્ય થઈ પડી. દબાયલા ક્રોધનું કોઈ ચિહ્ન પ્રગટ ન કરતાં

હસવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરીને બોલી—ઉમાને એના ભાવિ કુટુંબમાં જૂનાં મોજાં એકઠાં કરવાની જરૂર જ નહિ રહે. અને કદાચ એવી રીત એના પતિને પસંદ પણ ન હોય. પહેલેથી તે શી રીતે બધું નક્કી કરી શકાય?

ક્ષેત્રબાબુ—ન કેમ કહેવાય? આંખ અને કાન ખુલ્લાં હોય તો જરૂર કહેવાય. જે સાચો હોડી હાંકનાર છે તે તો પાણી જોઈને જ કહી દેશે કે એ કેટલું ઊંડું છે. ઉષાબહેને પોતાની નાવડી પર પગ મૂકતાં જ જોઈ લીધું કે જરા જેટલી બેદરકારી નુકસાનકારક છે. અને આ દૃષ્ટિ માટે હું ઉષાબહેનને સાચે જ અભિનંદન આપું છું. અને શૈલેશ તરફથી હજારો મૂગાં અભિનંદન મળશે એ તો જુદાં.

ઉષા અત્યંત શરમાઈ ગઈ. એણે વિનીતભાવે કહ્યું—ક્ષેત્રબાબુ, પોતાના ઘરમાં પોતાના સ્વામીની અવસ્થા સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં ધન્યવાદની જરૂર નથી હોતી.

વિભા એનો ઉત્તર વાળતાં બોલી ઊઠી—પણ પોતાની સ્રીનું અપમાન કરવાનો સૂક્ષ્મ સંતોષ તો મળે છે ને? અને આવી ભિખારીવૃત્તિ જોઈને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ બીજા તરફ વધે એ જુદાં.

ઉષાએ માથું જરા ઊંચુ કર્યું અને વિભાની તરફ જોઈને કહ્યું—પોતાના પતિની દશા સમજીને એ અનુસાર વ્યવસ્થા કરવી એને વિભાબહેન, તમે ભિખારીવૃત્તિ કહો છો?

ક્ષેત્રમોહન તરત બોલી ઊઠયા—કદી નહિ. દુનિયાનો કોઈ પણ ભલો માણસ આ વાત નહિ સ્વીકારે. પણ ઉષાબહેન, તમારી નણંદને એટલું તો પૂછો કે પતિની દૃષ્ટિમાં પત્નીને

નિરંતર હીન પ્રમાણિત કરવાના પ્રયત્નને કઈ વૃત્તિ કહી શકાય ?

વિભા ચૂપ રહી. માત્ર એક વાર શૈલેશ અને ક્ષેત્રમોહન તરફ જોઈ લીધું. પહેલાં તો એણે માન્યું જ નહિ કે પોતાનો પતિ પારકાં આગળ પોતાને આટલી સ્વાભાવિક રીતે પરાજિત કરી શકે. આંખમાં આંસુ લાવીને શૈલેશને ઉદ્દેશીને એ બોલી—ભાઈ, હવે મારાથી તમારે ઘેર નહિ અવાય. આ છેલ્લું મિલન જાણજો.

શૈલેશ વ્યાકુળ બની ગયો, ઉષા પોતાનું કામ પડતું મૂકીને તરત ઊભી થઈ ગઈ અને વિભાનો હાથ પકડીને બોલી—બહેન, તમને ખોટું લાગે એવું કંઈ મારાથી કહેવાઈ ગયું હોય તો મને માફ ન કરો ?

અકસ્માત્ આ અપ્રિય ઘટના બની ગઈ. ક્ષેત્રમોહન ગુપચુપ ઊઠીને બહાર ચાલ્યા ગયા. વિભા પોતાનો હાથ છોડાવીને આંખો લૂછતાં લૂછતાં બોલી—જ્યારે હું તમને મારાં દુશ્મનજ માનું છું, ત્યારે આ ઘરમાં મારું પગલું હિતાવહ નથી.

ઉષાએ કહ્યું—પણ બહેન, મારા મનમાં તો એવો ખ્યાલ પણ નથી આવ્યો !

વિભાએ જાણે સાંભળ્યું જ નહિ. એ આંસુભરી આંખે જ બોલી—આજે એમણે તો સૌની વચમાં સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું. કાલ ઊઠીને કદાચ ભાઈ પણ એવી વાત કહે. એમના ઘર વિષે બોલવું એ પોતાનું અપમાન કરવા જેવું છે. ચાલો. ઉમા ! ઘેર જઈએ.

નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરીને વિભાએ ફરીથી કહ્યું—આજે ભાભી (શૈલેશની બીજી મૃત પત્ની) નથી ને હું ઘરમાં

આવી એજ મારી ભૂલ થઈ. આજે મારા બાપના ઘરનો જાણે બધો સંબંધ જ તૂટી પડયો.

દાદરો ઊતરી વિભા નીચે પહોંચી ગઈ, શૈલેશ પણ ધીમે ધીમે પાછળ ઊતરી આવ્યો અને ધીરેથી બોલ્યો—વિભા, મારા ઓરડામાં તો થોડી વાર બેસ !

વિભાએ માથું ધુણાવીને કહ્યું—હવે મારે નથી બેસવું. પણ ભાઈ, મારી સદ્‌ગત ભાભીને બિલકુલ ભૂલી ન જશો. એમની ખાસ ઇચ્છા હતી કે સોમેન વિલાયત જઈને ભણી-ગણીને માણસ બને. કૃપા કરીને સોમેનનું જીવન ધૂળધાણી ન કરશો. આજે એની જે દશા જોઈ એ જ જાતનું શિક્ષણ જો એને મળવાનું હોય તો લોકોમાં મોઢું નહિ બતાવાય.

વિભાનાં આંસુઓ જોઇને ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે શૈલેશે કહ્યું—વિભા, તું આમ રિસાઇને ચાલી જઇશ તો મને દુઃખ થશે.

વિભાની આંખો આંસુભરી તો હતી, એટલે ભાઈની સહાનુભૂતિએ આંસુને વેગ આપ્યો અને વિભા પાછી રડી પડી. સોમેનની ભાવિ ચિંતા આ આંસુનું કારણ હતી, કે બીજુ કંઈ એ તો કોણ જાણે! પાલવથી આંસુ લૂછીને વિભાએ કહ્યું—ભાઈ, હવે મારે બેસવું નથી. સોમેન આપણો એકમાત્ર ઘર-દીવડો છે. એટલે એના પર નજર રાખજો.

આટલુ કહીને વિભા ઝડપથી બહાર નીકળી મોટરમાં બેસી ગઇ. ઉમા સાવ શાંત હતી. એણે કોઇ પણ વાતમાં ભાગ લીધો નહોતો. એ પણ છાનીમાની વિભાની સાથે જઈને મોટરમાં બેસી ગઇ.

શૈલેશ સાથે જ હતો. તેણે વિભાને કહ્યું—સોમેનને સાથે

નથી લઈ જતી ? તું જ એને તારી પાસે રાખીને ભણાવેગણાવે તો મને બિલકુલ વાંધો નથી.

વિભા અને ઉમા બન્ને જણાં વિસ્મયથી શૈલેશના મુખ ભણી જોઈ રહ્યાં. વિભાએ કહ્યું––આવી નિરર્થક વાત કરવામાં સાર નથી. ભાઈ, એ તમારાથી બનશે નહિ, અને તમને કોઈ કરવા પણ નહિ દે.

શૈલેશે ધૂનમાં આવીને પોતાની વાત ફરીથી કહી––વિભા, તું સોમેનને સાથે જ લઈ જઈ શકે. મને મોકલવામાં જરાય વાંધો નથી.

વિભાએ સંદેહભર્યા સ્વરે કહ્યું—એમ કરી શકો તો સારું. એના શિક્ષણને માટે તમારે ખર્ચનો સવાલ હોય તો એની જવાબદારી મારે માથે.

હવે વિભાએ ઉમાની દૃષ્ટિનું અનુસરણ કરીને જોયું તો, ઉષા ઉપર છજામાં ઊભી રહીને પોતાની તરફ જોઈ રહી હતી. થોડીવારમાં મોટર ચાલતી થઈ. મોટર ગયા પછી શૈલેશ પોતાના અભ્યાસખંડમાં જઈને શાંતિથી બેઠો. ઉપર જવાની એને ઇચ્છા ન થઈ. અને જવાનું સાહસ કરવું ઠીક પણ ન લાગ્યું. એને લાગ્યું કે ઉષાએ ઉપર ઊભાં ઊભાં બધી વાત સાંભળી લીધી છે.

૯

રાત્રે થાળી પીરસી સ્વામીને બોલાવાવા મોકલીને ઉષા રોજની જેમ રાહ જોતી પાસે જ બેઠી હતી. સોમેન આજે એની પાસે નહોતો. શૈલેશ આવ્યો. એનું મુખ ખૂબ ગંભીર હતું. વ્યર્થ પ્રશ્નો પૂછવા એ ઉષાના સ્વભાવમાં જ નહોતું.

કે એને માટે ચર્ચાને સ્થાન જ નહોતું, અને ક્ષત્રણાનો અપરાધ જો કોઈ બીજાને માથે ઓઢાડવાની ઇચ્છા નહોત તો એમાં ગુસ્સાનું પણ કારણ નહોતું. છતાં શૈલેશે અધુરી વાતને પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કહ્યું—જે છોકરાને વિલાયત મોકલવો છે, એટલે જે સમાજમાં એને મળવાદળવાનું થશે તેને જ અનુકૂળ વાતાવરણ અને કેળવણી એને મળવાં જોઈએ. એનું બચપણ કોઇપણ અસ્વાભાવિક દશામાં વીતાવવાથી એની દશા ખરાબ થવાનો સંભવ છે.

શૈલેશે પળવાર ઉત્તરની રાહ જોઈને ફરીથી ચલાવ્યું—આ બાબતમાં તારે કંઈ ન કહેવું હોય તો જુદી વાત; માત્ર નિસાસો નાખે કામ નહિ ચાલે. સોમેન માટે ખૂબ વિચારને અંતે આ નિર્ણય કર્યો છે.

સોમેન પાસે જ સૂતો હતો. ઘરમાં બીજી કોઈ સ્ત્રી ન હોવાના કારણે ઉષા જે દિવસથી આવી તે દિવસથી સોમેનને પોતાની સાથે જ સૂવાડતી હતી. એણે એ સૂતેલા બાળકના માથા પર વાત્સલ્યભર્યો હાથ ધીમેથી પંપાળીને કહ્યું—તમે ગમે તે કરશો, તે બાળકના ભલાને જ ખાતર કરશો. એના વિના બીજું વિચારવાનું પણ શું હોય? એટલે આપને ગમે તે વ્યવસ્થા કરો, મને વાંધો નથી.

વિજળીના બધા દીવા બંધ હતા. માત્ર એક ખૂણામાં એક નાનું ફાનસ ધીમે ધીમે આછું બળતું હતું. એ આછા પ્રકાશમાં પોતાના પલંગ ઉપરથી જ સામે બીજા પલંગ પર સૂતેલી ઉષાના ભાવ જાણવાની ઉત્કંઠાનો પ્રયત્ન કરતાં શૈલેશે કહ્યું—એ વિના એક બીજી વાત પણ છે. સોમેનનો વિલાયતનો બધો ખર્ચ વિભાએ આપવાનું કબુલ્યું છે, એય કંઈ ઓછી સરળતા નથી.

ઉષાના અવાજમાં ગમે તે કારણે ક્યારેય પણ ઉત્તેજનાનો ભાવ પ્રગટ નહોતો થતો. શાંત ભાવથી જ વાત કરવાનો એનો સ્વભાવ હતો, એટલે ધીરેથી મક્કમપણે એ બોલી—ના, એવું ન થઈ શકે. ભણાવીગણાવીને માણસ બનાવવાનો ખર્ચ આપવા ખાતર જ હું એમને બાળક સોંપવાની નથી.

શૈલેશે કહ્યું—એને માટે તો ઘણા પૈસા જોઈએ.

ઉષા એટલા જ શાંત ભાવે બોલી—આપણને દરકાર હશે તો ગમે ત્યાંથી એટલી રકમ આપવી પડશે. ખેર, જોઈ લેવાશે. તો તમે આરામથી સૂઈ જાઓ. રાત ખૂબ વીતી છે.

બીજે દિવસે ત્રીજે પહોરે કૉલેજમાંથી કલબમાં થઈને શૈલેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે રસોઈની એક જાતની પરિચિત સુગંધ જોઈને વિસ્મીત બનીને પુલકિત થઈ ગયો. એણે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં જઈને કપડાં ઉતાર્યાં અને મોઢું ધોયું. ત્યાં ચા લઈને જે માણસ આવ્યો તેને જોતાં જ શૈલેશે જોયું કે એ મુસલમાન હતો.

રાત્રે જમવાના ઓરડામાં રોશની થઈ. સ્વચ્છ અને સાદાઈથી શણગારેલા ટેબલ પર વ્યવસ્થિત પીરસેલી રસોઈ જોઈને શૈલેશને અંતરમાં ગઈ કાલે જે છૂપી વ્યગ્રતા અને વ્યાકુળતા થવા માંડી હતી, તેને સ્થાને કંઈક શાંતિ અને સંતોષે સ્થાન લીધું. એને આવી જ વ્યવસ્થા જોઈતી હતી.

એણે જમવાનું શરૂ કર્યું ન કર્યું ત્યાં તો ઉષા ધીરેથી આવીને સામેથી એક ખુરશી ખેંચીને જરા દૂર બેઠી.

શૈલેશ એ વખતે આનંદમાં હતો. એણે હેતથી કહ્યું—ઉષા ! આમ બેસવાથી તું ભ્રષ્ટ નહિ થાય ? શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ભોજનની સુગંધ એ અર્ધું ભોજન કર્યા બરાબર છે.

કે એને માટે ચર્ચાને સ્થાન જ નહોતું, અને ક્ષેત્રબાણુનો અપરાધ જો કોઈ બીજાને માથે ઓઢાડવાની ઇચ્છા નહોત તો એમાં ગુસ્સાનું પણ કારણ નહોતું. છતાં શૈલેશે અધુરી વાતને પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કહ્યું—જો છોકરાને વિલાયત મોકલવો છે, એટલે જે સમાજમાં એને મળવાહળવાનું થશે તેને જ અનુકૂળ વાતાવરણ અને કેળવણી એને મળવાં જોઈએ. એનું બચપણ કોઈપણ અસ્વાભાવિક દશામાં વીતાવવાથી એની દશા ખરાબ થવાનો સંભવ છે.

શૈલેશે પળવાર ઉત્તરની રાહ જોઈને ફરીથી ચલાવ્યું—આ બાબતમાં તારે કંઈ ન કહેવું હોય તો જુદી વાત; માત્ર નિસાસો નાખે કામ નહિ ચાલે. સોમેન માટે ખૂબ વિચારને અંતે આ નિર્ણય કર્યો છે.

સોમેન પાસે જ સૂતો હતો. ઘરમાં બીજી કોઈ સ્ત્રી ન હોવાના કારણે ઉષા જે દિવસથી આવી તે દિવસથી સોમેનને પોતાની સાથે જ સૂવાડતી હતી. એણે એ સૂતેલા બાળકના માથા પર વાત્સલ્યભર્યો હાથ ધીમેથી પંપાળીને કહ્યું—તમે ગમે તે કરશો, તે બાળકના ભલાને જ ખાતર કરશો. એના વિના બીજું વિચારવાનું પણ શું હોય? એટલે આપને ગમે તે વ્યવસ્થા કરો, મને વાંધો નથી.

વિજળીના બધા દીવા બંધ હતા. માત્ર એક ખૂણામાં એક નાનું ફાનસ ધીમે ધીમે આછું બળતું હતું. એ આછા પ્રકાશમાં પોતાના પલંગ ઉપરથી જ સામે બીજા પલંગ પર સૂતેલી ઉષાના ભાવ જાણવાની ઉત્કંઠાનો પ્રયત્ન કરતાં શૈલેશે કહ્યું—એ વિના એક બીજી વાત પણ છે. સોમેનનો વિલાયતનો બધો ખર્ચ વિભાએ આપવાનું કબુલ્યું છે, એય કંઈ ઓછી સરળતા

ઉષાના અવાજમાં ગમે તે કારણે ક્યારેય પણ ઉત્તેજનાનો ભાવ પ્રગટ નહોતો થતો. શાંત ભાવથી જ વાત કરવાનો એનો સ્વભાવ હતો, એટલે ધીરેથી મક્કમપણે એ બોલી—ના, એવું ન થઈ શકે. ભણાવીગણાવીને માણસ બનાવવાનો ખર્ચ આપવા ખાતર જ હું એમને બાળક સોંપવાની નથી.

શૈલેશે કહ્યું—એને માટે તો ઘણા પૈસા જોઈએ.

ઉષા એટલા જ શાંત ભાવે બોલી—આપણને દરકાર હશે તો ગમે ત્યાંથી એટલી રકમ આપવી પડશે. ખેર, જોઇ લેવાશે. તો તમે આરામથી સૂઈ જાઓ. રાત ખૂબ વીતી છે.

બીજે દિવસે ત્રીજે પહોરે કોલેજમાંથી કલબમાં થઈને શૈલેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે રસોઈની એક જાતની પરિચિત સુગંધ જોઈને વિસ્મીત બનીને પુલકિત થઈ ગયો. એણે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં જઈને કપડાં ઊતાર્યાં અને મોઢું ધોયું. ત્યાં ચા લઈને જે માણસ આવ્યો તેને જોતાં જ શૈલેશે જોયું કે એ મુસલમાન હતો.

રાત્રે જમવાના ઓરડામાં રોશની થઈ. સ્વચ્છ અને સાદાઈથી શણગારેલા ટેબલ પર વ્યવસ્થિત પીરસેલી રસોઈ જોઈને શૈલેશને અંતરમાં ગઈ કાલે જે છૂપી વ્યગ્રતા અને વ્યાકુળતા થવા માંડી હતી, તેને સ્થાને કંઈક શાંતિ અને સંતોષે સ્થાન લીધું. એને આવી જ વ્યવસ્થા જોઈતી હતી.

એણે જમવાનું શરૂ કર્યું ન કર્યું ત્યાં તો ઉષા ધીરેથી આવીને સામેથી એક ખુરશી ખેંચીને જરા દૂર બેઠી.

શૈલેશ એ વખતે આનંદમાં હતો. એણે હેતથી કહ્યું—ઉષા! આમ બેસવાથી તું ભ્રષ્ટ નહિ થાય? શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ભોજનની સુગંધ એ અર્ધું ભોજન કર્યા બરાબર છે.

ઉષાએ મુખ પર જરા સ્મિતની રેખાઓ પાડતાં કહ્યું--તમારાથી આવું ન બોલાય. જે શાસ્ત્રને તમે માનતા નથી એનું પ્રમાણ તમારાથી આપી જ ન શકાય.

શૈલેશ પ્રમાણ હસી પડ્યો અને બોલ્યો—વિચિત્ર હાર થઈ. ચાલો, શાસ્ત્રનું પ્રમાણ નહિ આપું, પણ તું અહીંથી નાસી ન જઈશ. મને લાગે છે કે કાલની ચર્ચાનું આ પરિણામ છે, નહિ ? પણ ઉષા, આ ગોઠવણથી તારા ખર્ચની ગણત્રી વધી પડવાની.

ઉષાએ ધીમેથી કહ્યું--નહિ વધે. દુર્વ્યય ન થાય તો કાંઈ પણ ખાવાપીવાની વ્યવસ્થાના ખર્ચમાં બહુ ફેર નથી પડતો. આવતા મહિનાથી તો હું આ જ વ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કરતી હતી. પણ હવે તમે એટલું ધ્યાન રાખજો કે સામાનનો દુરુપયોગ અને અપવ્યય ન થાય. મેં ખર્ચમાં આનો જેટલો હિસાબ મૂક્યો છે, તેટલામાં આ બધું પૂરું થવું જોઈએ. થશે ને ?

શૈલેશે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું—કેમ નહિ થાય ? એનું કંઈ કારણ ?

ઉષા તરત એનો ઉત્તર ન આપી શકી. થોડી વાર ચુપચાપ શૈલેશને જોઈ રહી. પછી પળ વારે શૈલેશની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ મેળવીને બોલી-કાલે રાત્રે મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે એને હવે ફરીથી ફેરવવા કે બદલવાની આજ્ઞા ન કરો તો સારું.

શૈલેશે નરમાશથી કહ્યું—એવું મેં કયારેય કર્યું નથી. હું જાણું છું કે તારા સિદ્ધાંતની આડે મારાથી ન અવાય એમાં ફેર થાય નહિ, અને થવો પણ ન જોઈએ. જો કે હું તો નબળા સ્વભાવનો માણસ છું પણ તું તો દૃઢ મનની છે ને ?

સ્વામીના મુખ પરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવીને ઉષાએ ધીમા સ્વરે

ગયો, ત્યારે કોણ જાણે કેમ એ બધું જોઈને એને ખાવા તરફ અરુચિ થઈ. ઉષા જ્યારથી ઘરમાં આવી ત્યારથી એને હાથે બનાવેલી સુંદર અને તાજી વસ્તુઓ સવારે નાસ્તામાં મળતી હતી, અને એ પોતે હાજર રહેતી હતી. પણ આજે તો એ વસ્તુઓ પણ નહોતી અને એ વસ્તુઓની બનાવનાર ઉષા પણ નહોતી. આ બધું જોઈને શૈલેશનું ખાવાપીવામાં મન ન લાગ્યું. માત્ર એક પ્યાલો ચા લીધી અને બાકીનું બધું લઈ જવા નોકરને કહ્યું. શૈલેશના કાન પડદાની બહારથી એક પરિચિત પગરવ સાંભળવા તૈયાર થઈ ગયા. કેમ ન ખાધું, એને માટે જરા કડક ઉત્તર આપવાનો વિચાર કરીને એણે ધીરે ધીરે ચા પૂરી કરી ત્યારે તો એ ટાઢી અને બદામી રંગનું પાણી બની ગઈ હતી. મુસલમાન રસોઈઓ આવીને ખાલી પ્યાલો લઈ ગયો, પણ જેની ચા હતી એ પગરવ ન જ સંભળાયો. ઉષા આખરે ન જ આવી.

ધીરે ધીરે દિવસ સાથે આવ્યો. નાહીધોઈ જમીપરવારીને કૉલેજ જવાનો સમય થયો. ખાતી વખતે રોજની જેમ આજે પણ ઉષા આવીને પાસે બેઠી એના આગ્રહ, યત્ન અને વાતચીતમાં ઘરના માણસોને રોજની અપેક્ષામાં કંઈ અંતર ન લાગ્યું; પણ શૈલેશ તરત જ એ સૂક્ષ્મ ભેદને પામી ગયો. એક જ રાતમાં માણસ આડંબર અને પ્રયત્ન વિના કેટલો દૂર જતો રહે છે, એનો અનુભવ કરીને શૈલેશ મૂઢ જેવો બની ગયો.

જમીને કપડાં પહેરતાં ટેબલ પર ઘરખર્ચની નોટ દેખાઈ. કદાચ એ કાલની પડી હતી, પણ પોતે એ તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. કારણ આજે સવારથી ઉષા એ ઓરડામાં આવી જ નહોતી. આજ તો મહિનો પૂરો થવાનો દિવસ નથી, છતાં આ ખર્ચની નોટ મૂકીને જવાનું શું કારણ? શૈલેશે ટાઈ બાંધવાનું અધૂરું રહેવા દીધું અને કુતૂહલ અને વ્યગ્રતાથી નોટનાં પાનાં

શૈલેશે—તું મોકલી દેને જરા. મને વાર નહિ લાગે.

શૈલેશ ઉતાવળો નાહવાની ઓરડીમાં ગયો. એને મનમાં થયું હુંય વિચિત્ર માણસ છું. પતિપત્નીના કલહને ભિખ્ખની પ્રતિજ્ઞા માની ને નકામી આખી રાત બેચેનીમાં કાઢી. એટલે સવારે એ વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને એકલું હસવુંજ નહિ, પણ શરમ સુદ્ધાં આવી. સહજીવનના જરા નાનાશા મતભેદ કે બેચાર કઠોર સવાલ-જવાબથી જ સ્ત્રીઓ પતિનું ઘર છોડીને પિયેર રહેવા માંડે તો કદાચ દુનિયામાં પુરુષ નામનું કોઈ પ્રાણીજ ન રહેવા પામે. સોમેનની મા હોત તો પાંચ દસ દિવસ પિયેરમાં વધારે રહેવાની ધાસ્તી પણ હતી, પણ ઉષા જેવી નિખાલસ અને સનાતનધર્મી હિંદુ સ્ત્રી કે જેને ધર્મ અને સ્વામી વિના જગતમાં બીજું કંઈજ નથી, તેજ જો માત્ર પોતાના ગુસ્સાને કારણે પોતાના સ્વભાવ સંસ્કારોની પેલેપાર જતી રહે તો પછી સંસારમાં બીજું રહે જ શું ? અને આવી વાતથી ગભરાવામાં ગાંડપણ નહિ તો બીજું શું છે ? આવો અનુભવ કરીને શૈલેશનાં ડર અને ચિંતા ઓછાં થયાં અને હૃદયમાં શાંતિ અને પ્રીતિનો રસ ઊભરાયો. અનિચ્છા છતાં વિભા સાથે અને બીજી એકાદ બે ભણેલી સ્ત્રીઓ સાથે ઉષાની સરખામણી કરીને મનમાં જ બોલ્યો—મારે જો છોકરી હોય તો એની માતા સમાન જ હો. માતા જેવી જ કેળવણી એને મળે તો હું ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાઈશ.

શૈલેશ ઝડપથી પરવારીને અભ્યાસગૃહમાં ગયો. નવો રાખેલો મુસલમાન રસોઈઓ ચા, માખણ અને કેક વગેરે ખાવાનો સામાન લઈને હાજર થયો. શૈલેશ એકાએક ચોંકી ઊઠયો. આજ વસ્તુઓ ખાવાની એને ટેવ હતી. વચલા થોડા દિવસ આવું નહોતું મળ્યું. પણ નોકર બધું ટેબલ પર મૂકીને જ્યારે ચાલ્યો

ગયો, ત્યારે કોણ જાણે કેમ એ બધું જોઈને એને ખાવા તરફ અરુચિ થઈ. ઉષા જ્યારથી ઘરમાં આવી ત્યારથી એને હાથે બનાવેલી સુંદર અને તાજી વસ્તુઓ સવારે નાસ્તામાં મળતી હતી, અને એ પોતે હાજર રહેતી હતી. પણ આજે તો એ વસ્તુઓ પણ નહોતી અને એ વસ્તુઓની બનાવનાર ઉષા પણ નહોતી. આ બધું જોઈને શૈલેશનું ખાવાપીવામાં મન ન લાગ્યું. માત્ર એક પ્યાલો ચા લીધી અને બાકીનું બધું લઈ જવા નોકરને કહ્યું. શૈલેશના કાન પડદાની બહારથી એક પરિચિત પગરવ સાંભળવા તૈયાર થઈ ગયા. કેમ ન ખાધું, એને માટે જરા કડક ઉત્તર આપવાનો વિચાર કરીને એણે ધીરે ધીરે ચા પૂરી કરી ત્યારે તો એ ટાઢી અને બદામી રંગનું પાણી બની ગઈ હતી. મુસલમાન રસોઈઓ આવીને ખાલી પ્યાલો લઈ ગયો, પણ જેની ચા હતી એ પગરવ ન જ સંભળાયો. ઉષા આખરે ન જ આવી.

ધીરે ધીરે દિવસ માથે આવ્યો. નાહીધોઈ જમીપરવારીને કૉલેજ જવાનો સમય થયો. ખાતી વખતે રોજની જેમ આજે પણ ઉષા આવીને પાસે બેઠી. એના આગ્રહ, યત્ન અને વાતચીતમાં ઘરના માણસોને રોજની અપેક્ષામાં કંઈ અંતર ન લાગ્યું; પણ શૈલેશ તરત જ એ સૂક્ષ્મ ભેદને પામી ગયો. એક જ રાતમાં માણસ આડંબર અને પ્રયત્ન વિના કેટલો દૂર જતો રહે છે, એનો અનુભવ કરીને શૈલેશ મૂઢ જેવો બની ગયો.

જમીને કપડાં પહેરતાં ટેબલ પર ઘરખર્ચની નોટ દેખાઈ. કદાચ એ કાલની પડી હતી, પણ પોતે એ તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. કારણ આજે સવારથી ઉષા એ ઓરડામાં આવી જ નહોતી. આજ તો મહિનો પૂરો થવાનો દિવસ નથી, છતાં આ ખર્ચની નોટ મૂકીને જવાનું શું કારણ? શૈલેશે ટાઈ બાંધવાનું અધૂરું રહેવા દીધું અને કુતૂહલ અને વ્યગ્રતાથી નોટનાં પાનાં

ફેરવવા માંડયાં અને આખરે છેલ્લા પાને અટકી પડયો. રોજનો હિસાબ, નોકરોનો પગાર વગેરે સ્પષ્ટ રીતે લખીને ગઈ કાલ સુધીનો સરવાળો હતો અને માસિક રકમમાંથી એની બાદબાકી કરીને સિલક પણ કાઢી મૂકી હતી. આ નોટમાં જે દિવસથી હિસાબ લખવાની શરૂઆત થઈ હતી, તે દિવસે શૈલેશ પ્રયાગ હતો. એ વખતે પણ એમાં એનો હાથ નહોતો અને આજે હિસાબ આમ પૂરો થાય છે એમાં પણ એનો હાથ નથી. પહેલા પાના પર શૈલેશ તાકીને જોઈ રહ્યો. આ દશા એના ઘરમાં એ દિવસની ઘટના હતી. આવો હિસાબ પહેલાં પણ નહોતો લખાતો અને હવે પણ ન લખાય તોય એનું ઘર નહિ ચાલે એમ નથી. નોટબુક બંધ કરીને શૈલેશે પાછી ટાઈ બાંધવા માંડી. આજે એને સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ સમજાઈ કે દુનિયામાં કોઈપણ વસ્તુનું મૂલ્ય નિશ્ચિત રૂપથી નિર્દિષ્ટ નથી કરી શકાતું. આ હિસાબ લખવાની એક દિવસે અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી, અને આજે એ વ્યર્થ દેખાય છે.

અંતે કપડાં પહેરીને શૈલેશ બહાર નીકળ્યો ત્યારે મનમાં ખૂબ ઇચ્છા છતાં ઉષાને કંઈ જ પૂછી ન શકયો. અજ્ઞાત ભવિષ્યના વિચારથી એનું મન ગુંચવાયું હતું, તો પણ અનિશ્ચિત આશંકાને સુનિશ્ચિત દુર્ઘટનાના રૂપમાં સ્પષ્ટ કરી લેવાનું સાહસ કોઈ રીતે એ પોતાના મનમાં ન કરી શક્યો.

૧૦

કોલેજમાંથી શૈલેશ સીધો ઘેર ન જતાં વિભાને ત્યાં ગયો. એણે જે અનુમાન કર્યું હતું તેવું જ લગભગ ત્યાં નીકળ્યું. બહેન અને બનેવી વચ્ચે પાછો મીઠો સંબંધ ચાલુ થઈ ગયો

હતો. આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈને એને સંતોષ થયો. એના મગજ ઉપરથી જાણે એક ભાર ઊતરી ગયો. શૈલેશે કહ્યું—કેમ, વિભા ! સોમેનને તેડવા તેં આજે કોઈ માણસ ન મોકલ્યો ?

વિભા કંઈ બોલવા જતી હતી ત્યાં વચમાં જ ક્ષેત્રબાબુ બોલી ઊઠ્યા—મહેરબાન, એનો હાથી જે ખરીદવા ઇચ્છતો હતો એ નાસી ગયો.

શૈલેશે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું—એટલે ?

ક્ષેત્રબાબુ—તમે આ કિસ્સો સાંભળ્યો નથી ? કોઈ શરાબી નશાના તોરમાં રાજાનો હાથી ખરીદવા માગતો હતો. બીજે દિવસે રાજાએ બોલાવીને આ માગણીનો જવાબ માગ્યો એટલે પેલો શરાબી હાથ જોડીને બોલ્યો—સરકાર, હાથીની મારે જરૂર નથી, એનો જે અસલ ખરીદનાર હતો તે ચાલ્યો ગયો.

આટલું કહીને ક્ષેત્રમોહન પોતાની રસિકતા ઉપર આપોઆપ હસી પડ્યા. હસવું શમ્યા પછી પાછા બોલ્યા—આ કિસ્સો ઉષા બહેનને ખાસ સંભળાવજો. કહેજો કે તે દિવસની વાતચીતથી નારાજ ન થાય. શૈલેશ ! અસલ ખરીદનાર હવે ચાલ્યો ગયો છે. માતા કરતાં બાળકને ફોઈ જ જો વધારે સારી રીતે ઉછેરી શકે અથવા એનું લાલનપાલન કરી શકે એવું જો તમારું માનવું હોય તો હું ગમે તેમ મરીજીવીને પણ વિભાને એક હાથી ખરીદી આપીશ.

વિભાથી છૂપાવીને મુખમાં જ ક્ષેત્રમોહન હસવા લાગ્યા.

પણ આ હાસ્યમાં શૈલેશ ના ભળ્યો. પાછો વળી આ મશ્કરીઠઠ્ઠામાં વિભાનો રોષ વહોરી લેવો પડે એ ડરનો માર્યો શૈલેશ મૂગો જ રહ્યો.

ક્ષેત્રમોહને લજ્જિત થઈને પૂછ્યું—ભાઈ, આ બધું શું છે?

શૈલેશ—વિભાની વાતો પરથી હું સોમેન તરફથી નિરાંત કરીને બેઠો હતો. પણ એ વ્યવસ્થા શક્ય નહિ બને તો મારે બીજી ગોઠવણ કરવી પડશે.

ક્ષેત્રબાબુ—એટલે? વિમાતાના હાથમાં બાળક સલામત નથી? અથવા એનો વિશ્વાસ કરવો કંઈ ગુનો છે?

શૈલેશ—તમારી આ કટુ ઉક્તિનો જવાબ ન આપું છતાં એટલું કહું છું કે ઉષા હવે અહીં રહેવા નથી ઇચ્છતી; ચાલ્યા જવાનું કહે છે.

ક્ષેત્ર—ક્યાં ચાલ્યા જવાનું કહે છે.

શૈલેશ—જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં એના ભાઈને ઘેર.

ક્ષેત્રબાબુ એકદમ ગંભીર અને ચિંતાતુર બની ગયા. એમણે વિભા તરફ કટાક્ષ કરીને કહ્યું—શૈલેશ, આખરે મારી શંકા સાચી પડી.

વિભા અત્યાર સુધી એક અક્ષર પણ બોલી નહોતી. આ વખતે પતિના સ્વર ઉપરથી જ એ એમના ભાવ સમજી ગઈ. તો પણ એણે શાંત અને સંયત સ્વરે કહ્યું—ભાઈ, સાચું કહેજો. તમે મારા ખાતર જ ભાભીના સંબંધમાં આ વ્યવસ્થા કરો છો? એમ જ હોય તો હું ના નહિ કહું. પણ એટલું કહું છું કે એક દિવસ તમે બન્નેય રડશો.

શૈલેશે ગરદન હલાવીને કહ્યું—ના, એવું નથી.

હવે શૈલેશે મુસલમાન નોકરના નવા આગમનથી માંડીને આજ સવારના હિસાબી નોટના પ્રસંગ સુધીની બધી વાતો વિસ્તૃતતાથી કહી, અને વિભાને કહ્યું—મેં તો ચાલ્યા જવાનું

કહ્યું છે અને મને ખબર નથી કે હું શોકીશ કે નહિ. મિત્રા અને સ્વજનોમાં આની ચર્ચા જરૂર થશે એ હું જાણું છું; તો પણ એક મોટી ભૂલ સુધારવા મને તો જરૂર મોટો સંતોષ થવાનો છે, અને એને માટે હું તો ઈશ્વરનો ઉપકાર જ માનીશ.

વિભા છાનીમાની બેસી રહી. ક્ષેત્રબાબુએ પણ થોડી વાર સુધી પોતાનો મત જાહેર ન કર્યો.

શૈલેશે ફરીથી કહ્યું—તમને લોકોને આ વસ્તુસ્થિતિ વિગતવાર કહેવી મને ઠીક લાગવાથી હું અહીં આવ્યો છું. આનું કારણ એ છે કે તમે મને જુદી રીતે ન સમજો.

ક્ષેત્રમોહન જોરથી માથું હલાવીને બોલી ઊઠયા—ના, ના, એવું તો ન જ થાય. હા, પણ શૈલેશ, ભવાનીપુરમાં એક વખત લગ્નની વાતચીત ચાલતી હતી એનું શું થયું ?

શૈલેશને આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. ખીજાઈને એ બોલ્યો—તમારી વાત એટલી બેહુદી અને હલકી છે કે ગમે તેવા શાંત માણસને ગુસ્સે કરે.

આટલું કહીને ખીજાયેલો શૈલેશ પાછો સંભાળીને બેઠો.

ક્ષેત્રબાબુએ તરત જ શૈલેશનો ભાવ સ્વીકારીને કટાક્ષના સૂરથી કહ્યું—તમારું કહેવું વાજબી છે.

આ કટાક્ષભરી ઉક્તિથી શૈલેશ સાચે જ ગુસ્સે થઈ ગયો. અને બોલ્યો—તે દિવસે તમે વિભાની સાથે જે વર્તન કર્યું એ જોતાં તમારી પાસેથી બીજી આશા પણ ન રખાય. તમારા દંભ અને ઘમંડને આંચકો ન લાગે એટલા ખાતર જ હું એ સત્ય આજ સુધી છુપાવતો આવ્યો પણ આજે કહ્યા વિના ન રહેવાયું.

ક્ષેત્રબાબુએ જરા વાંકી ગરદન કરીને કહ્યું—શૈલેશ, ઠીક કહ્યું. It reminds me;—સ્ત્રી સાથે કેમ વર્તવું એ હજી સુધી મને બરાબર નથી આવડયું અને શીખવાની અવસ્થા પણ વીતી ગઈ. પણ તમે જો આ વિષય ઉપર પુસ્તક લખો તો મઝા પડે. તમે ભાઈબહેન એકાંતમાં વાતચીત કરો ત્યાં સુધી હું આવું છું.

ક્ષેત્રબાબુ ઝડપથી બહાર ચાલ્યા ગયા. શૈલેશે ગુસ્સાભર્યા અવાજે કહ્યું—પુસ્તક લખવામાં કદાચ સમય લાગશે, ત્યાં સુધી મોઢેથી તો સાંભળતા જાવ. ભવાનીપુરના લોકો મારી સંભાળ લે કે ન લે, પણ હું પોતે જઈને એમની સંભાળ લેવાનો છું.

ક્ષેત્રબાબુએ બારણા બહારથી જ ઉત્તર વાળ્યો—જરૂર લેવી પડશે અને હવે તો વિલંબ પણ ઘણો થઈ ગયો છે.

બીજે દિવસે સવારે ક્ષેત્રબાબુ શૈલેશને ઘેર ગયા; શૈલેશ નહાવાની તૈયારીમાં હતો. અકસ્માત્ કસમયે બનેવીને જોઈને એને આશ્ચર્ય થયું. ગઈ કાલની અપ્રિય વાતચીત ઉપરથી એણે એમના આવવાની આશા રાખી જ નહોતી. મનમાં શરમાતાં શરમાતાં શૈલેશે કહ્યું—કેમ, આજે હાઈકોર્ટ બંધ છે?

ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે.

શૈલેશે ફરીથી પૂછ્યું—કેમ, પ્રેકટીસ છોડી દીધી?

ક્ષેત્રબાબુએ એજ ભાવે ઉત્તર આપ્યો—આ એના કરતાં વધારે અનુચિત સવાલ છે.

શૈલેશે કહ્યું—ત્યારે તો હું પોતે જ અનુચિત છું. હું નાહી આવું તો તમને વાંધો તો નથી ને?

ક્ષેત્રબાબુ—જરાય નહિ, તમે જઈ શકો છો.

ક્ષેત્રબાબુએ ઉષાની પાસે જઈને કહ્યું-ઉષા બહેન, આવી શકું ?

આ પૂજાનો ઓરડો નહોતો. સૂવાના ઓરડામાં જ ઉષા એક તરફ આસન ઊપર પૂજાની તૈયારી કરતી હતી. અવાજ ઓળખીને ભીના વાળ પર સાડી ઓઢતાં કહ્યું--પધારો.

ક્ષેત્રમોહન અંદર જતાં જ સંકોચાઈને બોલ્યા--મેં તમને કસમયે તસ્દી આપી કેમ, અકસ્માત્ પિયેર જવાનો નિર્ણય કરી દીધો? તમારા બાપુની તબીયત તો સારી છે ને ?

ઉષા--મારે બાપુ નથી.

ક્ષેત્રબાબુ--અરે! માફ કરજો. માતાજી તો સુખરૂપ છે ને?

ઉષા--એ તો બાપુ પહેલાં જ સ્વર્ગવાસી થઈ હતી.

ક્ષેત્રબાબુએ વિસ્મય પ્રગટ કરીને પૂછ્યું--તો પછી આપ કોની પાસે પિયરમાં જાઓ છો? ત્યાં કોણ છે? જ્યાં કોઈ ન હોય ત્યાં શી રીતે જવાય? શૈલેશની વાત બાજુએ મૂકો તોય અમે કેટલા દુ:ખી અને નારાજ થઈશું ?

ઉષા માથું નીચું રાખીને જ જરા હસીને બોલી—એમાં હું શું કરું ?

ક્ષેત્રબાબુ—એમ ન ચાલે.

ઉષા—આટલા બધા દિવસ તો એ જ ભાઈને ઘેર મેં કાઢ્યા છે. અને અહીં પણ ખાસ અડચણ નહોતી, બધું ઠીક ઠીક ચાલતું હતું.

ક્ષેત્રબાબુ—જવું જ હોય તો ભલે જાવ, પણ પાછાં ક્યારે આવશો? નહિ, તમારે જવાનું નથી.

ઉષા ચૂપ રહી. ક્ષેત્રબાબુએ ફરીથી પૂછ્યું—અને સોમેનનું શું ?

ઉષા—એની ફઈબા છે ને !

એકાએક ક્ષેત્રમોહને હાથ જોડીને કહ્યું—એ મારી સ્ત્રી છે એટલે એના તરફથી હું ક્ષમા માગું છું.

ઉષા ચૂપ રહી.

ક્ષેત્રબાબુ—ક્ષમા નહિ કરો, ઉષાબહેન ?

ઉષા પહેલાંની જેમ જ માથું નીચું કરી ચૂપ રહી. થોડી વાર ઉત્તરની રાહ જોઈને પછી એક નિશ્વાસ નાંખીને ક્ષેત્રબાબુએ કહ્યું—જગતમાં જ્યારે અપરાધ છે ત્યારે તેને માટે દુઃખભોગ પણ છે અને હોવું પણ જોઈએ. પરંતુ એનો ન્યાય કેમ નથી એ કહેશો ?

ઉષાએ કહ્યું—એટલે એક માણસના ગુનાની સજા બીજાને કેમ ભોગવવી પડે છે એજ પૂછો છો ને ? હું તો એટલું જ જાણું છું કે સજા ભોગવવી પડે છે—કેમ ભોગવવી પડે છે એની મને ખબર નથી.

ક્ષેત્રબાબુ—તમે ક્યારે જવાનાં ?

ઉષા—ભાઈ તેડવા આવશે એટલે તરત ચાલી જઈશ. સંભવ છે કે કદાચ કાલે પણ આવે.

ક્ષેત્રબાબુ ક્ષણભર શાંત રહીને બોલ્યા—મેં ધાર્યું હતું કે એક વાત તો તમને નહિ જ કહું. પણ હવે આજે એમ લાગે છે કે તે સંતાડી રાખવાથી હું દોષિત ઠરીશ. તમારા આવતાં પહેલાં અહીં એક બીજી વ્યક્તિ આવવાની સંભાવના હતી. મને લાગે છે કે એ ષડયંત્રનો હજી અંત આવ્યો નથી.

ઉષા—હું એ જાણું છું.

ક્ષેત્રબાબુ—એટલે તમારે એ કાવતરું સફળ કરાવવું છે? એનાથી શું લાભ?

અધુરી વાતે જ દઢ સ્વરે ઉષા બોલી ઊઠી—સફળ થાય કે નિષ્ફળ. ક્ષેત્રમોહનબાબુ, મને ક્ષમા ન કરો?

હાથ જોડીને ઉષાએ આટલી વાર પછી ક્ષેત્રમોહન ભણી માથું ઊંચું કરીને દૃષ્ટિ કરી.

એ જ દૃષ્ટિની સામે ક્ષેત્રમોહન વિસ્મિત બનીને તાકી રહ્યા.

૬૧

શૈલેશે ઉષા સાથે બોલવું ચાલવું બંધ કરી દીધું. પણ એ તો રોજની જેમ જ વર્તતી હતી. એના આચરણમાં રતિભાર પરિવર્તન ન થયું. ઘરનું કામકાજ પણ રોજની જેમ જ નિયમિત કરતી. શૈલેશ એને ખાસ કશું નહોતો કહેતો. પણ એને સૌથી વધારે તો એ લાગતું હતું કે જે માણસ આ ઘરને હંમેશને માટે છોડી જાય છે તેને વળી આ ઘર પર આટલી બધી મમતા–માયા શી? આજે સવારે જ શૈલેશે સાંભળ્યું કે ગંદા હાથ ભીંત પર લૂછવા ખાતર પોતાના નોકરને ઉષાએ ખૂબ ધમકાવ્યો હતો. ઉષાના કામમાં કદાચ સ્વચ્છતા અને નિયમિતતા આવે પણ એ તો બીજાના કામોમાં પણ એટલી જ સ્વચ્છતા અને નિયમિતતા માગે છે. શૈલેશને જોઈએ તેટલો વખત ઉષાને ઓળખવા માટે નહોતો મળ્યો, હજી પરિચય ગાઢ થતો હતો. તથાપિ જે થોડી ઘણી ઓળખ થઈ એનાથી એટલું તો શૈલેશને ચોક્કસ જણાયું કે હવે ઉષાનો

નિર્ણય કરી શકે એમ નથી. પરંતુ સાધારણ માનવસ્વભાવ શૈલેશ આ ઉંમરે જેટલો ઓળખી શક્યો હતો, તે જોતાં આંસુ, અસંગતતા અને હાસ્ય એકી સાથે એના મનને ચકડોળે ચઢાવી વિચિત્ર રીતે મૂંઝવતા હતા.

ક્ષેત્રમોહન આવીને સીધા રસોડા આગળ ઊભા રહ્યા અને બોલ્યા—ઉષાબ્હેન ! પ્રસાદને હજી કેટલી વાર છે ?

ઉષાએ માથાનો છેડો જરા આગળ લાવીને હસતાં હસતાં કહ્યું—પ્રોફેસરસાહેબને પૂછી જુઓ, અહીં તો બધું તૈયાર છે,

ક્ષેત્રમોહન—તમે હારો એવાં નથી. એ તો હું જ હારી ગયો. રસોઈ જોઈને ભરેલું પેટ છતાં ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ બીક લાગે છે કે કદાચ તબિયત બગડે. પણ આ નિમંત્રણનો બીજે કોઈ વખતે જરૂર ઉપયોગ કરવાનો.

ઉષા ચુપ રહી. ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—તમારો છોકરો ક્યાં ગયો ?

ઉષાએ કહ્યું—આજે કોણ જાણે એને શું થઈ ગયું હતું કે નિશાળે જ જતો નહોતો. ખૂબ સમજાવી પટાવીને હમણાં જ નિશાળે મોકલ્યો.

ક્ષેત્રબાબુ—તમારી માયા એને જબરી છે. (હસીને) પણ તમારા પિયેર જવાના ઠરાવનું શું થયું ? ઉષાબ્હેન, તમારા જેવાં માણસ પણ જ્યારે ગુસ્સામાં અસંગત અને ન બોલવા જેવી વાતો બોલશે ત્યારે આ સંસારમાં પછી વિશ્વાસ કરવા જેવું કંઈ નહિ રહે.

ઉષાએ આ આરોપનો કશો જ ઉત્તર ન આપ્યો. નીચું માથું નાખીને ચુપચુપ બેસી રહી. ત્યાંથી ક્ષેત્રબાબુ શૈલેશના

અભ્યાસગૃહમાં ગયા. શૈલેશ અરિસાની સામે વાળ ઓળતો હતો. પગરવ સાંભળીને પાછું જોયું.

ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું--કેમ, આજે કોલેજ બંધ છે ?

શૈલેશ—ના, આજે પહેલા બે ક્લાસ નથી.

ક્ષેત્રમોહને શ્વાસ નીચે મૂકીને કહ્યું--છો તો ખુશીમાં ને? ઉષાબહેનને પિયેર જવાની પછી શી ગોઠવણ કરી ?

શૈલેશ--જે ગોઠવણ કરવાની છે તે એના ગયા પછી કરીશ. કદાચ કાલે એના ભાઈ આવીને એને લઈ જશે.

ક્ષેત્રબાબુ—તમે તો પાગલ છો. આ સ્ત્રીની સાથે તમારે નહિ બને. તમારી ઇચ્છા હોય તો આપણે પરસ્પર અદલાબદલી કરી લઈએ.

શૈલેશે ખૂબ ખીજાઈને કહ્યું--ક્ષેત્રબાબુ, આટલી ઉંમરે તો હવે આ બેહદી મશ્કરીનો ધંધો છોડો.

ક્ષેત્રબાબુ—આજે જ છોડી દઉં, પણ તમે મને ક્યાં છોડવા દો છો. ઉષાબહેને વ્યથિત થઈને કહ્યું કે હું ભાઈને ઘેર ચાલી જઈશ, એટલે તમે પણ એકદમ ઉત્તર આપી દીધો કે જવું હોય તો પધારો, હજી ભવાનીપુરનો મામલો મારા હાથમાં છે. આ કેવો વિચિત્ર વ્યવહાર છે! તમે બન્ને ભાઈબહેન એક જ જાતનાં છો. હું બધું ઠીક કરી આવ્યો છું. હવે ઉષાબહેન પિયેર નહિ જાય, પણ હવે તમે કૃપા કરીને રૂઝાયલો ઘા તાજો ન કરશો. (એકાએક ઘડિયાળ તરફ જોઈ ચોંકીને કહ્યું) અરે! આ તો બહુ વખત થયો. હું જાઉં છું, કાલે સવારે આવીશ.

જતાં જતાં પાછા ફરીને કહ્યું--શૈલેશ, થોડા દિવસ નભાવો, પંડિતના ઘરની છોકરી છે એટલે અનાચાર એનાથી સહન નથી થતો. આ ખાવાપીવાની વસ્તુઓ બે દિવસ ન

તો નહિ ચાલે ? અને એ ખાવાપીવામાં શું બળ્યું છે ? ખર્ચનો તો ખ્યાલ કરો ! જાઉં છું.

ઉત્તરની વાટ ન જોતાં ક્ષેત્રબાબુ ચાલ્યા ગયા.

શૈલેશ થોડી વાર સુધી સ્તબ્ધ બનીને મૂર્તિની જેમ ઊભો રહ્યો. ક્ષેત્રમોહન ક્યારે આવ્યા, શું કહ્યું અને કેમ કરીને એકાએક ચાલ્યા ગયા એ એને ન સમજાયું. નોકરે આવીને કહ્યું કે જમવાનું તૈયાર છે. ઉત્તર તરફના ઓરડાની ઓસરીમાં જમવાનું પીરસાયું હતું. રોજની જેમ થાળી પીરસીને સામેના પાટલા ઉપર ઉષા બેઠી હતી. શૈલેશે માથું નીચું કરીને જમવા માંડયું. એની ખૂબ ઇચ્છા હતી કે ક્ષેત્રબાબુ જે કહી ગયા તે વિષે થોડી મધુર વાતો કરું, પણ એકે શબ્દ મોઢામાંથી નીકળ્યો જ નહિ. સોમેનનું બાનું કરીને પણ એનાથી વાતચીત ન થઈ શકી. આખરે ભોજન સામાપ્ત કરીને મૂગોમૂગો જ એ ચાલ્યો ગયો.

૧૨

બીજે દિવસે સવારે અવિનાશ (ઉષાનો નાનો ભાઈ) આવ્યો. શૈલેશ મોઢું ધોઈને અભ્યાસગૃહમાં ચા પીવા જતો હતો. ઘરમાં અપરિચિત પુરુષને જોતાં જ એનાથી પૂછાઈ જવાયું—આપ કોણ છો ? આવનારે પરિચય આપતાં કહ્યું કે એ ઉષાનો નાનો ભાઈ છે. અવિનાશે કહ્યું—મોટાભાઈ આવવાના હતા પણ ન આવી શક્યા, એટલે બહેનને તેડવા મને મોકલ્યો છે.

"ભલે લઈ જાવ" કહીને શૈલેશ પોતાના ઓરડામાં ગયો. ત્યાં સવારના નાસ્તાનો સામાન ટેબલ પર ગોઠવીને મૂક્યો

હતો; પરંતુ માત્ર ચાનો પ્યાલો જ લઈને એક આરામખુરશી પર એ બેસી ગયો. બાકીનું બધું એમ ને એમ પડી રહ્યું. એને અડકવાનું પણ એને મન ન થયું. ઉષાના પિયેરથી કોઈ આવીને એને લઈ જાય એ વાત નિશ્ચિત હતી, એટલે અવિનાશને જોઈને આમ પરેશાન થઈ જવાની જરૂર નહોતી; અને અવિનાશ આવ્યો એટલે ઉષા જશે જ એ પણ ચોક્કસ હતું. છતાં એના મનની સ્થિતિ દર્દભરી જ રહી. ક્ષેત્રમોહન આજે સવારે આવવાના હતા તે કેમ ન આવ્યા, એ ચિંતાએ પણ અસર કરવા માંડી. શૈલેશને એમ થયું કે ક્ષેત્રબાબુ આવે તો હમણાં બધો ખુલાસો થઈ જાય. પોતે ઉષાને પૂછી શકે એવી સ્થિતિ નહોતી, એટલે શું કરવું એની મૂંઝવણ વધતી જતી હતી. એટલામાં પડદો હઠાવીને કોઈ આવ્યું. શૈલેશે ક્ષેત્રમોહન ધારીને જોયું, પણ એ તો અવિનાશ હતો. શૈલેશે એની સામે જોયું અને પછી એક પુસ્તક ઊઘાડીને વાંચવા માંડયું. એનું આખું શરીર બળતું હતું.

અવિનાશ બેસવા જતો હતો પરંતુ સામેના ટેબલ ઉપર નાસ્તો જોતાં એ બીજી ખુરશીને એક તરફ હઠાવીને ત્યાંજ એક ખુરશી પર બેઠો. ઘરના માલીક વિનય કરશે એ આશા કદાચ એને નહોતી પણ શૈલેશે એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો એટલે અવિનાશને બોલવું પડયું. એણે કહ્યું—અઢી વાગ્યાની ગાડીએ બહેન જવાનું કહે છે.

શૈલેશે પુસ્તકમાંથી દૃષ્ટિ કાઢીને પૂછ્યું—જવાનું કહે છે? કેમ મારી તરફથી કંઈ અડચણ ઊભી થવાનો સંભવ છે?

આ તદ્દન અસંગત વાતનો ઉત્તર બિચારા અવિનાશને ન સૂઝ્યો. એણે સમજ્યા વિના જ ઉત્તર આપ્યો—જી ના.

બારણાની બહાર બંગડીઓનો ખણખણાટ સાંભળીને શૈલેશનું મન વધારે ખરાબ થઈ ગયું. ગુસ્સામાં જ કહી દીધું—જવા માટે મારો વાંધો નથી.

અવિનાશ ચૂપ બની ગયો. શૈલેશે ફરી પૂછ્યું—તમારા મોટા ભાઈ આવવાના હતા ને? એ કેમ ન આવ્યા?

અવિનાશે સંકોચથી ધીરે ધીરે કહ્યું—એમની તો મને મોકલવાની ખાસ ઇચ્છા નહોતી.

શૈલેશ—કેમ?

અવિનાશ ચૂપ રહ્યો.

શૈલેશ—તમે હજી બાળક છો. તમને બધી વાત ન કહેવાય અને કહેવાથી લાભ પણ નથી. હા, તમારા મોટાભાઈ પૂછે તો કહેજો કે એમાં ઉષાનો કંઈ દોષ નથી, એમાં દોષ અગર ભૂલ કોઈની પણ હોય તો તે મારી છે. ઉષાને બોલાવવા આદમી મોકલ્યો એજ અનુચિત હતું.

થોડી વાર રહીને પાછું શૈલેશે ચલાવ્યું—મને એમ લાગતું હતું કે પિતાજી વહુને ન બોલાવીને અન્યાય કરી ગયા છે. વખત આવ્યો એટલે મેં ધાર્યું કે એ અન્યાય દૂર કરવાની તક આવી છે. તમારી બહેન આવી પણ ખરી, પણ પહેલાંનો એક દોષ હવે સો દોષ જેવો મોટો લાગે છે.

આનો ઉત્તર અવિનાશ શું આપે? એ તો ચુપ રહ્યો. આ વખતે બીજા દરવાજેથી ક્ષેત્રમોહન અંદર આવ્યા. શૈલેશે એમના તરફ જોયું પણ એની જીભ ન રોકાઈ, કઠોર વાતનો એ સ્વભાવજ હોય છે કે એ પોતાના ભારથીજ સખતમાં સખત બની જાય છે. ઉષા દરવાજાને ઓથે ઊભી છે, એ જાણીને અમુક નિશાન બનાવીને એને નિરંતર ઘાયલ કરતા જવાની

નિષ્ઠુર ઉત્તેજનામાં જ્ઞાનશૂન્ય બનીને શૈલેશ પહેલાંની જેમ જ બોલવા માંડયું—તમારી બહેન સાથે મેં એક દિવસ લગ્ન કર્યું હતું એ વાત સાચી; એટલા ખાતર જ એ મારી સહચરી નથી બની શકતી. અમારાં સ્વભાવ, સંસ્કાર, ધર્મ અને કેળવણી બધું જ ભિન્ન છે, જબરજસ્તીથી એને અહીં રાખીને હું મારા ઘરને સ્મૃતિશાસ્ત્રની પાઠશાળા તો બનાવવા નથી માગતો. મારી એકની એક બહેન મારી સાથેના બધા જ સંબંધો તોડીને દુઃખ અને ક્ષોભની મારી મરી જાય એવી સ્થિતિ છે. અને એકનું એક બાળક ખરાબ શિક્ષણ અને ખરાબ સંસ્કારથી બગડે એ જુદું. આ અનર્થ મારાથી થવા દેવાય એમ નથી. હા. તમારી બહેનનો હું એટલા માટે ઋણી છું કે જે વાત હું મારે મોઢે નહોતો કહી શકયો તે એણે પોતેજ કહી દીધી.

ક્ષેત્રમોહન વિસ્મયથી દંગ બનીને શૈલેશ ભણી તાકીને જોઇ રહ્યા હતા, શૈલેશ શરમાળ અને નબળી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. આ જાતની કટુ અને બેશરમ વાત કરવી એના સ્વભાવની વિરૂદ્ધ હતું છતાં, આ વખતે એક પાગલની જેમ તે કોણ જાણે શું બકી રહ્યો હતો! ઉષાનો નાનો ભાઇ એને તેડવા આવ્યો છે એ સમાચાર એમણે પ્રથમ જ કળી લીધા હતા, એટલે આ અપરિચિત પુરુષજ ઉષાનો ભાઇ છે એમાં સંદેહ નહોતો. એની સામે જ શું આ બધું નાટક થઇ રહ્યું છે! ક્ષેત્રબાબુ વ્યગ્ર થઈને હાથજોડીને બોલી ઊઠયા—જુઓ ભાઈ, આમાંથી એક અક્ષર પણ તમારી બહેનને ન કહેશો.

એ અપરિચિત છોકરાએ દરવાજા તરફ આંગળી કરીને કહ્યું—મને કહેવાની જરૂર નથી. બહેન બહાર ઊભાં રહીને બધું સાંભળે છે.

માણસની નિષ્કપટ ભાવે કહેલી વાત છૂપી રહી શકતી નથી. આજે શૈલેશને મોઢે નીકળેલા હૃદયના સાચા ઉદ્દગારો સાંભળીને ક્ષેત્રબાબુને સાચે જ દુઃખ થયું. આ પ્રસંગ પછી ક્ષેત્રબાબુ કોર્ટમાંથી પાછા વળતાં રોજ શૈલેશને ત્યાં જતા. ઘરમાં ગૃહિણી નહિ, કોઈ બાળક નહિ એટલે માત્ર ત્રણચાર નોકરો મળીને ઘર ચલાવતા. ધીરે ધીરે ઘરમાં એટલી બધી અવ્યવસ્થા અને અનિયમિતતા આવી ગઇ કે ગમે તેને દુઃખ અને ક્લેશ થયા વિના ન રહે. લગભગ એક મહિના પછી ક્ષેત્રબાબુ એ પહેલાંની જ વાતને ઉથલાવીને શૈલેશને કહ્યું—શૈલેશ, ઉષા-બહેનના સંબંધમાં મારો મત અને ભાવ તમને ખબર છે. પોતાનું એક પણ માણસ ઘરમાં ન હોય તો જિંદગી અકારી થઇ પડે, ખાસ કરીને આ પાછલી અવસ્થાએ.

ઉમા ત્યાં હાજર હતી, એણે કહ્યું—ભાઈ હજી એમને પાછલી અવસ્થાએ પહોંચતાં વાર છે અને તે પહેલાં તો ભાભી જરૂર આવીને હાજર થઈ જશે. રૂસણું કરીને કોઇ પણ સ્ત્રી કેટલા દિવસ પિયેરમાં રહી શકે?

આટલું કહીને ઉમાએ એક વાર પોતાના ભાઈની તરફ અને એક વાર શૈલેશની તરફ જોયું. પરંતુ બન્નેમાંથી કોઇ કંઇ ન બોલ્યું, શૈલેશના મુખ પર વિષાદની છાયા પથરાયલી હતી. ઉમાને પોતાની તરફ એકીટશે જોઈ રહેલી જોઈ ને શૈલેશે આખરે એટલું જ કહ્યું—હવે કદાચ એ નહિ આવે.

ઉમાએ અત્યંત અવિશ્વાસ બતાવીને જોરથી કહ્યું—નહિ આવે? અરે, જરૂર આવે, કદાચ આ મહિનામાં જ આવે. કેમ ભાઈ, ન આવે?

ઉષાનું પાછા ફરવું કેટલું અસંભવિત છે એ ક્ષેત્રબાબુ બરાબર જાણતા હતા. ઉષાની વિદાય વખતે શૈલેશે જે બોલ કહ્યા હતા એ બધા ક્ષેત્રબાબુને બરાબર યાદ હતા. એમને એમ લાગતું હતું કે ઉષા આ બધી વાતો કદી ભૂલે એવી નથી. પોતાની વહુના સંબંધમાં શૈલેશના પિતાએ અત્યંત અન્યાય કર્યો. ઉષાના આવ્યા પછી વિભાએ અદેખાઈને લઈને એનું અપમાન કર્યું અને એ અપમાનની હદ બાકી હતી તે એની વિદાય વખતે શૈલેશે ઓળંગી દીધી. તો પણ ઉષાના મધુર ચારિત્રને જોઈને ક્ષેત્રબાબુ એ સમજી શક્યા નહોતા કે આવી સંસ્કારી સ્ત્રી સ્વામીનું ઘર છોડીને કેમ ચાલી ગઈ! પણ જ્યારે જ્યારે એમને આવો સંસ્કાર યાદ આવતો ત્યારે ત્યારે પોતેજ પોતાના મનને મનાવી લેતા અને સાંત્વન આપતા કે ઉષાએ પોતાની શક્તિ હતી ત્યાં સુધી અનાદર અને અવહેલન સહન કર્યાં, પણ એના સ્વામીએ જ્યારે એના ધર્માચરણ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે એ આઘાત એને મન અસહ્ય થઈ પડ્યો.

આજ ધાર્મિક સંસ્કારોની કુમાશથી, લાંબા સમય પછી પણ જ્યારે સ્વામીએ તેડાવી ત્યારે, માનઅભિમાનની પરવા કર્યા વિના સરળતાપૂર્વક એ પતિને ઘેર ચાલી આવી હતી. હિંદુ સ્ત્રીના આ ધર્મસંસ્કારોનો, સંસ્કારબંધનથી મુક્ત અને પ્રાચીન માન્યતાઓના અંધકારમાંથી નવા યુગના પ્રકાશમાં પહોંચેલા ક્ષેત્રબાબુને વધારે પરિચય નહોતો; કારણ તેઓ બ્રાહ્મસમાજી હતા, પરંતુ આ વખતે પોતાની પત્ની સાથે તુલના કરીને ઉષાના વિશ્વાસની દૃઢતા અને એને ખાતર પોતાના સર્વ સુખો ને લાત મારવાની શક્તિ જોઈને એમને પોતાનો આખો સમાજ ક્ષુદ્ર અને તુચ્છ દેખાયો. એમને મનમાં સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે આવું સાચું તેજ પોતાના સમાજની એક પણ સ્ત્રીમાં નહોતું.

એમને એમ થતું હતું કે કદાચિત યથાર્થ ધર્મ એમના સમાજ-માંથી અલોપ થઈ ગયો છે. જે શ્રદ્ધા દુઃખોને સરળતાપૂર્વક સહન કરે છે અને જેની ગહનતા દુઃખ અને ત્યાગના સમયમાં પોતાની કસોટી લે છે એ શ્રદ્ધા વિભામાં ક્યાં છે? ઉમામાં ક્યાં છે? અને એમની નજરમાં આવેલી બધી સ્ત્રીઓ એક પછી એક દૃષ્ટિ સમીપ આવી ગઈ, પણ કોઈની તુલના ઉષા સાથે એઓ ન કરી શક્યા! આ અનુમતિ એમના હૃદયને એક બાજુથી સંકોચ અને બીજી તરફથી ભક્તિભર્યું બનાવતી હતી. એનું કારણ એ હતું કે આટલા ટૂંકા સમયમાં ઉષા પોતાના સ્વામીને કેટલા નૈસર્ગિક સ્નેહથી ચાહતી હતી! અને જ્યારે એમને એ ખ્યાલ આવતો કે આ અનર્થ માત્ર એક મુસલમાન નોકરને ખાતર થયો છે ત્યારે તો એ સમસમી રહેતા. જે આચાર અથવા અનાચારને ઉષા પસંદ નહોતી કરતી તે ઘરમાં ફરીથી પ્રચલિત થવાથી તેને ઘર છોડવું પડયું. આની અસર બીજા પર પડી હો કે નહિ પણ ક્ષેત્રબાબુની તો એવી અવસ્થા હતી કે એ તો સાળાવેલીનું સ્મરણ થતાં, શૈલેશની સંકીર્ણ સહૃદયતા અને તુચ્છતાથી હેરાન થઈને અને ક્ષોભથી સમસમી રહેતા.

ઉમા પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન કરીને ભાઈની તરફ મીટ માંડીને જોઈ રહી હતી. ઉત્તર ન મળવાથી થોડીવાર રહીને એ બોલી—ભાઈ, કેમ બોલતા નથી?

ક્ષેત્રબાબુ—શું ઉમા?

ઉમા—વાહ, તમેયે ખરા! હું કહું છું કે ઉષાબહેન કદાચ આજ મહિનામાં પાછાં ફરે. તમને આ શક્ય નથી લાગતું?

બહેનના પ્રશ્નને ટાળીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અને ધારો કે

કદાચ હવે એ પાછી ન આવે તો ઓછું કંઈ અનુચિત થવાનું છે? જીવનનો ઘણો ભાગ તો એણે પિયેરમાં જ ગાળ્યો છે ને! હવે જીંદગીનો બાકીનો ભાગ પણ ત્યાં જ ગાળશે. પણ હવે એનો બીજો ઉપાય જ નથી?

ઉમા પોતાના ભાઈની આ વાતનો મતલબ બરાબર સમજી ન શકી. એ છાનીમાની ક્ષેત્રબાબુની તરફ જોઈ રહી.

શૈલેશે એના વિસ્મયપૂર્ણ મુખ ભણી જોઈને કહ્યું—ઉમા, એ અહીં પાછી આવે એ મને ઠીક નથી લાગતું. એની સાથે મારું લગ્ન થયું છે પણ એ મારી સહધર્મચારિણી નથી.

ઉષાના સંબંધમાં, એની વિરુદ્ધ આ બેહુદા ઈશારાથી ક્ષેત્રબાબુ મનમાં જ ચિડાઈ ગયા. એમણે ખીજાઈને કહ્યું—આપણા લોકોને વળી ધર્મ જ ક્યાં છે કે સહધર્મચારિણી હોય! ભાઈ, આ કલ્પનાના ગપગોળા રહેવા દો. હું તો તમારી આગળ ગૃહજીવનની સરળ વાતો કરું છું.

શૈલેશે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું—શું કહ્યું! આપણે ધર્મ જ નથી?

ક્ષેત્રમોહને જવાબ વાળ્યો—ક્યાં છૂપાયો છે એ ધર્મ? તમે જ બતાવો. પૈસા કમાઈએ છીએ, ખાઈએ છીએ અને લહેર કરીએ છીએ. બસ, પહેલાંના લોકો શ્રાદ્ધ-શાંતિ, પર્વ-ઉત્સવ, પૂજાપાઠ, વ્રત-નિયમ, ધર્મ-કર્મ કરતા હતા એટલે એમને સહધર્મચારિણીનું પ્રયોજન હતું. આપણા લોકોને સહધર્મ-ચારિણીની આટલી બધી ચિંતા શા માટે હોવી જોઈએ.

શૈલેશનું મર્મસ્થાન વિંધાયું એટલે દુઃખ પામતાં કહ્યું—તો સહધર્મચારિણી એ જ છે? શ્રાદ્ધ-શાંતિ, પૂજા-પાઠ—

વાત પૂરી પણ ન થઈ અને વચમાં જ ક્ષેત્રમોહન બોલી ઊઠ્યા—સહધર્મચારિણી એજ છે, એજ છે અને એજ છે; એના વિના બીજી નહિ. જુઓ ભાઈ, તમે પણ હિંદુ છો અને હું પણ હિંદુ છું—Without offence આપણે પૂજા પણ નથી કરતા, મંદિરમાંય નથી જતા અને કૃષ્ણ કે વિષ્ણુનું નામ લઈને એમની ખરાબ સ્મૃતિનેય આપણે નથી અડકવા દેતા. આપણી સ્ત્રીઓ તો આના કરતાં વધારે Harmless છે. આપણે સહજ માણસો ભલા આદમી છીએ. ભાઈ, આટલી મોટી સાત અક્ષરની 'સહધર્મચારિણી' લઈને આપણે શું કરીશું. એ નાનીશી સ્ત્રીથી જ આપણો નિભાવ થઈ શકશે, તમે જરા ઇચ્છા કરો તો પેલા ભવાનીપુરના લોકો મારી પાછળ પડયા છે અને તમારી બહેનની પણ ઇચ્છા છે.

એકાએક ક્રોધના આવેશથી શૈલેશના મુખ પર અંધારું છવાઈ ગયું. શૈલેશને ગુસ્સે થયેલો જોઈને ક્ષેત્રબાબુએ તરત કહી દીધું—જુઓ ભાઈ, તમને કટાક્ષ કે વ્યંગ લાગે તો તમારા કરતાં મારી જાત ઉપરજ એ વધારે હશે.

શૈલેશે આનો પ્રતિવાદ ન કર્યો. એ તો મૂંઝવણભર્યો બેઠો હતો ત્યાંજ સમસમી બેસી રહ્યો.

૧૪

ક્ષેત્રમોહનને લાગ્યું કે આ પ્રસંગને વધારે ચૂંથવો હમણાં ઠીક નથી. શૈલેશનો ક્રોધ શાંત થવા માટે હજી પાંચ સાત દિવસ પસાર થવા દેવા જોઈએ. પછી એકાદ દિવસ આ ભવાનીપુરવાળી વાત કરાશે. એ નિશ્ચિય કરીને તે દિવસે એઓ

ઉમાને સાથે લઈને પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. પણ છસાત દિવસમાં જ ભાગલપુરની અદાલતનો કેસ આવ્યો એટલે કલકત્તા છોડીને એમને જવું પડયું. જતાં પહેલાં કન્યા અને વર પક્ષ તરફથી એઓ વિભાને એટલી ખાત્રી આપતા ગયા કે મામલો જેટલો નિરાશાજનક લાગે છે, એટલો વાસ્તવિક રીતે નથી. માછલી ખોરાકની તરફ જ કૂચ કરી રહી છે. એકાએક કાંટાવાળી લોટની ગોળી ગળી જાય તો એમાં વિચિત્ર કંઈ નથી.

ઘણા દિવસ પછી આજે ક્ષેત્રમોહનને પોતાની પત્ની સાથે પ્રસન્ન ચિત્તે વાતચીત થઈ. વિભાએ ઉમાને મોઢે આ ઘટના વિષે થોડું સાંભળ્યું હતું. એટલે તેણે ક્ષેત્રબાબુને કહ્યું—હું એમ જાણતી હતી કે તમે ઉષાભાભીના જબરા હિતચિંતક છો.

અને મહિના પહેલાં તો હું એમ માનવા તૈયાર નહોતી કે તમે મારા ભાઈના વિવાહમાં આટલો સક્રિય રસ લેશો.

ક્ષેત્રબાબુ—આજે તો હવે એ ઉચિત લાગે છે. ઉષાબહેનનો હિતચિંતક હું હજીય છું જ અને હંમેશાં રહેવાનો; પણ જે વાત અશક્ય છે અને જેના થવાથી કંઈ લાભ નથી, તેને માટે માથું ફોડવાથી શું ફળ મળે?

વિભાએ હસવું દાબીને સ્વામીને કટાક્ષમાં કહ્યું—મને લાગે છે કે પુરુષ હોવાને કારણે જ ઉષા ભાભીને ઓળખતાં તમને આટલી વાર લાગી. પણ હું તો એકવખત જોતાં જ એમને પીછાની ગઈ હતી. એમની સાથે આપણો કોઈ રીતે નિભાવ ન થાત.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—એને ઓળખવામાં આપણી વચ્ચે ભેદ હતો એ હું માનું છું, પણ હું એટલુંયે કબૂલ કરું છું કે મારી થોડી ભૂલ થઈ હતી.

વિભા—ખેર, તમે ભૂલ માની એટલું બસ છે. એકાએક જપ-તપ અને હિંદુ આચાર વિચારની પ્રશંસા તમે જે શતમુખે કરવા માંડી હતી તે જોઈને હું તો ડરી જ ગઈ હતી. આપણેય કંઈ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન નથી પણ બાકીના આપણાથી નીચા છે અને એમના હાથનું ખાવાથી જ જાતિભ્રષ્ટ થઈ જશે એવો ઘમંડ શી રીતે ચાલે? પંડિતોના રીતરિવાજ વિનાના બીજા રસ્તા નરકમાં લઈ જનારા છે એ માન્યતા ઉષાના બાપના ઘેર જ ચાલી શકે, અહીં ન ચાલે. અને એ ન ચાલી શકે એટલા ખાતર તો એ એના પતિના ઘરમાં રહી ન શકી.

આ વાત એકદમ સાચી પણ નહોતી અને જૂઠી પણ નહોતી. આમ સાચ અને જૂઠ બન્નેનું મિશ્રણ થવાને કારણે ક્ષેત્રમોહન પોતાની પત્નીના મુખ ભણી તાકીને જોઈ રહ્યા, કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

અકસ્માત્ ઉમાએ આવીને પૂછ્યું—શાની વાત કરો છો ભાઈ?

વિભાએ પોતાની વાતના અનુસંધાનમાં પહેલાંની પ્રભાવપૂર્વક વાત શરૂ કરી—માત્ર પોતાની જાતિ કે ધર્મ બચાવવાને ખાતર જ મારા ભાઈએ ભાભીનું અપમાન કર્યું તો એવું અપમાન તો તે દિવસે તમે પણ મારું કર્યું જ હતું ને! એટલે એટલા ખાતર હું આ ઘર છોડીને ઘેર ચાલી જાઉં!

ક્ષેત્રમોહન—એમ તે કેમ જવાય!

વિભાએ ઉમાને લક્ષ્ય કરીને કહ્યું—તમારા ભાઈ એકાએક એક નવી વસ્તુને બહારથી જોઈને એના ઉપર ખુશ થઈ ગયા હતા. હિંદુઓના ધાર્મિક કટ્ટરપણાની કેળવણી આપણને નથી મળી પણ માબાપ પાસેથી અમને જે કંઈ શિક્ષણ મળ્યું છે તે એના કરતાં વધારે સાચું અને વધારે લાભદાયક છે.

જરા હસીને આગળ કહેવા માંડયું—તમારા ભાઈની તો એટલે સુધી ઇચ્છા હતી, કે ઉમાબહેન, તમે પણ ઉષાભાભીનાં શિષ્યા બની જાઓ. મને વખત નથી પણ તમે તમારા ભાઈને સંભળાવો કે તમે એમની પાસેથી શું શું શીખ્યા અને શું શું બાકી છે.

આટલું કહીને વિભા હસતી હસતી ચાલી ગઈ.

ક્ષેત્રમોહન મૂગા બેસી રહ્યા. નાની બહેનની આગળ પોતાની સ્ત્રીની આ વ્યંગ-કથા એમને આકરી લાગી પણ નાઇલાજે કંઈ જવાબ ન આપી શક્યા. હિંદુ આચારવિચારની ઘણી વસ્તુઓથી પોતાનો સમાજ હીન છે. પોતે પણ એ આચાર-વિચાર બહુ પસંદ નથી કરતા; પરંતુ કોણ જાણે કેમ હિંદુ સ્ત્રીઓની આચારનિષ્ઠા અને પુરાતન જીવનપ્રણાલીની કલ્પના તરફ એમનું મન ખૂબ આકર્ષાતું હતું. આજ કારણથી અકસ્માત્ એ જ નિષ્ઠા એને જીવનપ્રણાલીની પ્રતિમૂર્તિ ઉષાને સામે જોઈને એ એકદમ મુગ્ધ બની ગયા હતા. અને આજે એના જ આચરણથી એમને સૌની આગળ નીચું જોવાનો સમય આવ્યો હતો. જે સાળાવેલીને ઉદાહરણ રૂપે મૂકીને તેઓ સ્વજનો અને મિત્રો આગળ વારંવાર જે શિક્ષણ અને સંસ્કારની ઉત્સાહ-પૂર્વક વાતો કરતા, એને બદલે આજે એમને અત્યંત આઘાત પહોંચ્યો. ઉષા પોતાને માટે, પોતાના કાર્યને માટે પોતે જ જવાબદાર છે. એણે કંઈયે અન્યાય કર્યો નથી અને એ અન્યાય કરી જ ન શકે એ વાત મક્કમતાથી એઓ રજુ કરવા માગતા હતા પણ મુખમાંથી શબ્દો જ ન નીકળતા. એટલે જ પોતાની પત્નીના ગયા પછી ઉમાની આગળ કંઈક ખુલાસો કરવાની ઇચ્છાથી સંદેહભર્યા સ્વરે કહ્યું—કટ્ટરપણું તો બધી જ વસ્તુઓનું ખરાબ હોય છે, એ હું માનું છું. ઉમા, હિંદુ ધર્મની આ ગડબડ

મિટાવવી જોઈએ. પરંતુ આપણે તો એનાથી ખરાબ છીએ એ વાત ન માનવી એ તો અન્યાય છે.

ભાઈ અને ભાભીના ઝઘડામાં ઉમા હંમેશાં તટસ્થ અને ચૂપ રહેતી. એટલે એણે વિભાની ગેરહાજરીમાં પણ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો.

એજ રાત્રે ભાગલપુર જતાં પહેલાં ક્ષેત્રબાબુએ વિભાને બોલાવીને કહ્યું—મને પાછાં વળતાં કદાચ ચાર પાંચ દિવસની વાર લાગશે. એ દરમ્યાન ભવાનીપુરવાળામાંથી કોઈ મળે તો કહેજે કે હું શૈલેશને મનાવી શકીશ.

વિભાએ પૂછ્યું—એટલે હવે ઉષાભાભી પાછાં નહિ આવે ?

ક્ષેત્રબાબુ—ના. જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ લાગે છે કે શૈલેશ કરતાં ઉષાનો વાંક વધારે છે. તેં બરાબર કહ્યું હતું. જે શિક્ષણ માણસના હૃદયને આટલું સંકીર્ણ અને સ્વાર્થી બનાવી દે છે એ શિક્ષણનું મૂલ્ય અને મહત્વ કોઈ જમાનામાં ગમે તેટલું હોય પણ આજે જરાય નથી. એટલી વાત ખરી કે ઉષાબહેનમાં આચાર વિચારની વિડંબના અથવા આડંબર જ હતો, સાર વસ્તુ નહોતી. હોત તો સ્વામીનું ઘર છોડીને એ ચાલી ન જાત. ત્યારે હું જાઉં છું.

ક્ષેત્રમોહન ઘરમાંથી નીકળીને મોટરમાં રવાના થયો.

ભાગલપુરનો કેસ પૂરો કરીને કલકત્તા પાછાં ફરતાં એમને પાંચને બદલે દસ દિવસ વીતી ગયા. ઘરમાં પાછા આવતાં સૌથી પહેલાં ઉમાનાં દર્શન થયાં. ઉમાએ તરત જ ખબર આપી કે આજે ત્રણ દિવસ થયા શૈલેશબાબુ છ મહિનાની રજા લઈને

પાછા અલ્હાબાદ ચાલ્યા ગયા છે. આ વખતે તો સોમેનને પણ નિશાળેથી ઊઠાડીને પોતાની સાથે લઈ ગયા છે.

ક્ષેત્રબાબુ—કેમ એકાએક ?

ઉમા—કોણ જાણે ! સોમેનને લેવા આવ્યા હતા ત્યારે કહેતા હતા તબિયત ઠીક નથી.

વિભાને જોતાં જ ક્ષેત્રમોહને સંભળાવ્યું—તબિયતનું તો બહાનું છે. આ કંઈ ઠીક ન બન્યું.

બીજું કંઈ કહેવા જતા હતા, પણ ઉમાને જોઈને ચૂપ રહ્યા.

૧૫

બીજા નવા બેરીસ્ટરોની જેમ ક્ષેત્રબાબુના દિવસો જતા હતા. પૈસાની તંગી હોય ત્યારે હિંદુ રહેણીકરણીના વખાણ કરે અને પાસે પૈસા આવે એટલે બધું ભૂલી જાય. ગમે તેમ પણ એઓ શૈલેશના સાચા હિતચિંતક હતા. શૈલેશને એઓ બરાબર ઓળખતા હતા. એના જેવા દુર્બળ સ્વભાવના માણસ પાસે ગમે તે કામ સહેલાઈથી કરાવી શકશે એ વિશ્વાસેજ હજી સુધી એમણે ભવાનીપુરના સંબંધને હાથથી જવા નહોતો દીધો. એ લોકોને તો ક્ષેત્રબાબુ એવું જ આશ્વાસન આપતા કે હજી શૈલેશને પ્રયાગથી પાછા ફરતાં જરા વાર લાગશે. ઉષા તરફ હજી સુધી એમનો જેવો ને તેવો જ સ્નેહ હતો અને શ્રદ્ધા પણ ઓછી નહોતી થઈ. પણ હવે ઉષા પાછી આવે એ આવશ્યકતા એમને અનિવાર્ય નથી લાગતી. હમણાં હમણાં એમને એવોજ ખ્યાલ આવે છે કે એક વસ્તુ સમજવામાં એમણે ભૂલ કરી હતી, તે એ કે ઉષા એના પતિની સાથે પ્રેમનો વ્યવહાર નહોતી રાખી

શકી અને એ રાખવો સંભવિત પણ નહોતો. બચપણથી જ આચારવિચારના શાસનમાં રહેતાં ઉષાનો સ્વભાવ પણ કઠોર થઈ ગયો હતો. એટલે આ લોક કરતાં પરલોક પર જ એની વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. એટલેજ સ્વામીને છોડીને ચાલ્યા જવું એને માટે સહજ બન્યું. ક્ષેત્રબાબુના મનમાં જે 'સ્વામી' નો ભાવ હતો ઉષાના આ આચરણથી ભય પામ્યો હતો અને વ્યથિત પણ થયો હતો. એમને એવું લાગતું હતું કે ઉષા સોમેનને આટલી જલદી ચાહવા લાગી એ પણ એ કર્તવ્યની સખ્તાઈને લઈને જ. અંતરનો સાચો સ્નેહ ન હોવાને કારણે જ ઘર છોડીને જતી વખતે એને બાળકનું જરાય આકર્ષણ ન થયું.

આ લોકો કલકત્તામાં આવી રીતે દિવસો વીતાવતા હતા ત્યાં લગભગ બે મહિના પછી એક દિવસ અકસ્માત્ સમાચાર આવ્યા. શૈલેશે આટલી નાની ઉમરેજ સોમેનના યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરી નાખ્યા છે અને પોતે પણ એક ભક્ત વૈષ્ણવ પાસે ગુરુમંત્ર લઈને એનો શિષ્ય બની ગયો છે. પિતાપુત્ર બન્ને રોજ નિયમિત અચુક ગંગાસ્નાન કરે છે અને જે ફળિયામાં માંસમચ્છી ખાનારા લોકો રહે છે તે તરફ થઈને શૈલેશ ફરવા પણ નથી નીકળતો.

આ સાંભળીને ઉમા છાનીમાની હસવા લાગી. વિભાએ સ્વામીને પૂછ્યું—આ મશ્કરી કોણે કરી છે? યોગેશબાબુએ ?

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—સમાચાર તો યોગેશબાબુએ જ મોકલ્યા છે પણ આપણે અને એમને મશ્કરી કરવા જેવો સંબંધ નથી કે આવો નકામો વિનોદ કરે.

વિભાએ કહ્યું—ભાઈના મિત્ર છે એટલે એમ માને કે આવી મશ્કરી કરવામાં વાંધો નથી. પણ મશ્કરી કરી હોય તો કેમ કરી

એનું કારણ તમને ખબર પડી ? ભાભીના સમાચાર તો એમણે ભાઈ પાસે સાંભળ્યા હશે અને એ પણ જાણ્યું હશે કે આટલા બધા માણસોમાં તમેજ ભાભીના કટ્ટર આચારવિચારના ભક્ત હતા. એટલેજ આ કટાક્ષભરી મશ્કરી એમણે કરી છે. (હસીને) કોઈ કેસ શરૂ કરતાં પહેલાં જો તમે મારી સલાહ લો તો તમારે આટલા બધા કેસો હારવા ન પડે. ઉમા ! તું આજે જરા જલદી તૈયાર થા. સાત વાગ્યા પહેલાં નહિ પહોંચીએ તો લાવણ્ય નકામી નારાજ થશે. તારા ભાઈને એકાંતમાં સલાહ આપજે કે હવે હારીને આવે તો મને સલાહ પૂછે.

ઉમા હસીને ચાલી ગઈ. એણે એમ માની લીધું કે યોગેશબાબુએ જે મશ્કરી કરી એનું કારણ એની ભાભીએ બતાવ્યું તેજ સાચું હતું.

ત્યાર બાદ પાંચ છ દિવસ પછી ક્ષેત્રમોહને એક લાંબો પત્ર વિભાની સામે ફેંક્યો અને કહ્યું—જો આ પત્ર તો યોગેશબાબુનો નથી ને ? આ તો એમના પિતાનો લખેલો છે. એ વૃદ્ધની ઉંમર પોણોસો વર્ષની હશે, હજી હું એમને એકકેય વાર મળ્યો પણ નથી, માત્ર પત્રવ્યવહારનો સંબંધ છે. એ માણસ તો આવી મશ્કરી ન કરે ને ?

પત્ર લાંબો હતો અને બંગાળી ભાષામાં લખાયલો હતો. શાંતિપૂર્વક આદિથી અંત સુધી બે વખત વાંચીને વિભાએ માથું ઊંચું કર્યું અને કહ્યું—કંઈ સમજાતું નથી. મને લાગે છે કે તમારે એક વખત જઈ આવવું પડશે.

ક્ષેત્રબાબુ—પણ હમણાં એક મિનિટની તો ફુરસદ નથી.

વિભા—એમ કહેવાથી ઓછું ચાલવાનું છે. આ આપત્તિ વખતે આપણે નહિ જઈએ તો બીજું કોણ જશે ? અને મારા

જવાથી આ આપત્તિ દૂર થશે એવો ભરોસો નથી.

બન્ને જણ થોડી વાર ચૂપ રહ્યાં. આખરે એક લાંબો શ્વાસ લઈને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—શૈલેશમાં ઇચ્છાશક્તિનો બીલકુલ અભાવ છે. એ તો ગમે તે કરે પણ એની સાથે છોકરાનું જીવન ધૂળ-ધાણી કરવા બેઠો છે. વિભા, ગમે તેમ કરીને તારે એ બાળકને બચાવી લેવો જોઈએ.

વિભા ગંભીર મુખ કરીને વિચારમગ્ન બેસી રહી. એ રડે, રૂસણું લે, બધું કરે પણ શૈલેશને કોઈ કાર્ય કરતો અટકાવવાની શક્તિ એનામાં નથી, તે વાત એ બરાબર સમજતી હતી.

ક્ષેત્રમોહન થોડી વાર શાંત રહીને બોલ્યા—સંદેહ તો મને પ્રથમથી જ હતો; પણ વિભા એક વાત તો મેં નિશ્ચિત રૂપથી જાણી લીધી છે. ઉષાને તારા ભાઈએ સચ્ચાઈથી ચાહવાની શરૂઆત કરી હતી. આવો સ્નેહ મેં કોઈ દિવસ સોમેનની માતા પ્રત્યે નથી જોયો. આ કદાચ એજ પ્રેમનો પ્રત્યાઘાત હોય !

વિભાને ઓછું આવ્યું. એણે કહ્યું—એટલે ભાભીનું મન પોતાની તરફ આકર્ષવા ભાઈ બધા પ્રયત્નો કરે છે ? જુઓ, મારો ભાઈ નબળા સ્વભાવના છે, પણ નીચ નથી. કોઈને પોતાની તરફ આકર્ષવા માટે આવો દંભનો સ્વાંગ રચવાની વૃત્તિ પણ એમના અંતરમાં ન ઉદ્ભવે.

વિભાને શું ખબર પડે કે આ પ્રત્યાઘાત કેવી અદ્ભુત વસ્તુ છે ! ક્ષેત્રમોહને પણ આ શબ્દ માત્ર પુસ્તકમાં જ વાંચ્યો હતો, અનુભવ બિલકુલ ન હતો. એટલે એ તો ચૂપ જ રહ્યા. અંધારામાં જ તર્ક કે લડાઈ જગવવાની એમની હિંમત ન ચાલી.

પ્રત્યાઘાત ગમે તે હો પણ આણીને પ્રસંગે વિભાનો જ વિજય થયો. એના સ્વામીને બધાં કામ પડતાં મૂકીને અલ્હાબાદ જવું પડયું. ત્યાંથી પાછા ફરીને ક્ષેત્રમોહને જે વિગતવાર વિસ્તૃત

વર્ણન કર્યું એ હાસ્યસ્પદ હતું, અને અપ્રિય પણ હતું. યોગેશબાબુના ઘરની પાસે જ શૈલેશનું ઘર છે પણ શૈલેશની સાથે ક્ષેત્રબાબુની મુલાકાત ન થઈ. એ તો પોતાના ગુરુભાઈઓની સાથે પોતાના ગુરુદેવના ચરણકમળનાં દર્શન કરવા વૃંદાવન ચાલ્યો ગયો હતો. સોમેન મળ્યો. શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે એવા બ્રહ્મચારી જેવો એનો વેષ છે અને શાસ્ત્રસંગત આચાર વિચાર છે. એક સ્થાનિક નિષ્ઠાવાન બ્રાહ્મણ સવારસાંજ આવીને એને બ્રહ્મવિદ્યાનું નિયમિત શિક્ષણ આપે છે. આટલી વિગત કહીને ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—મને જોઈને એ બિચારા બાળકની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એનો ચહેરો જોવાથી એમ લાગ્યું કે એને ખાવાપીવાનું પણ દુઃખ છે.

આ બાળક ઉપર વિભાનો સ્નેહ હતો. એ એને ચાહતી હતી પણ એ સ્નેહ અને ચાહના વધારે નહોતી. પરદેશમાં છોકરો દુઃખી થવાના સમાચાર એનાથી સહન ન થઈ શક્યા. એની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ભર્યા અવાજે એણે કહ્યું—ત્યારે તમે સોમેનને સાથે કેમ ન લેતા આવ્યા ?

ક્ષેત્રમોહન—લાવવાની ઇચ્છા તો થઈ પણ મને એવું લાગ્યું કે કદાચ એનું અંતિમ પરિણામ સારું ન આવે. ધર્મના ભૂતથી હું ખૂબ ડરું છું. એટલે શૈલેશ નકામો આપણા ઉપર ગુસ્સે ન થઈ બેસે.

વિભાએ આંસુ લૂછીને કહ્યું—મને એમ ખબર હોત કે મામલો આટલી હદ સુધી પહોંચી ગયો છે તો હું પોતે જ તમારી સાથે આવત.

૨૬

આગળપત્રો લખવાના બંધ કર્યા હતા છતાં કલકત્તાના સ્વજનો અને મિત્રોથી શૈલેશની આ અદ્‌ભુત રંગદર્શી કથા છૂપી રહી નહોતી. એટલું નહિ પણ કથા જુદા જુદા રંગોથી રંગાઈને મિત્રો આગળ પહોંચી હતી. ભવાનીપુરના લોકોને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. લજ્જાની મારી વિભા કોઈને મોઢું દેખાડી શકતી નહોતી. માત્ર પોતાના પતિ આગળ દંભ-પૂર્વક કહેતી હતી કે—ભાઇને પાછા આવવા દો. જોઉં છું મારી આગળ એ બધું એમનું શી રીતે ચલાવે છે તે.

ક્ષેત્રમોહન સાંભળીને ચૂપ રહેતા. વિભા કહે છે એટલું બધું જ કરશે એવો એમનો વિશ્વાસ નહોતો, પરંતુ પોતાના સમાજના એકત્ર નૈતિક દબાણમાં એમને આશા હતી. નબળા સ્વભાવનો શૈલેશ કદાચ વધારે સમય પોતાના સમાજથી દૂર ન પણ રહી શકે.

આ બાજુ શૈલેશે અરજી કરીને ચાર માસની વધારે રજા મંજુર કરાવી લીધી હતી. એ પૂરી થવામાં હજી બે મહિના બાકી હતા. એટલું તો નિશ્ચિંત હતું કે એ નોકરી નહિ છોડી શકે, ગમે તેટલું ગંગાસ્નાન કરે અને મનફાવે તેટલાં તિલકછાપાં કરે, પણ શ્રી ગુરુદેવ અને એના ગુરુભાઇઓનું જૂથ એને નોકરી છોડવાની ખરાબ સલાહ તો નહિ જ આપે. અને નોકરી માટે શૈલેશ પાછો આવશે ત્યારે આખરી પ્રયત્ન કરી જોવાની ક્ષેત્રબાબુની ઇચ્છા હતી.

તે દિવસે ચાહ પીતાં પીતાં ક્ષેત્રબાબુએ વિભાને કહ્યું—આ વખતે કદાચ જો ઉષાબહેન પાછાં આવશે તો એને પહેલાંની જેમ ભાઇની સાથે પિયેર જતા રહેવાનો પ્રસંગ નહિ

આવે. જપતપ બન્ને સાથે અને સમભાવથી કરશે.

વિભાનું મુખ મ્લાન થઈ ગયું. એણે પૂછ્યું,—ભાઈના આવવાની કંઈ ખબરઅંતર આવી ?

ક્ષેત્રબાબુ—નહિ તો.

વિભા થોડી વાર ચુપ રહીને બોલી—મેં એમ સાંભળ્યું છે કે ગામડામાં જાતજાતના વશીકરણ જાદુમંત્રો કરવામાં આવે છે. તમે આ બધું માનો છો ?

ક્ષેત્રબાબુ—ના. અને કદાચ થતાં હોય તો પણ ઉષાબ્હેન એવું બધું કરે એ હું નથી માનતો.

વિભા—કેમ ન કરે ?

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—ઉષાબ્હેન પર હું કંઇ પ્રસન્ન નથી; એમના ઉપર મારી પહેલાં જેટલી શ્રદ્ધા પણ નથી પણ એટલું તો વિભા, હું તને જરૂર વિશ્વાસપૂર્વક કહેવા તૈયાર છું કે આવું નીચ કાર્ય કોઈ દિવસ એ ન કરે, એ એટલી બધી નીચ નથી.

પણ હજી વિભાને આ વાત પર પૂર્ણ વિશ્વાસ ન આવ્યો. એણે ધીરે ધીરે કહ્યું—ગમે તેમ હોય તો પણ હું તો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે સોમેનને તો હું ત્યાંથી લઇ જ આવવાની.

નોકરે આવીને ખબર આપી કે બંધુ બે મોટી શેતરંજી લેવા આવ્યો છે. બંધુ શૈલેશનો જૂનો નોકર હતો.

વિભાએ વિસ્મીત થઈને પૂછ્યું—શેતરંજી લઇ જઈને શું કરવાનો છે ?

આમ બોલતાં બોલતાં બન્ને પતિપત્ની ઓરડાની બહાર નીકળી આવ્યાં. બંધુએ નમસ્કાર કરીને શેતરંજી માટે વિનંતિ કરી.

વિભા—શા માટે શેતરંજી જોઈએ છે ?

બંધુ—ખબર નથી, કંઈ ભજનબજન હશે.

વિભા—કોણ ભજન કરવાનું છે?

બંધુ—સાહેબની સાથે ત્રણ ચાર માણસો આવ્યાં છે.

વિભા—એટલે ભાઈ આવી ગયા?

બંધુ—જી, હા, સાહેબ પાછા આવી ગયા.

ક્ષેત્રબાબુ—એમ? શૈલેશબાબુ પાછા આવી ગયા?

બંધુએ ગરદન હલાવીને હા પાડી અને કહ્યું—હા, કાલે રાતની ગાડીએ જ આવ્યા.

બંધુ શેતરંજી લઈને ચાલ્યો ગયો. ક્ષેત્રમોહન અને વિભા જ્યાંનાં ત્યાં જ ચુપચાપ ઊભાં. બીજે દિવસે ત્રીજે પહોરે ક્ષેત્રબાબુ વિભા અને ઉમાને લઈને શૈલેશને મળવા ગયા. રોજની ટેવ પ્રમાણે અભ્યાસગૃહમાં જવા જતા હતા ત્યાં જ અડચણ નડી. બારણામાં પહેલાંની જેમ પડદો નહોતો. અંદરનું દૃશ્ય બહારથી જ દેખાતું હતું. એક જ દિવસમાં ઓરડાનું રૂપ બદલાઈ ગયું હતું. માત્ર પુસ્તકોનાં કબાટ હતાં પણ બીજી બધી વસ્તુઓ ત્યાં નહોતી. જમીન પર કામળી અને એની ઉપર સ્વચ્છ જાજમ બિછાવીને બે માણસો બેઠા હતા. એમના ગોળમટોળ શરીર ઉપર બધે જ 'હરિ' નામની છાપ હતી. ગળામાં મોટા દાણાની તુલસીની માળાઓ હતી. એકાએક ક્ષેત્રબાબુ, વિભા અને ઉમાને સાહેબશાહી પોષાકમાં જોઈને એ લોકો ડરી ગયા. પણ એમના વિશ્રામમાં દખલ ન કરતાં ત્રણે જણ ઉપર ગયાં. એટલામાં એક રસોઈ બનાવનાર મહારાજે કહ્યું—ઉપર ન જશો, ત્યાં તો ગોંસાઈજી મહારાજનું આસન છે.

ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું...ગોંસાઈજી કોણ?

રસોઇઓ મહારાજ ચુપ રહ્યો. ઉત્તરમાં એણે માત્ર ઉપર આંગળીનો ઇશારો કર્યો. ક્ષેત્રમોહને ત્યાં જ ઊભા રહીને બૂમ પાડી—શૈલેશ, શૈલેશ! શૈલેશ તો નહિ પણ એને બદલે અવાજ સાંભળીને સોમેન દોડી આવ્યો. એકાએક સોમેનનો વેશ અને સ્વરૂપ જોઇને વિભાએ તો રડી દીધું.

તેણે કિનાર વિનાનું સાદું સફેદ ધોતિયું પહેર્યું હતું, માથે મોટી ચોટલી હતી અને ગળામાં તુળસીની માળા હતી. એણે દૂરથી જ આ લોકોને પ્રણામ કર્યા, પાસે ન આવ્યો.

ઉમા એને અડકવા જતી હતી પણ ક્ષેત્રબાબુએ ઇશારાથી રોકીને કહ્યું—રહેવા દે ઉમા, આ મેળામાં એને અડકવાની જરૂર નથી. બિચારાને કદાચ આ ઠંડીમાં ફરીથી નહાવું પડશે. સોમેન, તારા બાપુ ક્યાં છે?

સોમેન—પ્રભુપાદ શ્રી ગોસ્વામી ગુરુદેવ પાસે શ્રીમદ્ ભાગવત વાંચે છે.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અમે ક્યારના આવ્યા છીએ. તારા બાપુને અમારા આવવાની ખબર તો આપી આવ.

સોમેન—ખબર તો મળી છે, આવે છે.

થોડી વારમાં પાવડીઓ પહેરીને શૈલેશ નીચે ઊતર્યો. એણે પણ સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં અને માથે ચોટલી ધારણ કરી હતી. તુલસીની માળા પણ હતી. આ વિના એના ચહેરામાં બીજું વિશેષ પરિવર્તન નહોતું દેખાતું. પણ અંતરથી એમાં કંઇક પરિવર્તન થયું હશે એ તો જોવાથી પણ માલૂમ પડતું હતું. અત્યંત વિનયી ભાવે કોમળ સ્વરે તે વાતચીત કરતો હતો. ઉમા અને વિભાએ પ્રણામ કર્યાં. એણે દૂર ઊભા રહીને જ આશીષ આપી. અડકવાની બીકે પાસે ન આવ્યો.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—તમારા ઘરમાં બેસવા માટે જગ્યા તો મળશે કે નહિ ?

શૈલેશે લજ્જિત ભાવે કહ્યું—બહારની બેઠક ગંદી થઈ ગઈ છે, એને સાફ કરવી પડશે.

ક્ષેત્રમોહને કહ્યું—અમે અત્યારે તો જઈએ છીએ. અમારી કદાચ બહુ જરૂર પણ નહિ હોય. હા, પણ જ્યારે અમારે માટે બેસવાની થોડી જગ્યા મળે ત્યારે જરૂર બોલાવજો. ચાલો, ઉમા !

મોટરમાં આખે રસ્તે વિભાએ કોઈની સાથે વાતચીત ન કરી. માત્ર એની આંખોમાંથી છાનાંમાનાં આંસુઓ વહેતાં હતાં. આ લોકો એક વાત તો ચોક્કસ સમજી ગયા કે એ ઘરમાં હવે એમને માટે સ્થાન નહોતું. વિભાએ સ્વામી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ગમે તે થાય તો પણ સોમેનને તો પોતે ભાઈ પાસેથી છીનવી લેશે. સ્નેહની આ દંભભરી ઉક્તિ બન્નેને વારંવાર યાદ આવી, પરંતુ કરુણ લજ્જાના માર્યા બન્ને એનો આભાસ પણ ન બતાવી શક્યા.

ત્યાર બાદ મહિના કરતાં વધારે સમય વીતી ગયો. આ આ દરમિયાન શૈલેશના આ અદ્ભુત આચરણની ચર્ચાએ સ્વજનો અને ઇષ્ટમિત્રોમાં એવી સનસનાટી પેદા કરી દીધી કે લોકો સત્ય અથવા વાસ્તવિક તથ્યની પરવા કર્યા વિના બીજી ગપ ચલાવતા હતા. કાંટાનું કંટેસર કરીને લોકો એક જાતનો આનંદ લેતા હતા. જુદે જુદે મુખેથી વિવિધ રંગ ધારણ કરીને આ વાતે એવું ખરાબ રૂપ પકડયું કે વિભાને તો બહાર નીકળવું અને સમાજમાં મોઢું બતાવવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડયું. અને આનો ઉપાય પણ કોઈને સૂઝતો નહોતો.

ક્ષેત્રમોહન જાણતા હતા કે અનેક ઉત્તેજનાઓ સમય જતાં શમી જાય છે. ધીરજ ધરીને ચુપચુપ જોયા કરવું એ જ એક માત્ર એનો ઉપાય છે. પણ આ સ્વર્ગ મેળવવાનો ધંધો જ એવો છે કે જે એક વાર શરૂ થયો કે પછી, એને શમતાં વાર લાગે છે. અનિશ્ચિત ફળ અથવા લાભની આશા જ માણસને પાગલ બનાવીને એને આગળ ને આગળ લઈ જાય છે. આના કરતાં વધારે વાંક તો ઉષાની અસરનો સૌને લાગ્યો. એ જ મિત્ર અથવા શત્રુ બનીને આ સર્વનાશનું મૂળ કારણ બની છે. કોઈ રીતેય જો એને ખબર પડી અને એ આવી પહોંચી તો પછી સત્યાનાશ જ વળી જવાનું. આજકાલ ઉષાનું નામ લેતાં એકલી વિભા જ નહિ પણ ઉમા અને ક્ષેત્રમોહન પણ બળીને ખાખ થઈ જતાં. એને બોલાવી જ ન હોત તો આ મુશ્કેલી ઊભી થવાની સંભાવના જ નહોતી.

આજે રવિવારે સ્વામી અને સ્ત્રી બન્ને આ જ ચર્ચા કરતાં હતાં. તે દિવસે અપમાનિત થઈને પાછા ફર્યા પછી શૈલેશને ત્યાં કોઈ ગયું જ નહોતું, પણ એ ઘરની રજેરજ વાતો એમને મળતી હતી. ગુરુભાઈઓનું જૂથ હજુ સુધી ત્યાંથી ખસવાનું નામજ લેતું નહોતું, અને શ્રી ગુરુદેવ અને એમનાં વહુજી મહારાજ હજી ત્યાં જ બિરાજમાન હતાં. સવાર સાંજ અચૂક હરિકિર્તન થતું હતું. ભોગ પ્રસાદની વ્યવસ્થા પણ દિનપરદિન વધતી જતી હતી. આ ઉપરાંત એક ખાસ સમાચાર પણ આવ્યા હતા તે એ કે શ્રીધામ નવદ્વીપ (નદીઆ)માં જગ્યા ખરીદીને ગુરુદેવ માટે એક ખાસ આશ્રમ બાંધવાનો શૈલેશે નિર્ણય કર્યો હતો, અને પૂણ્યકાર્યને માટે રૂપિયા કોઇને ત્યાંથી કરજે લેવા દોડધામ થઈ રહી છે.

વિષાદભરી વિભાએ કહ્યું—આ 'ખબર જો સાચા જ હોય

તો તમે એક વખત ભાઈને સમજાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરો? બાળકનું આપણા દેખતાં આમ ને આમ સત્યાનાશ જશે?

ક્ષેત્રમોહને લાંબો શ્વાસ લઈને કહ્યું—તું જ કહે ને! હું આમાં શું કરી શકું?

વિભા ચુપ રહી. એને શું ખબર કે શું કરી શકાય?

ક્ષેત્રમોહન એકાએક બોલી ઊઠયા—તે દિવસ પછી આપણે એક દિવસ ત્યાં ગયા પણ નહિ. આજે જરા જઈ આવીશું?

વિભાનું અંતર આજે સાચે જ રડતું હતું. એટલે જરાક માનઅભિમાનની દરકાર કર્યા વિના સરળતાથી તે તૈયાર થઈ ગઈ.

આજે બન્નેએ ઉમાને સાથે ન લીધી. આ છોકરી આગળ વધારે નીચા પડવાનું તેમને ઘટિત ન લાગ્યું. શૈલેશના ઘર આગળ મોટર આવી ત્યારે દસ વાગ્યા હતા. આજ બહારનું બેઠકખાનું ઉઘાડું હતું. બન્ને ગુરુભાઇઓની જોડી એક પોટલું કસીને બાંધવામાં મશગૂલ હતી.

ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—શૈલેશબાબુ છે?

બન્ને શિષ્યોએ માથું ઊંચું કરીને જોયું. થોડી વાર ચુપ રહીને અને કંઈક વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો—નથી. પરમ દિવસના નવદ્વીપ ગયા છે.

"ક્યારે પાછા આવશે?"

"કાલે અથવા પરમ દિવસે."

"સોમેન ઘરમાં છે કે નહિ?"

બન્નેએ માથું હલાવીને સૂચિત કર્યું—છે; અને તરત પોતાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા.

અંદર જતાં અભ્યાસગૃહમાં જોયું તો પહેલાંની જેમ બારણામાં પડદો નંખાઈ ગયો હતો. પડદો હઠાવીને જોયું તો પહેલાં જેવી જ વ્યવસ્થા ફરીથી ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

વિભાએ કહ્યું—પેલા બન્ને માણસોને ખસેડીને ભાઈએ જૂની વ્યવસ્થા પાછી સજીવન કરી ખરી. મને તો આશા નહોતી કે ભાઈને આટલી સુબુદ્ધિ પાછી સૂઝશે.

વાત પૂરી પણ ન થઈ ત્યાં પગરવ સાંભળીને બન્નેએ પાછળ જોયું તો આશ્ચર્ય દેખાયું કે સોમેન રબ્બરના દડાથી રમતો રમતો આવતો હતો. પેલી તુળસીની માળા ક્યાં ગઈ, પેલી ચોટલી અને બ્રહ્મચારીનો વેશ પણ કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયો ! શરીર પર પહેરણ પણ નહોતું. માત્ર ગુંથેલી કિનારનું ધોતિયું જ પહેર્યું હતું. વાળ બંગાળી છોકરાઓની જેમ છેલ્લી ફેશનના રાખેલા હતા. પગમાં ચમકતા પંપશૂઝ હતા.

દોડતાં દોડતાં આવીને વિભાને વળગી પડતાં સોમેને કહ્યું—ફઈબા, બા આવી ગયાં. ચાલો બતાવું. રસોડામાં ચાલો.

રસોડા તરફ આવવાનો આગ્રહ બતાવવા સોમેને વિભાને એ તરફ ખેંચવા માંડી. આ નવી ખબર સાંભળીને વિભા સમસમી ગઈ. ક્ષેત્રમોહને પૂછ્યું—સોમેન, તારી બા આવી ગયાં ?'

સોમેને કહ્યું—કાલ બપોરના આવ્યાં છે. ચાલો ફુવા, બાની પાસે ચાલો.

ત્રણે જણ રસોડામાં પહોંચે તે પહેલાં પગરવ સાંભળીને

ઉષા હાથ ધોઈને બહાર આવી. વિભાએ જોડા ઉતારીને પહેલી જ વાર પ્રણામ કર્યાં. અને પહેલાં એ જ બોલી—ભાભી જોયું નાટક?

ઉષાએ હાથ પકડીને ચુમી લેતાં હસતાં હસતાં કહ્યું—જોયું ને બહેન! સોમેનનો દેખાવ જોઇને તો હું રડવા જેવી થઈ ગઈ. તરત જ માળાબાળા તોડીને ફેંકી દીધી, હજામને બોલાવીને વાળ કપાવ્યા, નવું ધોતિયું અને પહેરણ ખરીદ્યાં. ત્યારે કંઈ છોકરાનું રૂપ બદલાયું. તમે બધા આનંદમાં તો છોને, બહેન?

હવે ઉષાએ વક્રકટાક્ષથી ક્ષેત્રમોહન ભણી જોયું.

ક્ષેત્રમોહન બોલ્યા—આનંદ સમાચાર કહેવાની કંઈ ઉતાવળ નથી, ઉષાબહેન! ધીરે ધીરે તમને એ ઇતિહાસ જરૂર સંભળાવવાનો છું. હમણાં તો સૌથી પહેલાં ઉપર આવીને કંઈ ખાવાનું આપો. હા, પણ શૈલેશના પેલા ગુરુભાઈઓને તો જોયા પણ એના શ્રી પ્રભુપાદ ગુરુદેવ અને ગુરુપત્ની કેમ દેખાતાં નથી? ઉપર તો નથી ને?

ઉષા હસી પડી, હસતી હસતી બોલી—ડરશો નહિ, એ પણ નવદ્વીપ-ધામ પહોંચી ગયાં છે.

ક્ષેત્રબાબુ—હવે ત્યાંથી પાછા તો નહિ પધારે ને?

ઉષાએ ફરીથી મર્મમાં હસે એવું હસીને કહ્યું—ના.

ક્ષેત્રમોહને વિસ્મયથી કહ્યું—ઉષાબહેન, મને સ્વપ્નેય આશા નહોતી કે તમને આવી સુબુદ્ધિ સૂઝશે. આ બ્રહ્મચારીની તુળ-

સીની માળા તોડી નાખી, એની ચોટલી કઢાવી નાખી, એ બધું તમે શું કર્યું ? કહો તો ખરાં ?

ઉષાએ હસીને ક્ષેત્રમોહનની મશ્કરીનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું—હમણાં શું ઉતાવળ છે ? ધીરે ધીરે હુંય તમને આખો ઇતિહાસ સંભળાવવાની છું. હમણાં તો ઉપર ચાલો, પહેલાં કંઇ ખાવાનું આપું !

સમાપ્ત.

હેમા બહેન

૧

રામુની મા પોતે અડધે પેટે ખાતી, બીજાં દુઃખ ભોગવતી, પણ ગમે તેમ કરીને તેને ચૌદ વર્ષનો કરીને એ બિચારી આ દુનિયામાંથી ચાલી ગઈ. હવે રામુને માટે ગામમાં ઊભા રહેવાની જગ્યા નહોતી. એની ઓરમાન મોટી બહેન કાદમ્બિનીને ઘેર ખાવાપીવાની ખોટ નહોતી. એટલે સૌએ સલાહ આપી કેઃ “ જા રામુ, તારી બહેનને ઘેર જઈને રહે. એ મોટા માણસને ઘેર પરણી છે; એને ત્યાં તું સુખી થઈશ. ’

માતાના દુઃખે રડી રડીને રામુને તાવ આવ્યો. અંતે આરામ થયો એટલે ગમે તેમ ભીખ માગીને એણે માનું તેરમું પતાવ્યું. ત્યાર પછી બોડકા માથા પર એક નાનીશી પોટલી મૂકીને એ પોતાની બહેનને ઘેર આવ્યો. બહેન એને ઓળખતી નહોતી. ઓળખાણ પડી અને આવવાનું કારણ સાંભળ્યું એટલે ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એણે પોતાના નિયમપૂર્વક પોતાનાં બાળકો સાથે ઘર જમાવ્યું હતું, તેમાં એને એકાએક આ ઉત્પાત લાગ્યો.

ફળિયાનો જે બુઢ્ઢો રામુને રસ્તો દેખાડીને પોતાની સાથે તેડી લાવ્યો હતો, તેને કાદમ્બિનીએ બે ચાર સંભળાવતાં કહ્યું: ‘ ઠીક થયું, મોટા મહેમાનને લાવ્યા તે.’ અને પોતાની સ્વર્ગસ્થ

ઓરમાન માને ઉદ્દેશીને કહ્યું: 'કમજાતે જીવતાં તો કોઇ દિવસ ખબર ન પૂછી અને મર્યા પછી પોતાની કરણીનાં ફળ જેવો આ દીકરો મોકલ્યો. જાવ, ભાઈ, તમે તમારે, આ પરાયા છોકરાને પાછો લઇ જાવ. હું આ જંજાળમાં નથી પડવાની.'

પેલો બુઢ્ઢો જાતનો હજામ હતો. એ રામુની માને સારી રીતે ઓળખતો હતો. અને માજી કહીને એના તરફ મમતા બતાવતો. એનાથી આ કડવી વાતો ન સંભળાઇ એટલે નમ્ર સ્વરે બોલ્યો: 'બહેન, તમારે ત્યાં લક્ષ્મીનો ભંડાર છે. કેટલાય નોકરચાકર છે. કેટલાય અતિથિ અભ્યાગત, ફકીર અને કૂતરાં-બિલાડાં આ ઘરમાં પોષાયાં છે. આ છોકરો મુઠ્ઠીભર ધાન ખાઇને બહાર પડી રહેશે ને તમને ખબરે નહિ પડે. બિચારો સીધો અને શાંત છોકરો છે. ભાઇ સમજીને નહિ તો કોઈ દુઃખી અનાથનો બાળક સમજીને પણ એને તમારા ઘરના એક ખૂણામાં પડી રહેવા દો.'

આવી ખુશામત સાંભળીને તો પોલીસના હવાલદારનું ય હૃદય પીગળી જાય; અને કાદમ્બિની તો એક સામાન્ય સ્ત્રી હતી. એ વખતે તો એ ચુપ થઇ ગઈ. વૃધ્ધે રામુને એક તરફ લઇને છાનામાના ઉપદેશના બે ચાર બોલ કહ્યા અને પછી આંસુ લૂછતો તે પોતાને રસ્તે પડ્યો.

રામુને આશ્રય મળી ગયો.

કાદમ્બિનીના પતિ નવીન મુકરજીનો ચોખાની આડતનો વેપાર હતો. એમણે બપોરે ઘેર આવીને તિરછી નજરે રામુને જોઈને પૂછ્યું: 'આ કોણ છે?' કાદમ્બનીએ મોઢું ચઢાવીને ઉત્તર વાળ્યો: 'તમારો સાળો ઘેર મહેમાન પધાર્યો છે. નવડાવો

ખવડાવો, પીવડાવો, પહેરાવો, ઓઢાડો અને પાળીપોષીને માણસ બનાવો એટલે પર ઠેક સુધરી જશે.'

નવીનબાબુએ પોતાની ઓરમાન સાસુના મૃત્યુસમાચાર સાંભળ્યા હતા, એટલે મામલો સમજી ગયા, અને બોલ્યાઃ "એમ, છોકરાનું શરીર તો ઠીક ગોળમટોળ છે.'

પત્નીએ કહ્યું—કેમ ન હોય? મારા પિતા જે કંઈ થોડું ઘણું મૂકી ગયા હતા તે એ સ્ત્રીએ બધું આના પેટમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરી દીધું છે. મારે ભાગે એક ફૂટી બદામ પણ આવવા દીધી નથી.

કહેવાની જરૂર નથી કે માલમિલકતમાં માત્ર એક તૂટેલી ઝૂંપડી અને એક લિંબુનું ઝાડ હતાં. ઝૂંપડીમાં બિચારી વિધવા રહેતી હતી અને ફસલના લિંબુ વેચીને મહામુસીબતે ગુજરાન ચલાવતી. નવીને ક્રોધ દબાવીને કહ્યું: 'ઠીક છે.'

કાદમ્બિનીએ કહ્યું—ઠીક હોય કે ન હોય પણ સાળો તો ઠર્યો. એટલે એને રાખ્યા વિના કંઇ છૂટકો છે. એને કારણે મારા પાંચગોપાળ (પુત્ર) ને એક વખત સાંજે ખાવાનું મળે તોય ઘણું છે. એને નહિ રાખીએ તો દુનિયામાં બદનામી થશે.

હવે કાદમ્બિનીએ પાસેના ઘરના બીજા માળની એક ઉઘડેલી બારી તરફ જોઈને પોતાની બળતરા કાઢવા માંડી. એ ઘરમાં કાદમ્બિનીની વચલી દેરાણી હેમાંગિની રહેતી હતી. રાસુ ઓટલાને એક કિનારે માથું નીચું કરીને શરમનો માર્યો મરી જતો હતો. કાદમ્બિનીએ કોઠારની ઓરડીમાં જઈને નારીએ-ળની કાચલીમાં થોડું તેલ લાવીને રાસુની આગળ મૂક્યું અને કહ્યું—આ મફતનું રડવું રહેવા દો; જાવ, તળાવમાં નાહી આવો. સુવાસિત તેલફૂલેલ લગાવવાની ટેવ તો નથીને ભાઇસાહેબને?

પછી સ્વામીને ઉદ્દેશીને કહ્યું—તમે નહાવા જાઓ ત્યારે આ ભાઈ-સાહેબને પણ સાથે લઈ જજો; નહિ તો કંઈ એકલો જઈને ડૂબીને મરી જશે તો આખું ઘર એની પાછળ બેડીઓ પહેરશે.

રામુ ભોજન કરવા બેઠો હતો. એનો ખોરાક આમ પણ એની ઉંમર જોતાં કંઇક વધારે હતો, તેમાંય કાલે ત્રીજા પહોરથી એણે કશું જ ખાધુપીધુ નહોતું; આજે આટલે દૂર પગે ચાલીને આવ્યો હતો. એટલે થાળીમાં પીરસેલું અનાજ પૂરું કરવા છતાં એની ભૂખ શમી નહોતી. હજી સંપૂર્ણ રીતે એનું પેટ ભરાયું નહોતું. નવીનબાબુ ત્યાં જ જરા દૂર બેસીને જમતા હતા. રામુ તરફ જોઇને બોલ્યા—આને થોડો ભાત પીરસી જજો "લાવું છું." કહીને કાદમ્બિની ઊઠી અને થાળી ભરીને ભાત રામુની થાળીમાં ઠાલવી દીધો. પછી જોરથી હસીને કહ્યું—હવે તો થયું ને! આ હાથીનો ખોરાક રોજ પૂરો પાડતાં તો અમારી આડત પણ વેચાઈ જશે. જુઓ! આ વખતે દુકાનેથી પેલા જાડા ચોખાની એક ગુણ મોકલાવી દેજો, નહિ તો હા, આ ઝીણા ચોખા ખવડાવીને તો જલદી દેવાળું કાઢવું પડશે.

મર્મને વિંધી નાખતી આ ઘોર લજ્જાને મારે રામુનું માથું વધારે પડી ગયું. એ પોતાની માતાને એકનો એક દીકરો હતો દુઃખી માતાએ મહેનતમજૂરી કરીને દીકરાને ઝીણા સુગંધી ચોખા ખવડાવીને ઊછેર્યો હતો કે ઘઉંની રોટલી ખવડાવીને એની ખબર નથી, પણ એટલી તો ખબર છે કે એને કોઈ દિવસ પેટ ભરીને ખાવાના અપરાધ માટે શરમના માર્યા માથું નમાવવું પડ્યું નહોતું. એને યાદ આવ્યું કે ભૂખ કરતાં વધારે ખાવા છતાં એની માનો જીવ ધરાતો નહોતો. એ તો રોજ રામુ ઓછું ખાય છે એવી ફરીઆદ

કર્યા જ કરતી. રામુને એ દિવસનું સ્મરણ થયું કે જ્યારે એણે બે કોળિયા વધારે ખાઇને માતા પાસે પતંગ લાવવા બે પૈસા લીધા હતા.

રામુની આંખમાંથી મોટાં મોટાં આંસુ થાળીમાં પડ્યાં. બિચારો એ જ ભાત ગમે તેમ કરીને ગળાની નીચે ઉતારવા લાગ્યો. ડાબા હાથથી આંસુ લૂછવાની પણ એની હિંમત ન ચાલી. એને ભય લાગતો હતો કે રખેને બહેનની દૃષ્ટિ પડી જાય. થોડી વાર પહેલાં જ એ જૂઠું રડવા માટે બહેનના બોલ સાંભળી ચૂક્યો હતો. એ લ્યાનતે એ આટલા મોટા માતાના મૃત્યુના શોકનું પણ ગળું દબાવી રાખ્યું હતું.

૨

આપદાદાનું ઘર બન્ને ભાઈઓએ બે ભાગમાં પરસ્પર વહેંચી લીધું હતું. પાસેનું બે માળનું મકાન વચલા ભાઈ વિપીનને મળ્યું હતું. નાના ભાઇને મર્યે ઘણા દિવસ થયા હતા. વિપીન પણ ચોખાનો ધંધો કરે છે. એની અવસ્થા પણ ઠીક છે, પરંતુ મોટાભાઇ નવીન જેટલો પૈસો એની પાસે નથી. વિપીનની પત્ની હેમાંગિની શહેરની છોકરી છે. દાસદાસી રાખવાં. મિત્રોને જમાડવા, શોખથી રહેવું એ બધુ એને પસંદ છે. પૈસો બચાવીને ગરીબ બનીને રહેવાની હેમાંગિનીને ટેવ ન હોવાથી ચાર વર્ષ પહેલાં જ બન્ને દેરાણીજેઠાણી ઝઘડો કરીને જુદાં થઈ ગયાં હતાં. ત્યાર પછી ખુલ્લી લડાઈ અને બોલાબોલી અનેક વખત થયાં હતાં. હવે બન્નેમાં કંઇક મેળ જામ્યો છે, પણ મનનો ડાગ હજી જેમનો તેમ છે. એનું કારણ એકલી

મ્બિનીના હાથમાં હતું. એ જ ખેંચતાણમાં તૂટી ગએલા બંધુંભાવના સુમને ફરીથી સધાવા દેતી નહોતી. એને ખબર હતી કે ભાગ વહેંચી લેનાર ભાઈ પ્રાણથી પણ વહાલો હોય, પણ જુદા થયા પછી એની સાથે એ જ ભાઈચારો રાખી શકતો નથી, જુદા થએલા ચૂલા પાછા એક થઈ શકતા જ નથી. પરંતુ સામે હેમાવહુ જરા કાચી હતી. જેઠાણીની જેમ માત્ર મતલબના રસ્તા જ એને સૂઝતા નહોતા. દિલની એ સાફ હતી. પેટમાં પાપ રાખતી નહોતી. પહેલાં ક્રોધના આવેશમાં ઝઘડો કરતી પણ પાછળથી એને મીટાવવા, બોલવા અને ખવડાવવાપીવડાવવા પણ એ જ પ્રયત્ન કરતી. અંતે હાથ જોડીને, રોઈલોઈને, પગે પડીને પોતાની કસુર કબૂલ કરીને, જબરદસ્તીથી જેઠાણીના પગ ચૂમીને પોતાને ઘેર તાણી લાવતી, અને આમ ગળે પડીને પાછો મેળ કરતી. આવી રીતે બન્ને વહુઓના દિવસો જતા હતા.

આજે લગભગ સાડા ત્રણ વાગે હેમા જેઠાણીને ઘેર આવી. કૂવાની પાસે સીમેન્ટના પાકા ચબૂતરા પર તાપમાં રામુ કપડાં ધોતો હતો. એની પાસે કપડાંનો ઢગલો પડ્યો હતો. કાદમ્બિની દૂર ઊભી રહી ઓછા સાબુ વડે સ્વચ્છ કપડાં ધોવાની યુક્તિ એને બતાવતી હતી. હેમાને જોતાં જ એ બોલી ઊઠી: “ બાપરે, બાપ, આ છોકરો શું મેલાંઘેલાં ચીંથરાં લઈને આવ્યો હતો ? ”

વાત સાચી હતી. રામુના જેવું પહોળું લાલ કોરનું જનાની ધોતિયું પહેરીને અને ફાટલી ચાદર ઓઢીને કોઈ પણ પોતાના સગાવહાલાને ઘેર ન જાય. એના કપડાંને સ્વચ્છ કરવાની જરૂર હતી, પણ આનો પુત્ર પાંચુગોપાળ અને એના પિતાનાં મેલાં કપડાં ઉપર રામાનું બધું જોર અજમાવવાનું હતું. આ વખતે રામુ એજ કપડાં ધોતો હતો. હેમા જોતાંની સાથેજ સમજી

ગઈ કે આ કપડાં કોનાં છે. પરંતુ એ વિષયમાં જરાય ન બોલતાં એણે પૂછ્યું—બહેન, આ છોકરો કોણ છે?

પોતાના ઘરમાં બેઠા બેઠા હેમાએ બધી વાત જાણી લીધી હતી. જેઠાણીને જવાબ આપતાં અચકાતી જોઈને કહ્યું—છોકરો તો ઠીક છે. એનો ચહેરો તમારી સાથે મળતો આવે છે, બહેન! તે તમારા પિયેરનો કોઈ સગો છે?

કાદમ્બિનીએ ખીજવાઈને મોઢું બગાડીને ઉત્તર આપ્યો—હા, મારો ઓરમાન ભાઈ છે. અરે ઓ રામલા! હેમાકાકીને જરા પગે તો લાગ. કેવો ગમાર છોકરો છે. બાપ તારી માએ મરતાં પહેલાં એટલું પણ ન શીખવાડયું કે વડીલોની ચરણરજ માથે લેવી જોઈએ.

રામુ ગભરાઈને ઊઠયો અને આવીને જ્યાં કાદમ્બિનીને પગે લાગવા જાય છે ત્યાં જ તે ચિડાઈને જોરથી બોલી ઊઠી—ઓ ઢોર! તું આંધળોબહેરો તો નથી ને! મેં તને કોને પગે લાગવાનું કહ્યું અને તું કોને પગે લાગે છે?

આવ્યો ત્યારથી જ વારંવાર હડધૂત થવાથી અને અપમાનના ભાલા ખાવાથી એ છોકરાનું મગજ ઠેકાણે નહોતું રહેતું. બહેનનો સરપાવ સાંભળીને ગભરાયલા રામુની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ. બિચારો હેમાને પગે લાગવા જતો હતો ત્યાં વચમાંથી એના હાથ પકડીને આશીર્વાદ આપતાં એણે કહ્યું—રહેવા દે ભાઈ જીવતો રહેજે!

રામુ મૂઢની જેમ હેમાના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. અહીંની ધરતીમા આવી મીઠી વાત કોઈના મુખમાંથી નીકળી શકે છે એ માનવા તેનું મન ના પાડતું હતું.

એની કુંઠિત, ભયભીત અને અસહાય અવસ્થાને વ્યક્ત કરતા મુખને જોતાં જ હેમાનું હૃદય રડી ઊઠ્યું. વધારે સહન ન થયું. એટલે એ અભાગી બાળકને છાતી સરસા ચાંપીને એના પરસેવાને પોતાના પાલવથી લૂછીને કહ્યું—આ છોકરા પાસે આમ કપડાં ધોવડાવવાં ઠીક નથી, બહેન! કોઈ નોકરને આ કામ કેમ ન સોંપ્યું?

કાદમ્બિનીને એટલું આશ્ચર્ય થયું કે સનસનાટીમાં એ કંઈ પ્રત્યુત્તર આપી ન શકી. પણ પળ વારમાં જ પોતાની જાતને સંભાળીને અને જરા ચિડાઈને બોલી—હું તો તમારી જેમ શ્રીમંત છું નહિ, હેમાવહુ, કે મારે ઘેર પાંચ દસ નોકરચાકર પડ્યાપાથર્યા રહે. મારા બાળબચ્ચાંવાળા ઘરમાં તો........

વાત પૂરી થાય તે પહેલાં જ હેમાએ પોતાની પુત્રીને હાંક મારીને કહ્યું—ઉમા, શિવાને અહીં મોકલી દે તો, બેટા, આ કપડાં જરા તળાવે જઈને ધોઈ લાવે અને સૂકવી દે. પછી જેઠાણી તરફ ફરીને બોલી—રામુ અને પાંચુગોપાલ બન્ને આજે સાંજે મારે ત્યાં જમશે. પાંચુ સ્કુલમાંથી આવે એટલે તરત મોકલી દેજો. હું આને લઈ જાઉં છું. [રામુને] જેમ આ તારી બહેન છે તેમ હું પણ તારી બહેનજ છું, હોં ભાઈ! ચાલો મારી સાથે.

રામુનો એક હાથ પકડીને હેમા પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.

કાદમ્બિનીએ રોકટોક ન કરી, એટલું જ નહિ પણ હેમાનું આટલું મોટું મહેણું પણ ગળી ગઈ, કારણ કે જેણે મહેણું માર્યું તેણે એક વખતનું ખાવાનું પણ બચાવી દીધું. કાદમ્બિનીને માટે પૈસાથી મોટી કોઈ વસ્તુ દુનિયામાં નહોતી. એટલે જ

"દૂધ દેનારી ગાયની બે લાતો ખાઈ લેવી' એ એનો સ્વભાવ હતો.

૩

બીજી સાંજે કાદમ્બિનીએ પૂછ્યું–શું ખાધું, અલ્યા રાસુડા?

રાસુએ શરમથી માથું ઝૂકાવીને કહ્યુ પૂરી.

કાદમ્બિની—અને બીજું શું શું હતું?

રાસુએ એ જ રીતે જવાબ આપ્યો–સંદેશ, રસગુલ્લાં, ફુલેવરનું શાક..........

કાદમ્બિની વચમાં જ બોલી ઊઠી–શાક પહેલાં કોને પીરસ્યું હતું?

એકાએક આ પ્રશ્નથી રાસુનો ચહેરો પીળો પડી ગયો. ઉગામેલી તલવાર આગળ જકડાયલા પશુના હૃદયમાં જેવું થાય એવાજ ભયથી રાસુનું હૃદય કંપી ઊઠયું.

ઉત્તર દેતાં વાર થઈ એટલે કાદમ્બિની પોતે જ બોલી તારી થાળીમાં પીરસ્યું હતું કેમ?

મોટા અપરાધીની જેમ રાસુએ માથુ પાડી દીધું.

થોડે દૂર નવીનબાબુ હુક્કો પીતા હતા. કાદમ્બિનીએ એમને સંબોધીને કહ્યું—સાંભળ્યું કે?

સંક્ષેપમાં "હં..." કહીને એમણે પાછો હુક્કો ગડગડાવવા માંડયો.

કાદમ્બિની ગુસ્સે થઈને કહેવા લાગી—આ સગી કાકીનું વર્તન તો જુઓ ! મારા પાંચુને ફુલેવરનું શાક કેટલું ભાવે છે એ કંઈ હેમાવહુ નથી જાણતી ? પછી તે શું જોઈને પાંચુને ન પીરસીને આ વરરાજા ઉપર ફુલ વરસાવ્યાં ? હેં, અલ્યા રામા ! સંદેશ અને રસગુલ્લાં પેટ ભરીને આપટયાં ને ? તેં તો તારા સાત જન્મારામાં આવી વસ્તુ જોઈ પણ નહિ હોય, (પતિ ભણી જોઈને) જેઓ એ મુઠ્ઠી ભાત ખાઈને જીવી જાણે છે તેમના પેટમાં પૂરી અને રસગુલ્લાં ઠાંસવાથી શું ફાયદો ? પણ જુઓ હું તમને સાચું કહું છું, રામાને હેમાવહુ ફટાવી ન દે. તો મને ફટ કહેજો.

નવીનબાબુ ચુપ રહ્યા, કેમકે પોતાની સ્ત્રીની હયાતીમાં હેમાવહુ રામુને ફટાવી દે એ દુર્ઘટનાનું બનવું એમને પોતાની કલ્પનાની બહાર લાગ્યું. પરંતુ એમની સ્ત્રીને પોતાની જાત ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. પણ એ તો સોળેસોળ આના એમ માનતી કે પોતે સીધી સાદી અને ભોળી હોવાને કારણે ગમે તે માણસ એને ઠગી શકે છે. એટલા માટે નાના ભાઈ રામુની માનસિક ઉન્નતિ— અવનતિ ભણી એ દિવસથી એણે કાતિલ દૃષ્ટિએ જોવા માંડયું.

બીજે જ દિવસથી એમાથી એક નોકરને રુખસદ આપી, રામુ એને બદલે નવીનબાબુની દુકાને કામ કરવા લાગ્યો. ત્યાં એ ચોખાનો તોલ કરે છે, ચાર પાંચ ગાઉ દૂરથી ચોખાના નમૂનાઓ લાવે છે અને બપોરે જ્યારે નવીનબાબુ ઘેર જમવા આવે છે ત્યારે દુકાન સંભાળે છે. એ દિવસ પછીની વાત છે. નવીનબાબુ જમીને પાછા દુકાને આવ્યા ત્યારે પછી રામુ જમવા ગયો. એ વખતે ત્રણ વાગી ગયા હતા. રામો તળાવેથી

સ્નાન કરીને આવ્યો અને જોયું તો બહેન સૂતી હતી. એ વખતે એટલી બધી ભૂખ લાગી હતી કે એ વાઘના મોઢામાં હાથ નાંખીને ખાવાનું લઈ આવે. પરંતુ બહેનને જગાડવાનું સાહસ એ ન કરી શક્યો.

રસોડાની બહાર ચબૂતરા ઉપર ચુપચુપ એક કિનારે બહેનની ઊંઘ પૂરી થવાની વાટ જોઈને બિચારો બેઠો હતો, ત્યાં એકાએક "રામુ" નો સહાનુભૂતિયો અવાજ એને કાને પડ્યો. આ અવાજનાં મીઠાશ અને સ્નેહ એને આ ભૂખથી પીડાતી અવસ્થામાં પણ સુખ આપી શક્યાં. માથું ઉંચું કરીને જોયું તો હેમાબહેન પોતાના ઘરના બીજા માળની બારીએ ઉભી છે રામુએ એક વાર ઉપર જોઈને પાછું માથું નીચે નમાવી દીધું. થોડી વારે હેમાંગિની નીચે ઉતરી આવી અને રામુની સામે ઊભી રહીને પૂછવા લાગી—કેમ ઘણા દિવસથી દેખાતો નથી, રામુ? અહીં કેમ બેઠો છે? એક તો ભૂખ લાગે છે ત્યારે આંખોમાં આંસુ જરાવારમાં જ ભરાઈ આવે છે તેમાં વળી આ સ્નેહાર્દ્ર સ્વર સાંભળીને એની આંખમાંથી સાચે જ આંસુ સરી પડ્યાં. એણે ગરદન ઝુકાવી લીધી. એ કંઈ પણ ઉત્તર ન આપી શક્યો.

એક તો હેમાને સૌ છોકરાંઓ ખૂબ ચ્હાતાં હતાં. એનો અવાજ સાંભળીને કાદમ્બિનીની નાની છોકરી બહાર નીકળી આવી અને જોરથી બોલી ઉઠી—રામુમામા, ચોકામાં તમારે માટે ખાવાનું ઢાંક્યું છે, જઈને જમી લ્યો. મા તો જમી પરવારીને સૂતી છે.

હેમા તો સમસમીને જોઈ જ રહી! થોડી વારે બોલી—રામુએ હજી સુધી ખાધું નથી? અને તારી મા સૂઈ રહી છે? હું,

રામુ ! આજે તને જમવામાં આટલી બધી વાર કેમ ?

રામું તો ગરદન ઝૂકાવીને જેમનો તેમ ઊભો હતો. ટુનીએ એની વતી ઉત્તર વાળ્યો–રામુમામાને તો રોજ આટલી વાર થાય છે. બાપુ નહાઈ ધોઈને, જમીપરવારીને આરામ લઇને જ્યારે દુકાને જાય છે ત્યારે મામા જમવા આવે છે.

હેમાંગિની બધું રહસ્ય સમજી ગઈ. રામુને દુકાનમાં કામમાં નાખ્યો હતો. હેમાંગિનીને આવી આશા નહોતી કે આ બાળકને આ લોકો આવું આવું વીતાડશે; એટલું જ નહિ પણ આવી બેદર્દીના વ્યવહાર કોઈ બહેન કરી શકે એ એની કલ્પના માટે પણ અસંભવિત હતું. ધોમધખતા બપોરની સામે અને પછી આ કુમળા બાળકની સામે જોઈને એની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં. પોતાના પાલવથી આંસુ લૂછતી ચાલી ગઈ. બે મિનિટ પણ નહિ વીતી હોય ત્યાં દૂધનો વાડકો હાથમાં લઈને આવી. રસોડામાં પેસતાં જ એની આંખો એ દૃશ્ય જોઈ જ ન શકી.

રામુ જમતો હતો. પિત્તળની તૂટેલી થાળીમાં લાલ જાડા ચોખાનો ટાઢા ભાતનો ઢગલો હતો. જેલમાં મળે એટલી જરા જેટલી દાળ અને શાકને બદલે એક મૂળાનો ટુકડો હતો. હેમાએ મૂકેલું દૂધ જોઈને રામુનું કરમાઇ ગયેલું મુખ ખીલી ઊઠ્યું.

હેમાંગિની દરવાજાની બહાર આવીને ઊભી રહી. રામુ હાથ ધોવા બહાર ગયો ત્યારે અંદર જઈને જોયું તો થાળીમાં ભાતનો એક દાણો પણ નહોતો. એટલી બધી ભૂખ હતી કે આટલા જાડા ચોખાનો ભાત પણ અમૃતની જેમ આ છોકરો સાફ કરી ગયો.

હેમાનો પુત્ર લલિત લગભગ રામુની બરોબરીનો જ હશે. હેમા પોતાની હયાતી બાદ પોતાવા પ્રિય પુત્રની આવી જ દશા

કલ્પી બેઠી હતી અને એના પરિણામે આંખમાંથી ગંગાજમના વહી રહી. ગળું રૂંધાઈ ગયું. ધીરે ધીરે પાલવથી આંસુ લૂછતી એ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.

૪

શરદી થવાને લીધે વચ્ચે વચ્ચે હેમાંગિનીને તાવ આવતો હતો અને પાછો આપોઆપ મટી જતો હતો. એક દિવસ જરા શરદી લાગવાથી સમીસાંજે દીવા કરીને હેમા બિછાના પર સૂતી હતી, એની પાસે કોઈ નહોતું. અચાનક એને માલમ પડ્યું કે બારણાની આડમાં રહીને ઘરમા કોઈ ડોકિયું કરી રહ્યું છે. હેમાએ બૂમ પાડી—ત્યાં કોણ ઊભું છે? લલિત! કોઈ બોલ્યું નહિ જ્યારે બીજી વખતે બૂમ મારી ત્યારે બારણાની આડમાંથી જ જવાબ મળ્યો—એ તો હું છું.

હેમા—હું? હું કોણ? અંદર આવતો.

રામુ અચકાતોખંચાતો અંદર જઈને ભીંતને અઢેલીને ઊભો રહ્યો.

હેમાંગિની પથારીમાં બેઠી થઈ અને સ્નેહપૂર્વક પાસે બોલાવીને પૂછ્યું—શું છે, રામુ?

રામુ વધારે નિકટ આવ્યો. પોતાના મેલા ધોતિયામાંથી બે કેરી કાઢતાં બોલ્યો—તાવમાં કેરી ખવાય કે, બહેન?

હેમાએ હાથ આગળ કર્યો અને કહ્યું—ક્યાંથી લાવ્યો? હું તો ગઈ કાલથી એની તપાસ કરાવું છું પણ કોઈને મળી જ નહિ.

આમ કહેતાં કહેતાં રામુનો હાથ પકડીને એને પોતાની વધુ નિકટ લીધો. સ્વભાવિક લજ્જા અને અસીમ આલ્હાદથી આત્મ-

વિસ્મૃત બની ગએલા રામુએ માથું નીચું ઝુકાવી દીધું. જો કે આ કેરીની ઋતુ નહોતી, અને હેમાંગિનીને પણ કેરી ખાવાની અનિવાર્ય ઉત્કંઠા નહોતી, તથાપિ રામુએ આ તુચ્છ ફળોને માટે જેટલો પરિશ્રમ કર્યો હતો અને જે લાગણી પૂર્વક એ આ ઉપહાર લાવ્યો હતો એ જોતાં તો એ અમૂલ્ય અને આદરને યોગ્ય હતો. આ બે કાચાં ફળ લાવવા માટે એ બપોરના ધખતા તાપમાં માર્યો માર્યો ફર્યો હતો.

હેમાએ પૂછ્યું—પણ હેં રામુ, તને કોણે કહ્યું કે મને તાવ આવ્યો છે?

રામુ કંઇ ન બોલ્યો.

હેમા—કેમ બોલતો નથી? તને કોણે કહ્યું કે મને કેરી ખાવાનું મન થયું છે?

રામુએ આનો જવાબ પણ ન દીધો. એણે તો નમાવેલું માથું ઉંચું કર્યું જ નહિ. હેમા પહેલાંથી જ જાણી ગઇ હતી કે છોકરો શરમાળ અને ડરપોક છે. એટલે ભાઈ, બેટા, બચ્ચુ વગેરે કહીને, પટાવીને અને બીજી એવી ઘણી યુક્તિઓ કરી કરીને એણે રામુનો ભય ઓછો કર્યો હતો. એટલે પછી ધીરે ધીરે વાતવાતમાં એણે એને બધું પૂછી લીધું. કેટલી જહેમત પછી કેરી મળી, દુકાનમાં કેટલું કામ કરવું પડે છે, એના માબાપનો વૃત્તાંત વગેરે બધું સાંભળીને હેમાએ આંખમાં આવેલાં આંસુ લૂછીને કહ્યું—જો રામુ, હું પણ તારી બહેન છું. મારાથી કોઈ પણ વાત છૂપાવીશ નહિ. જે જોઇએ તે આવીને મારી પાસેથી લઈ જજે. માગીશ ને?

રામુએ આનંદથી માથું હલાવીને હા પાડી.

સાચા સ્નેહનું સ્વરૂપ રામુએ પોતાની દુઃખી માતાની પાસે જોયું હતું અને માણ્યું હતું. આજે હેમાબહેનની પાસે પણ સ્નેહનો એવો જ સ્વાદ પામીને આટલા દિવસનો એકત્ર થએલો માતાનો શોક આંસુ રૂપે ગળી ગયો. ઊઠતી વખતે એણે હેમા-બહેનની ચરણરજ માથે લીધી અને આનંદ તથા સ્ફુર્તિભર્યો બહાર ચાલ્યો ગયો.

બીજી તરફ એની બહેનનો વર્તાવ એની તરફ દિનપરદિન ખરાબ બનતો જતો હતો, એનો બળાપો બેહદ વધી ગયો હતો. એનું કારણ એટલુંજ હતું કે રામુ ઓરમાન માનો દીકરો હતો અને અનાથ તથા અસહાય હતો, એને માટે જ જંજાળ રુપ હતો. બદનામી થવાના ભયને લીધે એને કાઢી મુકાતો પણ નહોતો. અને કોઈને દઈ દેવાતો પણ નહોતો. એટલે જ્યારે લાચાર થઈને એને રાખવો જ પડશે ત્યારે તો એના હાથપગ સલામત રહે ત્યાં સુધી કામ કરાવીને, ખાવાપીવાનો ખર્ચ કાઢી લેવો એમાં જ લાભ મનાયો.

રામુ ઘેર આવ્યો ત્યાં બહેને પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો—આજે દુકાનેથી નાસી જઈને બપોરે ક્યાં રખડતો હતો ?

રામુ ચુપ રહ્યો. કાદમ્બિનીએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું—બતાવને જલ્દી !

તો પણ રામુના મુખમાંથી એકકેય શબ્દ ન નીકળ્યો. કાદમ્બિની એવી સ્ત્રી નહોતી કે સામો માણસ શાંત રહે એટલે એનો ગુસ્સો શમી જાય. એણે રામુનું મૌન તોડવાની હઠ લીધી. અંતે પાંચુને બોલાવીને એની પાસે રામુનાં બે કાન પકડાવીને ખૂબ અમળાવ્યા. એટલું જ નહિ પણ રાતે એને ખાવાનું પણ ન આપ્યું.

આઘાત ગમે તેટલો ભારે હોય, વચમાં અડચણ ન નડે તો એ અસહ્ય બને છે. પર્વતની ટોચ ઉપરથી માત્ર હડસેલી મૂકવાથી જ હાથપગ નથી તૂટતા; એ તો ગબડતા શરીરને કોઈ સખત પત્થર વચમાં રોકે ત્યારે જ સખત ઇજા થાય છે. માના મૃત્યુએ જ્યારે એને નિરાધાર બનાવી દીધો ત્યારથી રામુ એવો બની ગયો કે એને બહારનો મોટામાં મોટો આઘાત પણ નીચે પાડી શક્યો નહિ. એ દુઃખી માતાનો પુત્ર હતો પણ એણે દુઃખ ભોગવ્યું નહોતું. કાદમ્બિનીને ઘેર એ અપમાન અને દુઃખ સહન કરતો, એનું કારણ એ હતું કે એ નિરાધાર હતો. પરંતુ આજે એ અપમાન સહન ન થયું. આજે એ હેમાંગિનીના માતૃસ્નેહની સુદૃઢ વેદી પર ઊભો હતો; એટલે આજના અત્યાચાર અને આઘાતે એને એકદમ નીચે પાડી દીધો. માદીકરો બન્ને, આ નિરપરાધ, નિરાશ્રય બાળકને સજા લાંછના, તિરસ્કાર અને અપમાનઆઘાતો અને આક્રમણોથી અધમૂવો કરીને ચાલ્યાં ગયાં. અને એ બિચારો આજે ઘણે દિવસે પોતાની સદ્ગત માતાને યાદ કરીને, હેમાબેનનું નામ સંભારતો ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગ્યો.

૫

બીજે દિવસે બપોરે કોઈ માણસ ધીરે ધીરે દબાયલે પગે હેમાંગિનીના ઘરમાં આવીને એના બિછાના પાસે એક કિનારે પગ પાસે બેસી ગયો. હેમાએ પગ સંકોચીને સ્નેહભર્યા સ્વરે કહ્યું: "રામુ, આજે દુકાને નથી ગયો ?"

રામુ—હજી હવે જઈશ.

હેમા—વાર ન કરીશ ભાઇ, જલદી જા, નહિ તો પાછો ગાળોનો વરસાદ વરસશે.

રામુનું મોઢું પહેલાં લાલ અને પછી ફીક્કુ પડી ગયું. "જાઉ છુ" કહીને ઊભો થયો અને કંઈક કહેવા જતો હતો પણ રોકાઈ ગયો.

હેમા એના મનની વાત જાણી ગઇ. પૂછ્યું–મને કંઈ કહેવું છે, રામુ ?

રામુએ નીચી નજરે જ ઉત્તર વાળ્યો–કાલથી કંઈજ ખાવાનું મળ્યું નથી, બહેન !

હેમા—હેં ! કાલથી કશું ખાધું જ નથી ?

થોડી વાર સુધી તો હેમા સમસમી રહી. તરત જ એની આંખો ભરાઈ આવી અને એમાંથી જોર કરીને આંસુ સરી પડ્યાં. હાથ પકડીને રામુને પોતાની પાસે ખેંચી લીધો અને ધીરે ધીરે બધી વાત સાંભળી લીધા પછી કહ્યું—તો તું કાલે રાત્રે જ કેમ ન આવ્યો ?

રામુ ચૂપ રહ્યો.

હેમા પાલવથી આંસુ લૂછીને બોલી—હું તને મારા સોગન દઈને કહું છું કે તું મને તારી માતા જ સમજ. એમજ માની લે કે તારી માતા મરી નથી ગઇ પણ જીવતી જ છે.

ધીરે ધીરે આ બધી વાત કાદમ્બિનીને કાને પહોંચી ગઈ. એણે પોતાના ઘરમાંથી હેમાને હાંક પાડીને કહ્યું—મારા ભાઈને હું ભૂખે મારૂં છું અથવા ખવડાવી શકું એમ નથી તે તેં ગળે પડીને આ બધુ કરવા માંડ્યું છે ?

કહેવાની રીત જોઈને હેમાંગિનીના શરીરમાં આગ લાગી ગઇ. પણ એણે એ ભાવ છૂપાવીને સહજ ભાવે કહ્યું—ગળે

પડીને આ બધું ધારો કે કર્યું તો એમાં ઓછો કંઈ ગુન્હો કર્યો છે ?

કાદમ્બિની—તમારા છોકરાને બોલાવીને હું પણ આવું કરું તો તમારું શું માન રહેશે ? તમે આ રીતે મારા ભાંઈને ક્ષડાવીને ચઢાવશો તો હું એને શી રીતે સુધારવાની છું ?

હવે હેમાંગિનીથી ના રહેવાયું. તે બોલી—બ્હેન ! પંદર સોળ વરસથી આજે હું તમારી સાથે કુટુંબનો ભાર ખેંચતી આવી છું. અને તમને સારી રીતે ઓળખું છું. પહેલાં પેટના દીકરાને સુધારો અને એની ઉપર તમારી સત્તા ચલાવો. પછી પારકા છોકરાની વાત કરજો. પછી કોઈ ગળે પડીને આવું બધું નહિ કરે.

કાદમ્બિની અચરજથી અવાક બનીને બોલી–મારા પાંચુની અને આની બરાબરી ! દેવની સાથે વાંદરાની સરખામણી ! હું તો એ જોઉં છું કે હજીય તમે કોણ જાણે શું શું નહિ કરો.

હેમાએ ઉત્તર આપ્યો–કોણ દેવ છે અને કોણ વાંદરો છે એની મને બરાબર ખબર છે. પણ હવે મારે નથી બોલવું. બહેન ! મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે તમારા જેવી નઠોર અને કઠોર સ્ત્રી મેં બીજી નથી જોઈ.

બસ, પ્રત્યુત્તરની વાટ જોયા વિના જ હેમાંગિનીએ બારી બંધ કરી દીધી.

એ જ દિવસે સમીસાંજ પહેલાં ઘરના માલિકો ઘેર આવ્યા તે પહેલાં જ મોટી વહુએ આંગણામાં ઊભા રહીને ગર્જના કરવી શરૂ કરી દીધી કે—એ તો જેઓ પાલણપોષણ કરતા હશે તેજ કરવાના છે. હું યે જોઈશ તો ખરી કે મા કરતાં માસી કેટલું

વધારે કરે છે તે. અમે જાણે ભાઈનો સંબંધ જ નહિ જાણતા હોઇએ તે વળી બીજા અમને સમજાવવા આવે છે. આનું પરિણામ તો કોઈ દિવસ સારું નથી આવવાનું. ભાઈ અને બહેન વચ્ચે કંકાસ કરાવી, દૂર ઊભા રહીને જોવામાં મઝા જોવાનો અધર્મ વધારે નહિ ચાલે. બસ, આટલું બોલીને ઉત્તરની રાહ જોયા વિના જ કાદમ્બિની રસોડામાં ચાલી ગઈ.

આજ સુધી બન્ને દેરાણીજેઠાણી વચ્ચે આવો કંકાસ તો કેટલીય વાર થઈ ચૂક્યો હતો; આ કંઈ નવી વસ્તુ નહોતી. પણ એટલું તો હતું કે આ વખતના બોલમાં કટુતા ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી હતી. અને આ કંકાસ પહેલાં કરતાં વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ લેશે એમ લાગતું હતું. સામાન્ય રીતે દર વખત એવું થતું કે હેમા જેઠાણીની વાતોને કાને બહુ નહોતી ધરતી અને મનમાં પણ બહુ લાવતી નહિ, પણ આજે એનું શરીર સારું નહોતું એટલે એનાથી સંયમ ન રાખી શકાયો. તરત જ બારી ઉઘાડીને બોલી ઊઠી—આટલું કહીને જ ચૂપ રહી ગયાં, બેન ! હજી કદાચ આ બધું ભગવાને બરાબર સાંભળ્યું નહિ હોય, હજી મારું સત્યાનાશ વધારે ઇચ્છો. ખાસ જેઠ પણ આવે અને બધું સાંભળી લે અને મારા ઘરમાંથી આવીને પણ સાંભળીને સુખ પામે. આટલીવારમાં જ શાન્ત થઈ જવાથી નહિ ચાલે.

બીજું શું જોઈએ, રૂના ઢગલામાં ચીણગારી પડી. કાદમ્બિની ઝટ દઈને આંગણામાં આવીને ખડી થઈ ગઈ અને ઉપર મુખ રાખીને ચિડાઈને બોલી—મેં ઓછું કોઈ કૂતરીનું નામ લીધું છે તે આટલો બધો બકવાટ શરૂ થયો ?

હેમાએ સ્થિર થઈને શાંત ભાવે ઉત્તર આપ્યો—તમે નામ દઈને ગાળો વરસાવો એવાં નથી. પણ તમે શું એવું સમજો

છો કે તમે જ એકલાં શાણાં અને ઉસ્તાદ છો અને આખી દુનિયા ભોટ છે ?

હવે કાદમ્બિનીએ પોતાનું અસલ રૂપ પ્રકટ કર્યું. મોઢું મચકોડીને હાથ નમાવીને અને પગ વાંકા કરીને અભિનય કરવો શરૂ કર્યોઃ અને સમજી લીધું તોય શું ! જેનો દોષ હશે, જે ખૂરાઇમાં હશે એને ખોટું લાગશે ! અને જાણે તમે જ બધું જાણતા હશો, અમને તો કંઈ ખબર જ નહિ હોય. રામલો પહેલાં આવ્યો ત્યારે એટલો સીધોસાદો હતો કે સાત થપ્પડ મારતાં પણ ચૂં કે ચાં કરતો નહોતો. હું જે કહેતી કે ચુપચાપ સહન કરી લેતો. તમે જ આ પસલાની માને પૂછી જુઓ, આજે બપોરે કેવા ફાટેલા જવાબો આપ્યા છે તે; આ બધું કોના જોરે ? સાથે સાથે પસલાની માને પણ આંગળી ચીંધી આપી.

પસલાની માએ કહ્યું—એ તો તદ્દન સાચું છે, હેમાવહુ. આજે જ્યારે પીરસેલી થાળી ઉપરથી એ ઊઠી ગયો ત્યારે વહુએ જ કહ્યું કે—અન્નદેવતા સામે આટલો મિજાજ કરે છે તે ભૂખ્યે પેટે નરકમાં જઈશ. એટલામાં તો તડાક સરીખો જવાબ વાળ્યો કે મારી હેમા બહેન છે ત્યાં સુધી હું કોઇનાથી ડરતો નથી.

કાદમ્બિનીએ જરા અકડાઈને કહ્યું—કેમ હવે તો સાંભળ્યું ને, મારું કહેવું સાચું છે કે નહિ ? આજે હું સાફ સાફ કહી દઉં છું, હેમાવહુ, કે એ છોકરાને તમે તમારે ઘેર ન બોલાવશો. અમારા બન્ને ભાઈબહેનની વચ્ચે નાહક ના આવશો.

હેમાંગિનીએ કંઈજ ન કહ્યું. ધારણાતીત આ વાત સાંભળીને એના અચરજનો પાર ન રહ્યો. બારીએથી નીચે બેસીને એને

વિચાર આવ્યો કે આ છોકરાને ખાતર કેટલો કંકાસ થયો !

માથું દુખવાને લીધે અને તાવ જોરથી ચઢવાથી હેમા અવાક્ થઈને પલંગ પર પડી રહી. હેમાંગિનીના સ્વામીનાથ ઘરમાં આવતાંની સાથે જ એની હાલત તરફ બીલકુલ નજર ન કરતાં બોલી ઊઠયા—ભાભીના ભાઈની બાબતમાં આજે પાછો શું નવો ઝઘડો ઉત્પન્ન કર્યો ? તું તો કોઈનું સાંભળવાની જ નહિ, એમ ને ? આખી દુનિયાના અનાથોનો પક્ષ લઈને જાણે તારે જ ઊભા રહેવાનું. ગમે ત્યાંથી કોઈ ગરીબ નિરાધાર આવી મળવો જોઈએ. બસ, એની તરફેણ લઈને ઊભી જ છે. ના ભાઈ, રોજ રોજ આ બખેડો મારાથી નહિ સ્હેવાય, સમજી ? આજ ભાભીએ નાહકની પાંચદસ વાતો તારે ખાતર મને સંભળાવી દીધી.

હેમાએ શિથિલ સ્વરે કહ્યું—તમારી ભાભી વળી હકની વાત ક્યારે કહે છે ? આજે નાહકની વાતો સંભળાવી તે એમાં નવું શું છે ?

હેમાના સ્વામી વિપીને કહ્યું—પણ આજે તો એમણે વ્યાજબી જ કહ્યું. તારો સ્વભાવ તો હું જાણું છું ને. તે દિવસે પેલા નાદાન છોકરાની તરફેણ કરીને પણ તેં આવી જ લડાઈ લીધી હતી. મોતી લુહારનો આવો સુંદર બગીચો પણ આપણા હાથમાંથી કેમ જતો રહ્યો ? તારે જ લીધે ? ઉલ્ટું પોલીસની પૂજાને માટે દોઢસો રૂપિયાની થેલી ઘરમાંથી કાઢવી પડી. તું તારું પોતાનું તો ભલુંબૂરું સમજે છે કે નહિ ? કોણ જાણે ક્યારે તારો આ સ્વભાવ જશે ?

હવે હેમા બેઠી થઈ ગઈ. સ્વામીના મુખ પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને બોલી—મારો સ્વભાવ તો હું મરીશ ત્યારે જ જશે, તે

પ્હેલાં નહિ. મારે પણ બાળબચ્ચાં છે, ઉપર ભગવાન મોજુદ છે અને એનો ય મને ડર છે. એનાથી વધારે મોટાની ખૂરાઈના વખાણ મારે નથી કરવા. મારી તબિયત અત્યારે સારી નથી, મારે બહુ બોલવું પણ નથી. આપ પધારો, આપનું કામ કરો.

તરત જ શાલ ઓઢીને હેમા સૂઈ ગઈ.

વિપીનને વાદવિવાદ આગળ વધારવાની હિંમત ન રહી; પરંતુ મનમાં ને મનમાં સ્ત્રી ઉપર અને ખાસ કરીને પેલા અભાગી અનાથ બાળક ઉપર બધો ગુસ્સો ઊતાર્યો.

૬

બીજે દિવસે બારી ઊઘડતાં જ જેઠાણીના કટુ સ્વરનો રણકાર હેમાને કાને પહોંચ્યો. એ પોતાના પતિને સંબોધન કરીને કહેતી હતી–કાલથી એ હરામખોર નાસી ગયો છે, જરા એની ખબર તો કઢાવો. સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો–ચુલાની ભાડમાં ગયો એ ખબર કઢાવીને ય શું મળવાનું છે. યથાશક્તિ આખું ફળિયું સાંભળે એટલા ઉચ્ચ સ્વરે પત્નીએ કહ્યું—નકામા લોકોને નિંદા કરવાનો અવસર મળશે. નિંદા અને બદનામીને લીધે ગામમાં રહેવું મુશ્કેલ થઇ જશે. આપણા દુશ્મન પણ કંઈ ઓછા નથી. હા, વખતે કંઇ કૂવોતળાવ કરશે તો આખા આપણા કુટુંબને જેલ જવાનો વખત આવશે.

હેમા બધું સમજી ગઇ. એ એ જ વખતે બારી બંધ કરીને ચાલી ગઇ.

બપોરનો સમય હતો. હેમાંગિની રસોડાની આગળ ઓટલા પર બેઠી હતી. રોટલીનો કોળિયો મોઢામાં મૂકવા જાય છે

ત્યાં જ અચાનક ચોરની જેમ ચૂપચુપ આવતા રામુ ઉપર એની નજર પડી ગઇ. રામુ પાસે આવ્યો. વિખરાયલા વાળ અને પડી ગયેલા મોઢા સામે જોઇને હેમાએ પૂછ્યું—રામુ ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો ?

રામુ—ચાલ્યો નહોતો ગયો બ્હેન. સાંજે ખૂબ ઊંઘ આવતી હતી એટલે દુકાનમાં સૂઇ ગયો. આંખ ઉઘડી ત્યારે જોયું તો મધરાત વીતી ગઇ હતી. ખૂબ ભૂખ લાગી છે, બ્હેન !

"ત્યાં જઇને જમી આવ, બાપુ." કહીને કોળિયો મુખમાં મૂક્યો. એકાદ મિનિટ ચૂપચુપ ઊભા રહ્યા પછી રામુએ જવા માંડ્યું પણ તરત જ હેમાએ એને રોક્યો અને એક થાળી પીરસાવીને મંગાવી આપી.

રામુ અડધુંય જમી રહ્યો નહિ હોય ત્યાં બહારથી ગભરાયલી ઉમા દોડતી આવી અને ઇશારાથી જણાવ્યું કે—બાપુજી આવે છે.

છોકરીના ગભરાટની સાથે અત્યંત સંશય અને ભયનો ભાવ જોઇને માતાને આશ્ચર્ય થયું. કહ્યું—આવે છે તેમાં તું આટલી બધી શાની ગભરાઇ જાય છે ?

ઉમા રામુની પાછળ ઊભી હતી. માતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રામુને જ આંગળી બતાવી મુખ અને આંખની વિચિત્ર આકૃતિ બનાવી ઇશારાથી બતાવ્યું કે—આ ખાય છે તેનું શું ?

રામુએ કુતૂહલથી મોઢું એ તરફ ફેરવ્યું હતું. ઉમાની ઉદ્વિગ્ન દૃષ્ટિ અને મુખની સંશક મુદ્રાના ઇશારા એણે જોઇ લીધા. એને તો જાણે કાપે તો લોહી ન નીકળે. એના મનમાં જે ત્રાસ થયો એ તો એ જ જાણે. "હેમાબ્હેન, બાપુજી આવે છે!" કહીને રામુ થાળી મૂકીને બારણાની આડમાં સંતાઇ ગયો. એની

દેખાદેખ ઉમા પણ બીજી તરફ નાસી ગઇ. જેમ અકસ્માત્ મકાનનો માલીક આવે અને ચોરો નાસીને સંતાવા માંડે એવું કંઇક આ લોકોએ કર્યું. હેમાએ પહેલાં મોઢા ઉપર કઇ પણ ભાવ ન લાવતાં આમ તેમ દૃષ્ટિ કરી જોઈ અને પછી જાણે થાકેલો માણસ આરામ લેતો હોય એમ એક ભીંતને અઢેલીને નિર્જીવની જેમ બેસી રહી. લજ્જા અને અપમાનનો કાંટો એના હૃદયની આરપાર નીકળી ગયો. વિપીન આવીને થોડી વાર ઊભો રહ્યો. સામે હેમાને વિચિત્ર સ્થિતિમાં જોઈને શંકાશીલ સ્વામીએ પૂછ્યું—કેમ શું થયું ? ભોજનની થાળી સામે મૂકીને આમ સુસ્ત કેમ બેઠી છે ?

હેમાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. વિપીને વધારે વ્યાકુળ બનીને કહ્યું—પાછો તાવ આવ્યો કે શું ? (થાળીમાં અડધું ખાવાનું અસ્તવ્યસ્ત પડેલું જોઇને પૂછ્યું.) આવી વિચિત્ર રીતે ખાઈને કોણ ઊઠી ગયું ? લલિતનું કામ છે ને આ ? એ જ હરામખોર આવું કરી ગયો હશે.

હેમા જરા સ્વસ્થ થઈને બોલી—ના જી, એ નથી. રામુ જમવા બેઠો હતો, પણ તમે આવ્યા એટલે તમારા ડરથી એ પેલા બારણાની ઓથે સંતાઈ ગયો છે.

વિપીન—કેમ ? એમાં ડરવાનું શું છે ?

હેમા—એ તો તમે જાણો. માત્ર એ એકલો જ નહિ પણ ઉમા પણ તમારા આવવાની ખબર સાંભળીને નાસી ગઈ.

વિપીને મનમાં સમજી લીધું કે આ વખતે પોતાની સ્ત્રીની વાતો સીધી નહિ પણ આડી થાય છે. એટલે એને સીધી લાઇનમાં લાવવા માટે હસીને કહ્યું—પણ એ પાગલ છોકરી શા માટે નાસી ગઈ ?

હેમાએ કહ્યું—હું શું જાણું? કદાચ એને ડર લાગ્યો હશે કે માતાનું અપમાન પોતાની આંખે જોવું પડે. (થોડી વાર શ્વાસ લઈને) જ્યારે પોતાની પેટની છોકરીને એટલો વિશ્વાસ નથી કે એની મા કોઈને એક મુઠ્ઠી અન્ન આપી શકે છે તો એક પારકો છોકરો ડરનો માર્યો નાસી જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

હવે વિપીનનું ધ્યાન ગયું કે વાત સાચે જ ખરાબ સ્વરુપ લેતી જાય છે. એટલે એ હદ બહાર જાય તે પહેલાં આંખો પલકાવીને અને માથું હલાવીને કહ્યું—નહિ, સાચે જ તને કશો જ અધિકાર નથી. ભિખારીને ભીખ દેવાનો અધિકાર પણ તને નથી. ખેર! આ ઝઘડો જવા દે. એ તો કહે કે કાલથી માથું તો નથી દુખ્યું ને? હું તો શહેરમાંથી મોટા ડૉકટર કેદારબાબુને બોલાવવાનો વિચાર કરું છું, અથવા તો તને એક વખત કલકત્તે લઈ...

બિમારી અને એના ઉપાયની સલાહ અહીં જ થંભી ગઈ. હેમાએ પૂછ્યું—તમે ઉમાની સામે રાસુને કંઈ કહ્યું હતું?

વિપીન જાણે આસમાનમાંથી નીચે ઢળી પડ્યો. કહ્યું—મેં! ના ભાઈ, મેં તો કંઈ જ કહ્યું નથી! પણ યાદ આવ્યું, તે દિવસે માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે ભાભી નારાજ થાય છે અને ભાઈ નકામા ખીજાય છે. ઉમા કદાચ ત્યાંજ ઉભી હતી. એ તો તું પણ જાણે છે ને?

"હા જાણું છું." કહીને હેમાએ વાત દબાવી દીધી. વિપીને પોતાના ઓરડામાં જઈને રાસુને બોલાવી મંગાવ્યો. રાસુ આવ્યો એટલે કહ્યું—રાસુ, લે આ ચાર પૈસા. કોઈ દુકાનેથી કંઈ લઈને ખાજે. હવે ભૂખ લાગે તો અહિં ન આવીશ, હોં!

તારી બ્હેનને એટલો અધિકાર નથી કે કોઈ બહારના માણસને મુઠ્ઠી અનાજ આપી શકે.

રામુ ચૂપચૂપ ચાલ્યો ગયો. ઓરડામાંથી જ વિપીને રામુ તરફ જોઇને દાંત કચકચાવ્યા.

૭

પાંચ ૭ દિવસ પછી એક દિવસે ત્રીજે પહોર વિપીન ખીજવાયલો ઘરમાં આવ્યો અને કહ્યું—આ બધું તેં શું કરવા માંડયું છે, હેમા ? રામુ તારો કયો સગો લાગે છે? શા માટે એક પારકા છોકરાને ખાતર દિનરાત પોતાના માણસો સાથે ટંટો કરે છે? આજે મોટાભાઈ ખૂબ ચિડાઈ ગયા.

થોડી વાર પહેલાં જ પોતાના ઘરમાં બેસીને મોટી વહુએ સ્વામીને ઉપલક્ષ્ય અને હેમાને લક્ષ્ય કરીને જે તીર છોડયાં હતાં તેમાંથી કોઈ પણ નિષ્ફળ નહોતું ગયું. બધાંય તીર હેમાંગિનીનું હૃદય વીંધી ગયાં હતાં અને દરેક તીર જેટલું ઝેરીલું હતું તેટલી જ બળતરા પાછળ મૂકી ગયું હતું. પણ વચમાં જેઠજી હોવાને કારણે સહન કરી લીધા શિવાય હેમાનો છૂટકો નહોતો.

પહેલાંના જમાનામાં જેમ મુસલમાનો ગાયોની હાર આગળ ગોઠવીને પછી રાજપૂતો ઉપર હુમલો કરતા હતા અને યુદ્ધમાં વિજય મેળવતા હતા, તેવી જ રીતે મોટી વહુ પણ સ્વામીની ઉપસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવીને હેમાને પેટ ભરીને હેરાન કરતી.

પતિની વાત સાંભળાંની સાથે જ હેમા સળગી ઉઠી. બોલી—એટલે, જેઠજી પણ ક્રોધે ભરાઈને બગડી બેઠા? આટલી

ડર, આશ્ચર્ય અને લજ્જાનું માર્યું એનું મોઢું પડી ગયું. બોલ્યો—તમારી તબિયત જોવા આવ્યો છું, બહેન!

વિપીન હસીને વચમાં જ બોલી ઊઠયો—તને જોવા આવ્યો છે.

આ હસવામાં હેમાને અપમાન લાગ્યું. એને લાગ્યું કે જાણે કોઇએ કાતિલ ઉપહાસ કર્યો. ચોટ ખાધેલી નાગણની જેમ એક વાર સ્વામી ભણી દ્દષ્ટિ કરીને કહ્યું—હવે અહીં કોઇ દિવસ ન આવીશ, જા ચાલ્યો જા!

"સારું!" કહીને રામુએ જરા કૃત્રિમ સ્મિતમાં લજ્જા ઢાંકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો પણ જે હતું તે મોઢા પર આવ્યા વિના ન રહ્યું. છાનોમાનો છોકરો ચાલ્યો ગયો.

વિષાદ–વિકૃત કાલિમાની છાયાથી છવાયલું મુખ ઊંચું કરીને એક વાર સ્વામી પર દ્દષ્ટિ ફેંકીને હેમાંગિની ઝંપથી બહાર ચાલી ગઈ.

૯

હેમાને પાંચ છ દિવસથી તાવ આવે છે, તાવ ઉતરતોજ નથી. કાલે ડોકટરે કહ્યું—છાતીમાં શરદી એકત્ર થઈ ગઈ છે. સમીસાંજ થઈ ગઇ, દીવા થયા. એ જ વખતે સારાં સારાં કપડાં પહેરીને લલિત માના ઓરડામાં ગયો અને બોલ્યો—મા, દત્તબાબુના આંગણામાં તમાસો થવાનો છે, હું જોવા જાઉં?

માએ જરા હસીને કહ્યુ—લલિત, તારી મા આજે પાંચ છ દિવસથી તાવથી પીડાય છે, ને તું એક દિવસ જરા વાર આવીને ખબરે પૂછતો નથી.

લલિત શરમાઈને ઓશીકે આવીને બેઠો, માતાએ સ્નેહ-પૂર્વક બાળકની પીઠે હાથ ફેરવીને કહ્યું—આ તાવ કદાચ સારો ન થાય અને હું મરી જાઉં તો તું શું કરીશ, લલિત! ખૂબ રડીશ, નહિ?

"જા બા તું તો ખરાબ છે. કંઈ નથી થવાનું. તું તો સારી થઈ જઈશ." કહીને લલિતે માતાના હૃદય ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો. પુત્રના હાથને પોતાના હાથમાં લઈને માતા થોડી શાંત પડી રહી. તાવના તાપમાં બાળકનો આ શીતળ સ્પર્શ ખૂબ ઠંડો લાગ્યો અને એની ઠંડક આખા શરીરમાં વિસ્તરી ગઈ. એને એમ થયું, જાણે આમને આમ જ પડી રહે. પરંતુ થોડી વારમાં લલિતે ઉઠવાની બેચેની દેખાડી, તમાસો કદાચ શરુ થઈ ગયો હશે એમ હેમાનેય વિચાર આવ્યો. એ બાળકની ઇચ્છા પામી ગઇ. મનમાં જ હસીને બોલી—ભાઈ, જા ખરો, પણ મોડી રાત સુધી બેસીશ નહિ.

"નહિ મા, વહેલો પાછો આવતો રહીશ." કહેતો લલિત એક જ છલંગમાં ઓરડાની બહાર ચાલ્યો ગયો. પરંતુ તરત પાછો અંદર આવીને બોલ્યો—મા, એક વાત કહું?

માતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું—રૂપિયો જોઈએ છે, નહિ! જા કબાટમાંથી લઇ લે. જોજે એક જ લેજે, હોં.

"ના મા, રૂપિયો નથી જોઈતો મારી એક વાત?"

હેમાએ નવાઈ પામીને કહ્યું—રૂપિયો નથી જોઈતો ત્યારે બીજું શું છે?

લલિતે જરા વધારે પાસે આવીને ચૂપકીથી કહ્યું—રામુ મામાને તમે જરા વાર અહીં આવવા દેશો? અંદર નહિ આવે

આ બારણાની પાસે જ ઊભા રહી, તમને જોઈ ને ચાલ્યા જશે કાલે બહાર આવીને બેઠા હતા, આજે પણ બહાર બેસી રહ્યા છે.

હેમાંગિની તરત બેઠી થઈ ગઈ. બોલી–જા લલિત, હમણાંજ એને બોલાવી લાવ, બિચારો અહીં આવીને બેઠો છે. તમે કેમ કોઈએ મને કહ્યું નહિ?

'એ તો ડરના માર્યા નથી આવતા.'' કહીને લલિત ચાલ્યો ગયો. થોડીવાર પછી રામુ લપાતો લપાતો ઓરડામાં દાખલ થયો અને નીચી દૃષ્ટિ રાખીને ભીંતે અઢેલી ગૂપચુપ ઊભો રહ્યો.

હેમાએ વાત્સલ્યભર્યાં સ્વરે કહ્યું–આવ ભાઈ, રામુ! અહીં આવ.

પણ રામુ તો એ જ ભાવે એ જ જગાએ ઊભો રહ્યો. એટલે હેમા ઊઠીને પાસે ગઈ અને હાથ પકડીને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. પીઠ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું—રામુ હું તને તે દિવસે વઢી હતી એટલે તું તારી બહેનને ભૂલી ગયો?

એકાએક રામુએ રડવું શરૂ કર્યું. હેમાને કંઈક આશ્ચર્ય થયું કારણ કે આજ સુધી કોઈએ આ છોકરાને રડતો જોયો નહોતો. ખૂબ દર્દ કે યાતના થાય તોપણ એ છોકરો રડતો નહિ અને લોકો આગળ કદીય આંસુ સારતો નહિ. એની આ ટેવની હેમાને ખબર હતી એટલે અચરજથી એણે પૂછ્યું–છી છી! રડે છે કેમ? પુરૂષ કોઈ દિવસ રડે કે?

પ્રત્યુત્તરમાં ધોતિયાનો છેડો મુખમાં દાબીને મહામહેનતે રડવું રોકીને રામુ બોલ્યો–ડોક્ટર કહે છે કે તમારી છાતીમાં શરદી બેઠી થઈ છે.

હેમા હસી પડી. બોલી–એટલા માટે તું રડે છે? બાળક ને બાળક, હત્તારીની!

આટલું બોલતાં બોલતાં એની આંખમાંથી પણ ટપ લઈને બે આંસુ સરી પડયાં. ડાબા હાથે લૂછીને રામુના માથા પર હાથ ફેરવીને એણે કહ્યું—ડોકટરે કહ્યું એમાં શું થઇ ગયું? જો હું મરી જાઉં તો તું અને લલિત મને ખાંધ પર ઊંચકીને ગંગા સુધી મૂકી આવજો. કેમ, મૂકી આવીશ ને!

"કેમ હેમાવહુ, આજે તબિયત કેમ છે?" કહીને મોટી વહુ કાદમ્બિની ઓરડામાં આવી. ક્ષણભર રામુ ભણી તલવાર જેવી તિક્ષ્ણ દૃષ્ટિ નાખીને કહ્યું—ઓ...હો! આ ગૃહસ્થ તો અહીં મૂવા છે ને! વળી આ તો ફેસ કરીને હેમા આગળ નાટક કરે છે. ઓ બાપરે! આ મૂવો કેટલા ફંદ જાણે છે!

હેમાંગિની કમતાકાતને લીધે ઓશિકાને આધારે ચતી સૂઈ રહી હતી. આ કડવી ઉક્તિ સાંભળીને બેઠી થઈ ગઈ અને બોલી–બ્હેન, આજે છ સાત દિવસથી તાવને લઇને હું મરી રહી છું. હું તમારે પગે પડું છું, તમે આજે મહેરબાની કરીને જાઓ.

પહેલાં તો કાદમ્બિની જરા સંકોચાઇ ગઇ, પણ તરત સંભાળીને બોલી–હેમા, મેં તમને તો કંઇ કહ્યું નથી ને! મારા ભાઇને હું ઠેકાણે લાવવા જરા સખતાઈના બે બોલ કહું છું, એટલા ખાતર તમે શા માટે ચિડાઈ જાઓ છો? નણે મારી બેસશો.

હેમા—તમે એને રાત દિવસ કનડયા તો કરો જ છો ને, તમારે ઘેર લઇ જઈને એને જે કરવું હોય તે કરો; મારી સામે આ બધું કરવાની જરૂર નથી અને હું કરવા પણ નથી દેવાની.

કાદ—કેમ? વઢો મારીને કાઢી મૂકશો એમ?

હેમા હાથ જોડીને બોલી—મારો જીવ ઠેકાણે નથી બ્હેન,

વપરાયેલી ટપાલની ટીકીટો

નીચે દર્શાવેલા દેશાવરોની ટીકીટો કાયમ નીચે જણાવેલા ભાવે ખરીદીએ છીએ.

ઈન્ડીયા સીલ્વર જ્યુબીલી મોટી ૧૦૦ ના ૧૨ આના. ઈન્ડીયા બીજી કોઈ પણ જાતની ૧ પૈસાથી ૧ રૂપીઆ સુધીની ૧૦૦ નો રૂ. ૧-૪-૦ એડન પા આનાથી રૂ. એક સુધી ૧૦૦ નો રૂ. ૧-૮-૦.

આફ્રિકા કેન્યા યુગાન્ડા, ટાંગાનીકા, સાઉથ આફ્રીકા, ફ્રી. ઈસ્ટ આફ્રીકા, ટ્રાન્સવાલ, ન્યાસાલેન્ડ, ઝાંઝીબાર વિગેરે. ૧ સેન્ટથી ૧ શીલીંગ સુધીની કોઈ પણ ૧૦૦ નો રૂ. ૧-૦-૦

બરમા, હોંગકોંગ, મલાયા, સોમાલીલેન્ડ, માડાગાસ્કર, બેલ્જીયમ કાંગો, પોર્ટુગીઝ, આફ્રીકા, ફીજી વીગેરે દેશાવરોની દર ૧૦૦ ટીકીટનો રૂ. ૧-૦-૦.

તે સીવાય :-જુનાગઢ, ગ્વાલીયર, પતિયાલા, નાભા, ઈડર, ભોપાલ, જયપુર, ઇંદોર, ત્રાવણકોર, કોચીન, નીઝામ, વિગેરે સ્ટેટોની ૧૦૦૦ રૂ. ૪-૦-૦

ઉપર મુજબના ભાવ છે.

મોટા સ્ટોકમાં લેવામાં આવે છે. ઝાઝા પત્રવહેવારમાં ઉતરવું નહિ. કોઈ પણ સ્ટેમ્પ જરા પણ ફાટેલો ન હોવો જોઈએ. સ્ટેમ્પો રજીસ્ટર્ડ પારસલથી મોકલાવી આપવા. સ્ટેમ્પો મલ્યેથી નાણાં તુરત મોકલી આપીશું.

ધી કોરોનેશન સ્ટેમ્પ કંપની,

(સ્થા. સને ૧૯૩૫). ૩૭૩, ડફ્રીન રોડ, મુંબઈ. ૪

બ્રાન્ચઃ-કેપીટોલ સીનેમાની બાજુમાં, અરઝબાન રોડ,

કોટ, મુંબઈ. ૧

શરદ્ બાબુ તથા ટાગોરનાં

પુસ્તકો

નામ	કિંમ
વિપ્રદાસ	
સાવકી મા	
ગૃહદાહ	૫–૦–
અનુરાધા	૨–૦–
જ્ઞાનદા	૩–૮–
શુભદા	૨–૮–
પથેરદાબી ભાગ ૧–૨	૬–૮–
બડીદીદી	૨–૦–
શરદવંદના	૨–૮–
શરદવાણી	૨–૦–
ચાંદમુખ	૨–૮–
કુળવતી	૨–૮–
ગુપ્તધન (ટાગોર)	૨–૮–
નગરલક્ષ્મી ,,	૩–૮–
ભાભી ,,	૩–૮–૦
ભાઈબ્હેન ,,	૩–૮–૦
વિભાવરી ,,	૩–૮–૦
આનંદી ,,	૩–૮–૦

એન. એમ. ઠક્કરની કું.

બુકસેલર્સ : : પબ્લીશર્સ

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઇ. ૨